

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta

Ústav pro archeologii

Gotické a renesanční kachle na Benešovsku
v 15. a 16. století

*Gothic and Renaissance tiles in Benešov district in the 15th and
16th centuries*

Rigorózní práce

Mgr. Lukáš Slabý

Praha 2023

Rád bych v úvodu poděkoval mému školiteli, kterým byl prof. PhDr. Jan Klápště, CSc. za podporu a užitečné rady, které mi pomohly při psaní této práce.

Největší poděkování patří Mgr. Tereze Davidové z Muzea Podblanicka, která mi umožnila přístup k analyzovanému materiálu a PhDr. Lukášovi Hlubkovi z Vlastivědného muzea v Olomouci za cenné a inspirativní konzultace.

V neposlední řadě patří můj velký dík rodině, která mi umožnila studium, dále mým nejbližším a přátelům za podporu během zpracovávání této práce.

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 1. března 2023

Mgr. Lukáš Slabý

Abstrakt

Předkládaná práce se věnuje kamnářské keramice na území okresu Benešov v období 15. a 16. století na základě zpracování vybraných souborů ze sbírek Muzea Podblanicka. Cílem je základní poznání kamnářské keramiky v zájmové oblasti ve vymezeném časovém období prostřednictvím analýzy různorodých souborů kachlů, které pocházejí z odlišných sociálních prostředí a k jejichž získání došlo rozdílným způsobem. V úvodní části se text věnuje obecnému přehledu současného stavu poznání kachlů a kachlových kamen, zejména jejich historii na území České republiky. Následuje vymezení a popis Benešovska z hlediska přírodních podmínek a geografických souvislostí, stručné shrnutí stávajícího historického a archeologického poznání regionu a především přehled dosavadních vědomostí týkajících se kamnářské keramiky na Benešovsku. Poslední část práce se věnuje rozboru vybraných lokalit se zaměřením na analýzu souboru kachlů a jejich zařazení do širšího kontextu například prostřednictvím studie ikonografie reliéfních kachlů, ale také analýzou sociálních souvislostí. V závěru se pak předkládaná práce snaží o souhrn poznatků pro otázky celkového poznání úrovně kamnářské keramiky na Benešovsku. Textová část je doplněna o obrazové přílohy, souhrnné grafy a tabulky, katalog komorových kachlů a výběrové obrazové katalogy analyzované kamnářské keramiky.

Klíčová slova: Benešovsko, pozdní středověk, raný novověk, kamnářská keramika, kachlová kamna, archeologie

Abstract

This paper is devoted to stove pottery in the territory of the Benešov district in the period of the 15th and 16th centuries based on the processing of selected files from the collections of the Museum of Podblanicko. The main objective is to cover a basic knowledge of stove pottery in the area of interest in a defined period of time based on the analysis of diverse sets of ceramic tiles that come from different social environments and were acquired in different ways. In the introductory part, the study deals with a general overview of the current state of our knowledge about tiles and tiled stoves, especially their history in the territory of the Czech Republic. This is followed by a definition and a description from the point of view of natural conditions and geographical connections, a brief summary of a historical and archaeological knowledge of the region and above all, an overview of the current knowledge regarding stove ceramics in the area of Benešov. The last part of the paper is devoted to the analysis of selected locations with a specific focus on the analysis of sets of ceramic tiles and their inclusion in a wider context for example through the study of the iconography of relief tiles, but also the analysis of social contexts. In the last part of the presented paper a summary of knowledge of the level of stove pottery in the Benešov region is presented. The paper is supplemented by appendices providing pictures, summary graphs and tables, an inventory catalogue of chamber stoves and selected catalogues of analysed stove ceramics.

Keywords: Benešov region, late Middle Ages, early Modern Period, stove pottery, tiled stove, archaeology

Obsah

Úvod.....	8
1. Kamna a kamnářská keramika.....	9
1.1. Nástin historie zájmu a bádání o kachlových kamnech v České republice.....	9
1.2. Historie a podoba kachlových kamen a typologie kachlů.....	10
1.3. Stručný přehled motivů výzdoby čelní vyhřívací stěny komorových kachlů ..	16
1.3.1. Náboženské motivy.....	17
1.3.2. Žánrové (světské) motivy.....	18
1.3.3. Fantaskní (mytologické, alegorické).....	19
1.3.4. Heraldické motivy.....	20
1.3.5. Architektonické motivy.....	21
1.3.6. Ornamentální motivy.....	22
1.4. Doklady kachlových kamen v českých zemích.....	23
1.5. Kachle jako datační nástroj?.....	27
2. Lokalizace a stručný popis zájmové oblasti.....	29
2.1. Vytyčení studované oblasti v rámci České republiky.....	29
2.2. Přírodní podmínky studované oblasti.....	30
2.3. Historie zájmu o Benešovsko (19.–20. století).....	32
2.4. Současný stav poznání měst a vrchnostenských sídel na Benešovsku.....	33
2.5. Současný stav poznání kamnářské keramiky na Benešovsku.....	36
3. Vybrané lokality z Benešovska.....	41
3.1. Benešov.....	42
3.1.1. Lokalizace.....	42
3.1.2. Historie Benešova ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury.....	42
3.1.3. Historie Benešova ve středověku a na prahu novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů.....	46
3.1.4. Zhodnocení dosavadní pramenné základny.....	48
3.1.5. Nálezový soubor kachlů z Benešova.....	50
3.2. Domašín.....	57
3.2.1. Lokalizace.....	57
3.2.2. Historie Domašína ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury.....	57
3.2.3. Historie Domašína ve středověku a na prahu novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů.....	61

3.2.4.	Zhodnocení dosavadní pramenné základny	63
3.2.5.	Nálezový soubor kachlů z Domašína.....	67
3.3.	Komorní Hrádek.....	75
3.3.1.	Lokalizace	75
3.3.2.	Historie Komorního Hrádku ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury	75
3.3.3.	Historie Komorního Hrádku ve středověku a na prahu novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů.....	78
3.3.4.	Zhodnocení dosavadní pramenné základny	81
3.3.5.	Nálezový soubor kachlů z Komorního Hrádku	83
3.4.	Načeradec	89
3.4.1.	Lokalizace	89
3.4.2.	Historie Načeradce ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury	89
3.4.3.	Historie Načeradce ve středověku a raném novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů.....	92
3.4.4.	Zhodnocení dosavadní pramenné základny	95
3.4.5.	Nálezový soubor kachlů z Načeradce	96
3.5.	Žižany	101
3.5.1.	Lokalizace	101
3.5.2.	Historie Žižan ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury	101
3.5.3.	Historie Žižan ve středověku a na prahu novověku ve světle archeologických průzkumů	102
3.5.4.	Zhodnocení pramenné základny	103
3.5.5.	Nálezový soubor kachlů z Žižan	104
4.	Nástin podoby a funkce kamnářské keramiky na Benešovsku v zájmovém období 15. a 16. století.....	106
4.1.	Luxusní zboží na objednávku, nebo „sériová výroba“?.....	106
4.2.	Nástin technologického a ikonografického charakteru analyzovaného vzorku kamnářské keramiky na Benešovsku v sociálním kontextu.....	111
5.	Závěr.....	115
6.	Zdroje	116
7.	Seznam příloh.....	136

Úvod

Předkládaná práce se věnuje kamnářské keramice na území okresu Benešov v období 15. a 16. století na základě zpracování vybraných souborů ze sbírek Muzea Podblanicka. Studie tak do určité míry navazuje na dosavadní, byť nepočetné, příspěvky zabývající se daným tématem v zájmovém regionu.

Struktura práce je rozdělena do tří hlavních částí a v nich obsažených kapitol a podkapitol:

V první části se text věnuje obecnému přehledu dosavadního stavu našeho poznání o kachlích a kachlových kamnech, nejvíce pak jejich historii na území České republiky. Součástí jsou také otázky týkající se podoby, funkce a významu kachlů a kachlových kamen, zamyšlení se nad otázkou kachlů v rámci určování datace, a především přehled ikonografie komorových kachlů s čelní vyhřívací stěnou, která je důležitá pro hledání analogií. Dodejme, že se jedná pouze o obecný úvod s cílem nastínit danou problematiku v širším kontextu předtím, než bude pozornost upřena čistě na zkoumaný region.

Druhá část se již zaměřuje na zájmovou oblast Benešovska, kdy se snaží o její základní vymezení a popis z hlediska přírodních podmínek a geografických souvislostí. Následuje stručné shrnutí dosavadního historického a archeologického poznání regionu a zejména přehled o dosavadních vědomostech týkajících se kamnářské keramiky na Benešovsku.

Třetí, nejrozsáhlejší část, se věnuje vybraným lokalitám – jejich lokalizaci, základnímu soupisu a zhodnocení jejich současného stavu historického, archeologického, případně také stavebně-historického poznání. Hlavním tématem je pak analýza souborů kachlů. V závěru se pak předkládaná práce snaží o souhrn poznatků pro otázky celkového poznání úrovně kamnářské keramiky na Benešovsku.

Cílem této práce nemohl být komplexní náhled do středověké či raně novověké domácnosti, ani úplná rekonstrukce konkrétních kachlových kamen. Znemožňuje to obecně rozsah dosud získaných souborů kamnářské keramiky ve sbírkách Muzea Podblanicka.

Jako hlavní přínos práce lze označit nejen katalogové zpracování komorových kachlů s reliéfní výzdobou čelní vyhřívací stěny, ale i jejich zařazení do historických a majetkoprávních souvislostí na vybraných lokalitách. To umožňuje základní poznání kamnářské keramiky na území okresu Benešov v 15. až 16. století.

1. Kamna a kamnářská keramika

1.1. Nástin historie zájmu a bádání o kachlových kamnech v České republice

Ač je studium gotických a renesančních kachlů dodnes poměrně mladou specializací, přinesly dosavadní výzkumy celou řadu cenných informací. Ty nám umožňují nahlédnout do středověké, případně raně novověké domácnosti a seznámit se s tehdejší úrovní bydlení. Nejde jen o poznání nároků na obytný komfort, ale také o způsob reprezentace a mnohdy i smýšlení lidí, kteří v daném místě žili a výrobu kachlů (a z nich složených kamen) zadávali. K tomuto tématu dnes existuje celá řada odborné literatury, článků, případně závěrečných školních prací.

Počátky zájmu o kachle spadají již do 19. století (např. *Čermák 1895–1897*, 213–224). V dané době se v Památkách archeologických dočítáme, že již v roce 1898 kapacitně nestačila vitrina v Národním muzeu (pražském), určená původně pro výstavu jak středověké keramiky, tak kachlů. Došlo totiž k velkému nárůstu nálezů kamnářské keramiky (*Matějka 1898–1899*, 259–264).

Systematický zájem o kachle u nás začal ale až mnohem později. Základ jejich komplexního odborného zhodnocení u nás položil Z. Smetánka na konci 60. let 20. století (*Smetánka 1968*, 543–578; *Smetánka 1969*, 228–265). Z jeho práce je možné čerpat dodnes.¹

Velice činným v oblasti studia kamnářské keramiky byl obzvláště Z. Hazlbauer.^{2 3} K otázce kachlů a kamnářství však dodnes přispělo a připívá celá řada dalších autorů, jejichž specializace může být i odlišná. Patří sem například A. Hejna, R. Krajíc, T. Durdík, J. Frolík a další. Rozsáhlá díla v nedávné době pocházejí především od autorů Č. Pavlíka a M. Vitanovského.⁴ Obecně však literatury (a tím pádem i autorů) v novém tisíciletí značně přibývá, ať už v celorepublikovém či regionálním měřítku. Zmínit můžeme např. práce od J. Kypty, M. Erného, I. Loskotové, J. Žegklitze, M. Tymonové, V. Brycha, D. Menouškové, P. Drnovského, J. Orny, M. Soukupové či L. Hlubka.

¹ Z. Smetánka se věnoval kachlům i v předchozích a následných příspěvcích, např. *Smetánka 1959*, 107–114; *Smetánka 1983*, 145–154.

² Kromě obsáhlejších děl (např. *Hazlbauer 1998*) se v nesčetném množství článků věnoval i regionálním sbírkám kachlů, motivům výzdoby, výrobě kachlů či technologii kamen (např. *Hazlbauer 1992*, 135–149; *Hazlbauer 2003a*, 153–168).

³ K dílu Z. Hazlbauera též *Soukupová 2020*, 968–979.

⁴ Též jsou autory či spoluautory značného množství kratších článků, např.: *Pavlík 1992*; *Fröhlich – Pavlík 2009*; *Fröhlich – Pavlík 2014*; *Vitanovský – Hazlbauer 1995*, 539–550; *Erné – Vitanovský 2003*, 548–560.

1.2. Historie a podoba kachlových kamen a typologie kachlů

Původ kamen a s nimi spojených kachlů lze hledat v západnějších oblastech na sever od Alp, kde přetrvalo civilizačně vyspělé dědictví Římské říše. Na základě nových archeologických nálezů je diskutována možnost, že nejstarší kachlová kamna, sloužící jako primární zdroj pro vytápění obytných prostor, mohla existovat snad již v 7. a 8. století (*Stelzle-Hüglin 2004*, 319–339).

Vynález archaické podoby kamen (jednoduchého otopného tělesa sestaveného z kachlů), postupně přejímaly další regiony. Stalo se tak zejména proto, že jiné zdroje tepla – ohniště, pece či krby, nebyly natolik efektivní, ani bezpečné.⁵ České země byly v kontaktu se západními a jihozápadními oblastmi Evropy, tudíž je rozšíření daných forem vytápění logické. To platí i o plynulém přejímání postupného vývoje a proměn kachlů.

Území, po kterém se kachlová kamna rozšířila, však nepředstavuje celou Evropu, nýbrž její méně teplotně příhodné oblasti – hlavně střední a severní část. Nejjižnější hranici jejich výskytu lze hledat ve Slovinsku a v Chorvatsku, na hradech patřících řádu německých rytířů. Možná překvapivě jsou řídké doklady kachlových kamen z oblasti západní Evropy, konkrétně z Francie. Podobně jako v Anglii, která upřednostňovala krby, se zde kachlová kamna vyskytovala jen velmi ojediněle. V Holandsku se od pozdního středověku objevoval zcela odlišný typ kachle s hladkým povrchem, charakteru delftské fajáns. Ve východní části Evropy na území Ruska byly kachle typologicky odlišné svou primitivní výzdobou, navíc se zde začala kachlová kamna užívat se značným zpožděním (*Hazlbauer 1998*, 28).

Vznik nejstarší podoby kamen, respektive jakési mutace kamen a pece,⁶ nejspíše souvisel s využitím známých hrncářských výrobků, předně hrnců, jejichž těla byla s dalším pojivem skládána do podoby otopného tělesa. Postupně došlo k určité specializaci, což umožnilo vznik nádobkového (pohárového) kachle s kruhovým ústím i dnem. Tyto nádobkové kachle byly původně vkládány dnem dolů. To zaručovalo poměrně rychlý nástup tepla a zvětšení vyhřívací plochy. Ovšem poté, co se přestalo přikládat a uvnitř uhasl oheň, otopné zařízení též rychle vychladlo. Další nevýhodou byla poměrně velká spotřeba spojovacího materiálu mezi jednotlivými kachlí. U nejstarších představitelů kachlových kamen na sebe totiž

⁵ Uvádí se, že tepelná ztráta u krbů činila až 85%, zatímco u kachlových kamen jen 30–40 % (*Pavlik – Vitanovský 2004*, 9).

⁶ Je pravděpodobné, že původně se přikládalo ze stejné místnosti, která byla vytápěna.

kachle nenavazovaly a podstatnou část otopného tělesa tvořila hlína (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 10).

Společně s postupným poznáním funkce a kvalit kamen se vyvíjela i podoba jejich stavebních komponent. Vedle určité specializace výroby kamnářské keramiky, získávaly kachle výhodnější čtvercový tvar, respektive čtvercové pravoúhlé ústí, což značně vylepšilo efektivitu tvorby kamen a využití stavebního (pojícího) materiálu (k postupu výroby podrobně *Smetánka 1968*, 544–572). Vznikl tak základní typ tzv. nádobkového kachle s pravoúhlým ústím, který se uplatňoval až do hlubokého novověku. Kachle bylo nyní možné skládat do řad vedle sebe. To ušetřilo spojovací materiál v podobě hlíny (*Hazlbauer 1998*, 20). Nádobkové kachle z nejstaršího období byly poměrně hrubě modelované. V 15. a 16. století naopak převažovaly uniformní výrobky s čtvercovým ústím a tenkým střepem. Vytáčeny byly na hrnčířském kruhu, přičemž k formování jejich ústí docházelo pomocí dřevěných ráků (*Kypta – Žegklitz 2017*, 26).

V dalším vývoji došlo k odstranění kruhového dna a na zmiňované pravoúhlé ústí byl nalepen plát tzv. čelní vyhřívací stěna (zkráceně ČVS). Právě tuto plochu bylo následně možné využít i pro uplatnění výzdoby. To způsobilo, že role kachlových kamen nebyla jen praktická, ale také estetická, potažmo reprezentativní (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 10). Tento původně čistě funkční díl domácnosti se tak stal součástí jeho výtvarného uspořádání a symbolickým prostředkem komunikace a reprezentací nejen sociálního a ekonomického statusu majitele, ale často také jeho smýšlení.

Nejstarší reliéfní kachle pochází ze Švýcarska z 2. čtvrtiny 14. století (*Roth Heege 2012*, 15). S tím korespondují i nejstarší nálezy z našeho území, které jsou datovány do 30. až 40. let 14. století (*Kypta – Žegklitz 2017*, 23).

Proces, jak kachel, respektive jeho čelní vyhřívací stěna, získala svou podobu, již poměrně detailně popsal Z. Smetánka (*1968*, 558–562). Reliéfní výzdoba čelní vyhřívací stěny vznikla díky otisku negativu z tzv. kadlubu. Ten byl základní pomůckou pro výrobu kachlů, neboť představoval realizační formu z pálené hlíny. K vytvoření kadlubu, respektive jeho negativnímu reliéfu však vedl složitější proces. Zcela na začátku došlo k vytvoření negativu do příhodného druhu dřeva, tedy vyhloubením (vyrytím) žádaného reliéfu do dřevěné desky. Předpokládá se, že zhotovitelem této základní dřevěné předlohy nebyl samotný hrnčíř, ale asistoval mu umělec-řezbář. Do negativu této základní dřevěné formy vtiskl hrnčíř hlínu, čímž získal pozitiv. Po jeho vypálení jej ještě jednou otiskl do hliněné formy,

z níž výpalem získal kadlub s negativem, jenž v posledním kroku sloužil pro otisk výsledného kachle (Pavlík – Vitanovský 2004, 14).⁷ Reliéf mohl být ještě ručně upraven či domodelován (Smetánka 1968, 558).

Právě nálezy kadlubů můžeme považovat za jeden z hlavních indikátorů dokládající výrobu kachlů na dané lokalitě (viz např. Hazlbauer – Richter 1997, 85–88). Jejich přítomnost evidujeme na řadě míst buďto na základě hmotných nálezů (např. Praha viz Žegklitz – Vitanovský – Zavřel 2009, 427–466; Vodňany viz Fröhlich 2010, 17–22; Opava viz Tymonová 2014, 155–175; či Loštic viz Hlubek 2020, 431–443) či do jisté míry pravděpodobnosti pomocí historických písmenných pramenů, které uvádí i konkrétní jména hrncířů-kamnářů (např. berounského hrncíře Jana Musila viz Vávra 1899, 136).

Dodejme, že stav našich vědomostí o hrncířských dílnách s doklady výroby kachlů se na našem území od 60. let 20. století značně posunul. Ještě Z. Smetánka ve svém článku poznamenává, že v dané době nebyly na našem území žádné spolehlivé doklady hrncířských dílen s výrobou kamnářské keramiky (Smetánka 1968, 546). Článek M. Tymonové z roku 2014 v časovém odstupu více jak 40 let přináší pozitivní posun stavu našeho poznání (Tymonová 2014, 155–175). V rámci revize starších nálezových souborů, a také díky novým výzkumům, byla bezpečně doložena výroba kachlů na řadě míst v České republice, např. v Čáslavi, Kutné Hoře, Berouně, Sezimově Ústí, Praze či Opavě.

Kromě užití „originálních“ kadlubů vycházejících ze základu negativu dřevěné formy se dal použít i jiný, již hotový kachel. Jeho pozitiv otiskem do hlíny vytvořil negativ kadlubu, jenž mohl být po výpalu použit pro otisk a tím pádem zhotovení totožného reliéfu čelní vyhřívací stěny (Hazlbauer 1986, 489–504). O této možnosti uvažoval již Z. Smetánka (1968, 560). Jedním ze vzorů výzdobných motivů čelní vyhřívací stěny komorových kachlů malého formátu byly zřejmě gotické dlaždice ze 13.–14. století (Jiřík – Kypka 2013, 120).

V zájmovém území okresu Benešov (či obecněji dolního Posázaví) se nachází četné příklady užití dekorativního motivu na keramických předmětech. Na myslí máme zejména dlaždice s reliéfní výzdobou, doložené např. z Ostrovského kláštera (naposledy např. Sommer 2020, 713–731; Fleková 2021, 70–104), Sázavského kláštera (Nechvátal 1982, 244–256) či z Benešova (Davidová – Fleková 2018, 123–144).

⁷ K počáteční výrobě dřevěného negativu a hliněného pozitivu podrobněji viz Vitanovský 2001, 403–409.

Postupem času vedle nádobkových a komorových kachlů s čelní vyhřívací stěnou vznikaly i další typy – kachel s prořezávanou čelní stěnou,⁸ baňkovitý (cibulový) kachel, nikový (výklenkový) kachel a římsový kachel. Komorový kachel lze navíc rozdělit ještě na řadový a rohový, jenž měl dvě čelní vyhřívací stěny. Jednotlivé typy bylo možné do jisté míry kombinovat. Například kachel s prořezávanou čelní stěnou bylo možné doplnit o vnitřní výzdobu v podobě sošky/figury, která byla jinak často v rámci nikových kachlů.⁹ Kromě těchto typů byly důležitou součástí kamen i tzv. nefunkční části, plnící čistě estetickou funkci (neměly vyhřívací komoru, či tato komora byla zaslepená). Sem patří korunní nástavce tzv. akroteria, a lišty, tvořící samostatný ukončovací článek na vrcholu či ze spodu kamen (*Smetánka 1969*, 228–262; *Pavlik – Vitanovský 2004*, 12–14).

Během 15. století docházelo v rámci kamnářské tvorby též k prvním prokazatelným výtvarným importům, byť se jednalo spíše o nahodilý, nepříliš výrazný jev. Změnu je možné pozorovat v závěru středověku, kdy docházelo k importu ucelených vzorů, mezi něž patří např. tzv. rytířská kamna. Jejich původ lze hledat v uherském dvorském prostředí. U nás nacházíme jejich doklady např. na hradech Lipnice, Lichnice, Orlík u Humpolce a Jindřichův Hradec (*Havlice – Kypka 2017*, 59–67), nebo ve městech Brno (*Loskotová 2011*, 72–73, 89, 103–105) či Litovel (*Hlubek – Faltýnek – Šlězár 2016*, 437–447). V rámci kamnářské výroby se nejedná o běžnou produkci, nýbrž luxusní zboží (dále viz kapitola 4.1.).

S vývojem kachlů souvisela i proměna kamen. Jejich vzhled se později ustálil v unifikované podobě sestávající se ze tří částí – kamnového podstavce, soklu a nástavce. Ve spodní, základové části byl vyžděný podstavec, zpravidla z cihel, lomového kamene či smíšeného zdiva. Na něj navazoval tzv. sokl, složený z kachlů. Třetí vrchní díl tvořil nástavec opět z kachlů, který byl oproti soklové části menší (zúžený) (*Hazlbauer 1998*, 26). Nemusel respektovat tvar nižších částí kamen a mohl být například polygonální a vícestupňový.¹⁰

Na jednom sídle se často vyskytovalo více typů zdroje tepla, např. kachlová kamna, krb a eventualitou mohly být i přenosné kovové koše. Že se kachlová kamna minimálně ještě ve 14. století těšila patřičnému významu, může nasvědčovat jejich uplatnění coby erbovního

⁸ K procesu výroby kachlů s prořezávanou čelní stěnou více viz *Pařík – Hazlbauer 1991*, 293–304.

⁹ Ukázkou mohou být např. nálezy rohových kachlů s prořezávanou čelní stěnou, které v rámci niky zdobí v jednom případě anděl, v druhém případě zbrojnoš (viz *Krajčíc 2005*, 183–185).

¹⁰ Jak dokládá např. rekonstrukce kamen ze Sezimova Ústí (*Hazlbauer – Chotěbor 1990*, 361–383).

znamení. Taková znamení se nám dochovala z německy hovořících zemích. Jedno z nejstarších pochází z roku 1340 a náleželo curyšskému rodu Stubenwid (k němu více např. *Skružný – Špaček 2002*, 544–545).

O době životnosti kamen neexistují bližší informace. Je možné ji odhadovat na 30 let, či obecněji po dobu jedné generace. Kromě zhoršených provozních možností mohla být kamna měněna kvůli módě (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 16).

Zatímco na sídlech nejvyšší společenské vrstvy se vyskytovala krásná, na provedení náročná kachlová kamna, v nižším prostředí (především nižší šlechty a měšťanstva) se jednalo v naprosté většině případů o jednodušší, sériové vyráběné kusy. Těm však mnohdy nechyběla snaha o vyrovnání se s příklady z vyšších sociálních vrstev. Úsilí o pochopení symboliky obsahu jednotlivých námětů ale zřejmě v rámci postupné masové produkce upadalo (*Jiřík – Kypka 2013*, 37–39).

Období renesance přineslo nový vzhled komorových kachlů, ať co se týče jejich celkového vzhledu, tak i ikonografie na ČVS. Namísto protáhlé, nejčastěji kuželovité či jehlancové komory se objevuje nízký pravoúhlý rám, doplněný výztužnými žebry. Zvětšení formátu ČVS poskytlo prostor pro rozsáhlejší figurální kompozice, v nichž gotickou architekturu postupně vystřídalo aktuální renesanční tvarosloví. Jednou z nejviditelnějších změn je také větší frekvence výskytu glazury, tedy glazurou zdobené ČVS (*Brych 2004*, 5).

Dodejme však, že stejně jako u jiné hmotné kultury nedošlo ani u kamnářských výrobků na přelomu gotického a renesančního období k jednorázové technologické a výzdobné změně. Například na exemplářích z Táborska lze morfologické a výzdobné stylové proměny sledovat během celé 1. poloviny 16. století. V prvních desetiletích 16. století nacházíme vedle sebe kachle s reliéfní výzdobou ČVS, jež jednak nesou čistě rysy gotického slohu, jednak motivy kombinující prvky gotické tradice s rysy nového renesančního slohu. Od druhé čtvrtiny 16. století se zde objevují i výtvarně čistě renesančně ztvárněné exempláře (*Krajíc 2005*, 192). To samé platí i o nálezech z hrnčířské dílny Adama Špačka v Praze, datovaných do 30. až 70. let 16. století (*Žegklitz – Vitanovský – Zavřel 2009*, 427–466; *Žegklitz 2019*).

Představu, jak nejstarší kamna vypadala, nám přináší reprodukce vyobrazení alegorie února ve Würzburgském žaltáři (jižní Německo) z 50. let 13. století (*Roth Heege 2012*, 153; *Kypka*

– Žegklitz 2017, 21; Havlice – Kypta 2017, 91).¹¹ Obdobně kvalitní podklad pro naše představy pochází z nástěnné malby z měšťanského domu v Kostnici. Stavební fáze domu a s ním spojené malby pochází z přelomu 20. a 30. let 14. století (Roth Heege 2012, 153; Pavlík – Vitanovský 2004, 10; Havlice – Kypta 2017, 24). Další historická vyobrazení shrnul ve své publikaci R. Krajíc (1997, 221, 222).

Nejstarší dochovaná kamna se nachází v tzv. Zlaté světnici na salcburské arcibiskupské rezidenci, hradě Hohensalzburg. Ta jsou díky kachlovému reliéfu datována do roku 1501. Nedávná důkladná studie sice odhalila, že jsou víceméně novotvarem, přesto se z podstatné části skládají z původních středověkých kachlů (snad z původních kamen ze Zlaté světnice či vedlejšího Velkého sálu) (Havlice – Kypta 2017, 41). Na našem území se dochovala nejstarší kamna až z období renesance, například na zámcích Vrchlabí, Jindřichův Hradec (Pavlík – Vitanovský 2004, 11) či Velké Losiny.¹²

Žádná středověká kamna z doby do konce 15. století se (dle současného stavu poznání) v rámci celé Evropy nedochovala. Též je nutné dodat, že nepřímé přikládání do kamen (tedy z jiné místnosti) dnes na mnoha lokalitách jen přepokládáme (Hazlbauer 1998, 27).¹³

Při snaze o rekonstrukci kachlových kamen je nutné mít k dispozici početný soubor, který by bylo možné považovat za destrukci jednoho kamnového tělesa. V tomto ohledu jsou unikátní především nálezy z Tábora (Krajíc 1997), Sezimova Ústí (Hazlbauer – Richter 1990, 416–434, 469–472) manského domu na Křivoklátě (Durdík 2003, 187–194) či z hradu Valečov u Mnichova Hradiště (Pavlík 2012, 232–236). K vidění jsou dnes také rekonstrukce kamen, zachycující jejich pravděpodobnou podobu v 15. století (např. v Husitském muzeu v Táboře, na hradě Lipnice, v Mohelnici či na hradě Křivoklát). K realizaci takovýchto rekonstrukcí, je však nutné přistupovat komplexně, tedy nejen z estetického hlediska, ale i technologického, s využitím maximální míry autenticity.¹⁴

¹¹ Dodejme, že jedno z nejstarších vyobrazení z prostoru českých zemí pochází patrně až ze 40. let 16. století z tzv. Ivančického kancionálu (Hazlbauer 2003b, 169–186).

¹² Datace těchto unikátních majolikových kamen, umístěných v zámecké jídelně, spadá do 2. poloviny 80. let 16. století. Jejich přednost tkví jednak v tom, že je známý motiv jejich výstavby. Tehdejší majitel zámku Jan mladší ze Žerotína je nechal zhotovit pro svou poslední manželku Anděličku Ryšánkou z Modřic (na kamnech je možné najít kachel s jejím erbem a s jejími iniciály ARZM). Jednak v tom, že kamna později neprodělala žádnou přestavbu či úpravu a jsou tak autentickým odkazem na svou dobu (Richterová 1991, 3–9).

¹³ Doložené přikládání z vedlejší místnosti máme až z období renesance (Pavlík – Vitanovský 2004, 10)

¹⁴ Kromě fyzických rekonstrukcí kachlových kamen jsou dnes k vidění i různé audiovizuální modely a projekce. Při realizaci všech těchto projektů, sloužících k prezentaci podoby a fungování kachlových kamen ve středověku a raném novověku, je však nutno přistupovat s využitím všech dodnes známých vědomostí a zkušeností. Navíc pro věrohodnou rekonstrukci je nutné, v závislosti na korektních okolnostech, mít

1.3. Stručný přehled motivů výzdoby čelní vyhřívací stěny komorových kachlů

V případě komorových kachlů s ČVS dochází k jejich studiu a určení na základě primárních metodických postupů, tedy posouzení metriky, technologické známky výroby a ikonografického námětu s případným určením analogií (viz např. *Hazlbauer 1986*, 489–504).

Tématu kachlů a především pak analýze ikonografie motivů čelních vyhřívacích stěn komorových kachlů, se za posledních cca 50 let věnovala celá řada literatury, zejména v dílčích článcích a příspěvcích. Jejich hlavní přínos, obdobně jako u této práce, spočívá předně ve zpracování regionálních souborů kachlů. Nelze však opomenout fakt, že někdy mohou přinést nové motivy, popřípadě nové názory na jejich popis či rekonstrukci.

Zájmové období této práce, zahrnující 15. a 16. století, obsahuje důležitý přelom v ikonografickém provedení výzdoby ČVS komorových kachlů. Podle Z. Hazlbauera gotické období uplatňovalo biblické scény narativního či symbolického charakteru s mnoha postavami, zatímco od rané renesance převládlo znázorňování jednotlivých osob. Od 1. poloviny 16. století by se mělo jednat o realisticky provedené představitele jak náboženského, tak politického života. Od 2. poloviny 16. století by pak měly být tyto osoby nahrazovány spíše alegorickými postavami, symbolizující lidské vlastnosti, přírodní živly, roční a denní období atd. Výrazným rozdílem mezi postavami 1. a 2. poloviny 16. století je dle Z. Hazlbauera oděv, neboť pro první polovinu století je charakteristický renesanční oděv, pro druhou polovinu pak antikvizující oděvy (*Hazlbauer 2000*, 283). S tímto tvrzením lze souhlasit, avšak je nutné dodat, že i v období renesance se kromě tzv. portrétních kachlů (motivů), objevují i vícefigurální biblické a především antické scény (obojí podle grafických předloh).

Cílem ani možností této práce není soupis veškeré vzniklé (regionální) literatury k tomuto tématu. Snahou ovšem je představit alespoň vybrané větší či podnětné studie, které obsahují základní principy analýzy a deskripce komorových kachlů a motivů jejich čelních vyhřívacích stěn s možnými analogiemi k souborům, které tato práce řeší.¹⁵

Ke zvolení jednotného principu a terminologie je nutné vytvoření nebo převzetí již uplatňované a osvědčené deskripce. Mezi hlavní podklady v rámci studia ikonografie

dostatečně početný soubor kachlů, zhruba tři až čtyři desítky ikonograficky a metricky přesně definovaných kachlových exemplářů. K této tématice a metodice viz *Hazlbauer 2001*, 19–27.

¹⁵ Viz příslušné citace.

motivů čelních vyhřívacích stěn komorových kachlů lze zařadit především *Encyklopedii kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*,¹⁶ z níž primárně tato práce vychází.

Autoři se zde uceleně věnují ikonografickým kategoriím motivů čelních vyhřívacích stěn, které lze rozdělit do 6 skupin: náboženské, žánrové (světské), fantaskní (mytologické, alegorické), heraldické, ornamentální a architektonické (*Pavlík – Vitanovský 2004*).

1.3.1. Náboženské motivy

Náboženské motivy patří v rámci ztvárněné ikonografie na čelních vyhřívacích stěnách středověkých kachlů mezi nejčtenější (k tématu více např. *Hazlbauer 1996*, 465–482). Křesťanská tematika je v našich zemích do 15. století poměrně jednotná, reflektující jednotnou katolickou víru. Lze ji rozdělit na čtyři základní, významově svébytné, části:

- Starozákonní motivy
- Novozákonní motivy
- Svatí
- Ostatní motivy s náboženskou tematikou

Zatímco první tři výše uvedené okruhy mají všeobecně ustálenou obsahovou náplň, ve čtvrté se často odráží dobově aktuální témata a reakce na dění uvnitř církve, které se promítaly do filozofické a politické sféry. Například s příchodem husitství začíná i ikonografie kachlů s náboženskými motivy reflektovat rozdílné náboženské názory (např. přijímání podobojí). Díky tomu můžeme nejen odhadnout časové zařazení, ale také názorovou orientaci majitelů (zadavatelů) daných kamen (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 27–28.)

Mezi nejoblíbenější starozákonní motivy patří např. Adam a Eva u stromu poznání (*Loskotová 2011*, 4). Dále např. Kain a Ábel, Samson zabíjející lva, Lot a jeho dcery atd. Mezi méně časté pak patří např. samostatné zobrazení Boha Otce (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 28–36), společná zápalná oběť Kaina a Ábela či David hrající na harfu (*Hazlbauer 1996*, 469).

K oblíbeným motivům, které vycházejí z Nového zákona, patří např. Narození páně, Klanění tří králů, Panna Maria, Veraikon, evangelisté (sv. Marek, Lukáš, Matouš, Jan) či

¹⁶ Mezi další souborné knihy o kachlích s rozsáhlým ikonografickým katalogem patří např. *Velký obrazový atlas gotických kachlových reliéfů* z roku 2017.

Pelikán krmící mláďata vlastním masem. Méně častým motivem, byť hojným ve výtvarném umění, je např. Poslední večeře (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 36–47).

Mezi nejčastěji zobrazované svaté, jejichž atributy jsou zpravidla rozpoznávány na základě „velkého umění“ (*Halzbauer 1996*, 476) patří bezpochyby sv. Jiří, sv. Barbora, sv. Kateřina, sv. Martin, sv. Petr a Pavel či sv. Václav (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 47–55; *Vlčková 2001*, 365–385).

Jako „ostatní motivy s náboženskou tematikou“ jsou uváděny jak bytosti či osoby vycházející z Bible, např. andělé, archandělé, falešní proroci, tak i symboly spojené s náboženským obřadem. Patří sem i ztvárnění odlišných náboženských názorů v podobě kritiky církve s hanlivými popisky či obrázky církevních činitelů, ale také zobrazení Jana Husa (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 55–62). Řazení některých výše uvedených motivů (např. kritika církve) mezi náboženské, je však sporné, respektive problematické, neboť zřejmě stály na pomezí mezi politickou a náboženskou tematikou. To platí i pro tzv. protipapežské motivy. Jejich příkladem mohou být kachle z hradu Rabí z 2. poloviny 15. století, jejichž čelní vyhřívací stěna nese protipapežský nápis „*Papez pan pyssnych porodil psuotie*“ (*Durdík – Holeček 1976*, 433–435).

1.3.2. Žánrové (světské) motivy

Kachle zdobené žánrovými motivy se světskou (společenskou) tematikou byly ve středověku vedle náboženských motivů nejčastější. V renesanci dokonce dochází k silné převaze světských motivů. Bohatství námětů této kategorie je obšírné, přes společenské postavení, aktivity, záliby či politické názory. Mezi nejhojnější motivy patří boj a turnaj, lov či další kratochvíle. Jelikož zdobné komorové kachle pochází jen z prostředí vyšších společenských vrstev počínaje měšťany, nenacházíme mezi tématy pochopitelně žádné motivy městské chudiny či rolníků (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 85).

Právě u žánrových motivů je nejvíce patrná snaha nižších společenských vrstev napodobit životní styl privilegovaných. Například rytířské turnajové scény, které nejdříve zdobily výhradně reprezentativní prostory šlechtických sídel, se později dostaly mezi měšťany a nejpozději z přelomu 16. a 17. století existují doklady i z venkovských obydlí (*Kypta – Břicháček – Pták – Fröhlich 2013*, 78).

Z konkrétních ikonografických příkladů můžeme jmenovat např. turnajové scény, jízdní bojovníky s kopím (či dřevcem), souboje s mečem, lov medvěda, štvanice jelena, hráče vrhcábů, milence, tanec či hudbu. Zobrazováni byli i neurození např. řemeslníci či

měšťané, ale i konkrétní osoby králů, např. Václav IV., Zikmund Lucemburský a jiní, neurčitelní panovníci. Tento trend sílí především v období nastupující renesance s vyobrazením Ludvíka Jagellonského či Ferdinanda I. Habsburského. Tehdy se také často setkáváme s vyobrazením šlechticů, někdy zadavatelů výroby daných kachlů (kachlových kamen) (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 85–124).

Jak již bylo uvedeno výše, motivy s husitskou tematikou by bylo možné vnímat jako projev náboženských (*Hazlbauer 1998*, 200–201), ale také politických a společenských názorů (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 97–99). Kachle s touto ikonografickou tematikou se začínají vyrábět během 2. poloviny 15. století (*Kouba 1966*, 26.).

Obecně je nutné zdůraznit individuální přístup k této skupině a jejich pomezí mezi oběma kategoriemi. Lze se přiklonit k názoru, že kachle obsahující výhradně husitské náboženské motivy (Jan Hus, přijímání podobojí apod.) spadají předně do náboženských motivů, naopak scény s Janem Žižkou, husitskými válečníky či nepřátelskými vojsky, samostatně či s jasnými insigniemi husitské ideologie, náleží spíše mezi světské motivy.

1.3.3. Fantaskní (mytologické, alegorické)

Vnímání fantaskních bytostí, nestvůr a monster bylo pro středověkého člověka zcela odlišné, než jak na dané téma nahlížíme dnes. Ve středověku byly totiž obvyklou součástí světa. V dobových bestiářích se shodně s tehdejšími chápáním vedle sebe vyskytovala jak skutečná zvířata, tak monstra. Fantaskní tematika pochází již ze starokřesťanských dob a udržela se i v období renesance (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 63).

S těmito motivy se lidé ve středověku setkávali na mnoha místech. V exteriéru i interiéru budov, na církevních i světských stavbách. Na užitkových i exkluzivních předmětech existovala různá ztvárnění rozdílné umělecké kvality. Mezi luxusnější předměty můžeme zařadit dlaždice již ze 13.–14. století a pochopitelně také kamnářské výrobky z 15. až 1. třetiny 16. století (*Kypta – Břicháček 2013*, 92).

Mezi konkrétní ikonografické formy patří jak reálná, často alegorická, zvířata (případně se symbolickým významem), jako lev, orel, jeleni a laně či kohout, tak i fantaskní tvorové, nejčastěji drak, gryf, jednorožec, diví muži či mořská panna, nazývaná dříve jako tzv. Meluzína (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 70–83). Fenoménu zobrazování mořské panny se

podrobněji věnoval Z. Hazlbauer (1989, 409–436), nejnověji M. Nejedlý (2002, 457–494), který přesvědčivě vyvrátil opodstatněnost užívání pojmu Meluzína.¹⁷

Kromě zmíněných zvířat a monster, se s nástupem renesance často objevují antičtí bohové, postavy a hrdinové z antických bájí, ctnosti a neřesti, ale také motivy obecně fantaskního umění s velkou imaginací umělce. Tyto kategorie vychází z antické inspirace. Patří sem například i motivy zpodobňující vědy a umění, jako je geometrie, gramatika či rétorika (Pavlík – Vitanovský 2004, 65–70).

1.3.4. Heraldické motivy

Mezi heraldické motivy patří především znaky zemí a států, rodové a městské erby, církevní heraldika, ale také znaky cechů (Pavlík – Vitanovský 2004, 125–128; Menoušková – Měřínský 2008, 89–115). Mezi nejstarší motivy patří pochopitelně zemské znaky, v případě českých zemí jde o českého dvouocasého lva nebo orlici s rozepjatými křídly. V případě orlice se mohlo jednat o odkaz na královský majestát (v pozdním středověku se jednalo o častý atribut sv. Václava), ale také mohla prezentovat Moravské markrabství (Jiřík – Kypka 2013, 120).

Při zkoumání kachlů s heraldickou tematikou je důležité mít na paměti, že gotické a zčásti i renesanční kachle nebyly až na výjimky glazované, tudíž znaky na nich vyobrazené ztrácí svou důležitou složku – barevnost (Pavlík – Vitanovský 2004, 127–128).

Nejčastější zemské znaky tvoří lev a orlice (ve štítu, bez štítu či v medailonu). Hojně množství představuje pochopitelně rodová heraldika, jak českých rodů, např. pánů z Boskovic, z Cimburka, z Kolovrat, Kostků z Postupic, z Říččan, ze Šternberka či z Vlašimi (Pavlík – Vitanovský 2004, 135–148), tak cizích rodů, případně kurfiřtů, např. Wettinů na hradě Cvilín (Tymonová 2005, 457–469).

Církevní heraldika nese znamení zkřížených klíčů, ale objevují se i znaky pro jednotlivé řády, např. řád německých rytířů. Obzvlášť po polovině 15. století se stává rejstřík motivů pestřejší (Jiřík – Kypka 2013, 120) a přibývají i znaky měst (např. Brno, Staré Město

¹⁷ Motiv mořské panny či víly – Meluzíny, byl obecně připisován ženské postavě s rybím ocasem, respektive ocasy, které držela po stranách (Hazlbauer 1989, 409–436). M. Nejedlý však věcně poznamenal, že termín Meluzína se objevuje až v heraldických slovnících a příručkách ze 17. století. Navíc poukázal na skutečnost, že nejstarší dochované středověké texty nepopisují Meluzínu jako pannu s dvěma ocasy, ale jako ženu, která je od pasu dolů hadem. Z tohoto důvodu by daný motiv odpovídal spíše jiné postavě z řeckých bájí – Sireně (Nejedlý 2002, 459, 474–481). Termín Meluzína je však v případě ikonografie gotických kachlů natolik vžitý, že se zpravidla nadále uvádí s dodatkem tzv. (k tomu nejnověji např. Hlubek 2021, 363).

pražské, Nové Město pražské, Kouřim či Plzeň), nebo cechů jako byli např. hrnčíři, soukeníci, truhláři či řezníci (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 151–156).

1.3.5. Architektonické motivy

Kachle zdobené architektonickými motivy nemají na rozdíl od výše zmíněných schopnost vypovídat o náboženských či politických prioritách jejich majitele (zadavatele), avšak mohou dobře reflektovat jeho uměnímilovné zájmy a obecně jeho kulturní úroveň (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 159–161).

Tvůrci kachlů si z bohatého rejstříku gotické architektury nevybírali rovnoměrně. Při pohledu na soubory kachlů s architektonickými motivy jsou evidentní oblíbené tvary, které se v různých variantách opakují. Při jejich uplatnění je pak těžko rozlišitelné, jedná-li se o výběr na základě jejich symbolického potenciálu, nebo jejich dekorativních vlastností (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 159–161).

Architektonické motivy se objevovaly jak na komorových kachlech s čelní vyhřívací stěnou, tak také velmi často na komorových kachlech s prořezávanou čelní stěnou. Nepočtenější zastoupení tvořil kachel obdélníkového formátu s reliéfem opatřeným gotickými kružbami a lomenými oblouky katedrálních oken (*Menoušková – Měřínský 2008*, 117.). Jejich orientace byla delší stranou vertikálně. U kachlů čtvercového formátu se často objevuje architektonický prvek s centrální kompozicí, např. rozeta. Mezi další konkrétní motivy patří např. čtyřlíst, kříž, okna či okna s rozetou ad. (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 159–169).

Hojné zastoupení architektonických prvků je u vrcholových částí kamen. Zde se uplatňovaly především římsové kachle obdélného formátu, orientované delší stranou horizontálně. V gotickém období bylo jejich vrcholové zakončení často opatřeno motivem cimbuří. V závěru gotické kamnářské tvorby se objevují nové typy římsových kachlů, zvané výžlabkové, podle profilace jejich čelní stěny (*Jiřík – Kypka 2013*, 99).

Ryze dekorativní funkci měly kachle s architektonickými motivy u tzv. akroterií. Základní trojúhelníková kompozice je u nich doplněna dalšími předlohami v soudobé architektuře, např. vrcholovou kytku a stylizované listované ornamenty na šikmých lištách, v obdobné literatuře označované jako krab (*Jiřík – Kypka 2013*, 99).

Kamna tvořená kachli s architektonickými motivy nacházíme na více lokalitách v Čechách i na Moravě. Objevují se jak v kombinaci s jinými, například figurálními motivy, jak

dokládají nalezená a zrekonstruovaná kamna v Táboře, tak složená čistě z architektonických motivů, např. Sezimovo Ústí (*Hazlbauer – Chotěbor 1990*, 361–383).

S nástupem renesance se pochopitelně radikálně mění i ztvárnění výzdobných motivů, které opět čerpají z architektury. Nově se objevují arkády (oblouky), namísto cimbuří lunety apod. Je však nutno dodat, že zastoupení architektonických motivů je u renesančních kachlů menší, než u gotických. To je obecně dáno dobovým přístupem, který se více zaměřoval na člověka a přírodu. Architektonické motivy se tak objevují zejména ve spojení s figurálními motivy (např. jako okrajové orámování), kde na rozdíl od gotických respektují vzájemné proporce (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 161, 170).

1.3.6. Ornamentální motivy

Obdobně jako výše uvedené architektonické motivy mohla i ornamentální výzdobná tematika tvořit jak doprovodný, tak ústřední výjev. Obecně ji lze chápat jako polytematickou, neboť se vyskytuje u náboženských, figurálních ale i heraldických zobrazení. Jako jeden z nejčastějších motivů lze označit rozetu ve tvaru růže. Mezi další patří provazec, pletenec, mřížka, síť, váza a kytice či emblematické vzory (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 173–188).

Ornamentální motivy je možné na základě jejich konkrétní podoby rozdělit do tří základních skupin – geometrické, přírodní (jinak také rostlinné, zvířecí a lidské) a předmětné (technické) (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 173).¹⁸ Obecně lze stanovit, že geometrické prvky byly používány zejména v gotickém období. Nezmámená to však, že by se nevyskytovaly ještě v období renesance.

Mezi charakteristické výzdobné motivy v závěru středověku se na kachlích, ale také obecně ve výtvarném umění, objevují různé rozviliny, často v podobě rostlinných ornamentů s bohatě členěnými listy (*Jiřík – Kypka 2013*, 99). Vedle rostlinných dekorů se vyskytuje také figurální tematika zvířecí či lidská. Mezi ornamentální motiv patří také písmo či monogramy (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 183–188).

¹⁸ Jindy jsou rozlišovány jen dvě kategorie – rostlinné a geometrické (např. *Menoušková – Měřínský 2008*, 139).

1.4. Doklady kachlových kamen v českých zemích

Při snaze o rekonstrukci situace s uplatněním kachlových kamen na našem území (stejně jako se snahou o zodpovězení o jejich podobě apod.) narážíme na nepříjemnou skutečnost. Po dlouhou dobu nebyly pro celé české země publikovány kachle, které by bylo možné průkazně datovat do 13. století (*Havlice – Kypta 2017*, 53). Možnou výjimku nedávno přinesl až nález nádobkových (pohárových) kachlů s okrouhlým ústím z tvrze Tichá (okr. Český Krumlov), které vytápěly interiér paláce zřejmě již ve 3. třetině 13. století. (*Hložek 2018*, 58–70). Další doklady kachlů dosud obecně datovaných do 13. století přitom také pochází z prostoru nižší šlechty, konkrétně z moravské lokality Koválov (*Unger 1994*, 27–35).

Díky těmto nálezům i několika dalším, představující buďto problematické nálezy či jednotliviny,¹⁹ je jasné, že kamna, případně jejich archaičtější provedení na způsob kamnopece, byl na českých sídlech přítomný již během 13. století, což připouštěl již Z. Smetánka (1968, 544). Jen těžko bychom si mohli představit jejich přítomnost na sídlech nižší šlechty a naopak absenci u panovníka či vyšší šlechty. Tento současný obrázek spíše souvisí s naší úrovní poznání, jakožto mnohdy s nedostatečnou (či v horším případě žádnou) publikací nálezů z dané doby.

Vzhledem k lokalizaci zmíněné tvrze Tichá v jižních Čechách, kde docházelo k četným (a cíleným) kontaktům s rakouskými zeměmi, které byly obecně vyspělejší, lze předpokládat postupné předávání *know-how*. Obdobně lze uvažovat i v dalších částech jižního a západního pohraničí. Je však nutné rozlišovat otopná zařízení, do jejichž tělesa bylo vloženo několik (pohárových) kachlů, a kachlová kamna s nepřímým přikládáním.

Jen matnou představu máme o kamnech z vrchnostenských sídel ze 14. století, ze kterého máme k dispozici soubory kachlů řádově z několika lokalit.²⁰ Obdobnou situaci představují také například města.²¹ V tomto období lze předpokládat, že na hradech byla dvoje, maximálně troje kamna zároveň (*Havlice – Kypta 2017*, 42, 86–92). Ta ještě během této

¹⁹ Např. nález torza kachle z Českého Krumlova v prostoru Latránu (viz *Ernée – Hazlbauer 1996*, 143–145.) Dosud nepublikované nálezy z milevského kláštera a hradu Landštejn z výzkumu P. Břicháčka (viz *Jiřík – Kypta 2013*, 29). Některé nálezy, především z vesnického prostředí, jsou pak oprávněně zpochybňovány (např. srovnej *Orna – Uherský 2005*, 37–41 a *Kypta 2011*, 33). Zde je ovšem nutné dát pozor na termín „vesnické prostředí“, neboť se jedná o fenomén značně diverzní. Něco jiného představovalo například bydlení faráře či rychtáře a naopak obydlí obyčejného rolníka.

²⁰ Jmenovat lze např. Košumberk, Špilberk, Kyšperk, Lelekovice, Vízmburk (viz *Havlice – Kypta 2017*, 53–55), Rokštejn (*Měřínský – Zumpfe 1996*, 499–503), nejnověji Kost (*Drnovský – Unger 2022*, 731–744).

²¹ Jmenovat můžeme např. Plzeň (*Orna 2005*, 10–11, 153), Chrudim (*Frolík – Sigl 1998*, 122), Praha (*Dragoun 2009*, 255–268).

doby vyjadřovala vyšší společenské postavení a zámožnost jejich pořizovatele (*Kypta – Břicháček – Jiřík – Merta 2013, 32*).

Vzhledem k nálezům souborů kachlů, respektive množstevního zastoupení jednotlivých výzdobných motivů čelních vyhřívacích stěn, je zřejmé, že kamna byla ve 14. a v 1. polovině 15. století často zdobena výlučně zemskými symboly, které se pravidelně střídaly v šachovnicovém schématu (*Jiřík – Kypta 2013, 120*). Analýza některých motivů na čelních vyhřívacích stěnách kachlů z píseckého hradu ukázala, že náměty do jisté míry respektovaly (či kopírovaly) okolní nástěnnou výmalbu, což podtrhuje jejich důležitou estetickou a reprezentační roli. Tuto skutečnost však lze očekávat jen v prostředí nejvyšších společenských vrstev, nikoliv u prostších sídel nižší šlechty (*Jiřík – Kypta 2013, 37–38*).

Již Z. Smetánka považoval pořízení kamen za drahou záležitost (*Smetánka 1968, 544*). Během 14. století, potažmo již ve 13. století, tak jistě docházelo často k jejich recyklaci (určitě pak oproti masové produkci kachlů ve 2. polovině 15. století). Je důležité mít na paměti, že před kachlovými kamny tvořily prim jiné způsoby vytápění, které se uplatňovaly i v době, kdy kachlová kamna začala převládat. Zmínit lze především krby a také teplovzdušné vytápění. To je u nás možné doložit jak na panovnických sídlech (Myšenec, Kamýk nad Vltavou, Točnick), tak i na sídlech šlechty (Vízmburk, Vranov nad Dyjí) od 2. poloviny 13. století až do konce 14. či počátku 15. století.²²

Změna nastává až během 15. století (snad již během pokročilé 1. poloviny), kdy dochází k enormnímu nárůstu dokladů kachlových kamen napříč českými zeměmi. To souviselo s tím, že se již kachlová kamna (zcela jistě během 2. poloviny 15. století) uplatňovala téměř ve všech typech domácností napříč sociálním spektrem. Kachle, a s nimi spojená kachlová kamna, tak přestaly být zakázkovou tvorbou a staly se „masovou“ produkcí (*Havlice – Kypta 2017, 57*), a jejich běžné provedení si tak mohl od 2. poloviny 15. století dovolit de facto každý zástupce nižší šlechty či měšťan (*Kypta – Břicháček – Jiřík – Merta 2013, 32*). V této době máme doklady o rozvinuté kamnářské produkci a taktéž relativně „běžné“ přítomnosti kachlových kamen v interiérech měšťanských domácností například ve městě Tábor (*Krajíc 2005, 195*).

²² K tématu například *Radová-Štiková 1981, 67–75*; *Konečný 1983, 449–468*; *Cejpová 2005, 191–198*.

Snad již na konci 15. století, případně na počátku 16. století a dále nacházíme kachlová kamna taktéž v obydlích nižších sociálních tříd – ve vesnických usedlostech (*Kypta 2011*, 44–48), ale také například ve mlýnech (*ČK 1915*, 127; *Hazlbauer 1986*, 496).

Šíření kachlových kamen ve městech a na venkově lze chápat jako jeden z výraznějších projevů snahy nižších společenských vrstev napodobit kulturu bydlení elit. Tento proces navíc probíhal i v rámci jednotlivých výzdobných motivů kachlů (*Kypta – Břicháček – Pták – Fröhlich 2013*, 78).

Z 2. poloviny 15. století existují též římsové a základní kachle se signaturami hrnčírů. Dochované exempláře pochází např. z Prahy (*Žegklitz 1987*, 655–671), hradu Rabí, kde nesou podpis „*tuto formu deilal Kubice*“ (*Durdík – Holeček 1976*, 433–435), nebo z hradu Lichnice, odkud pochází kachle z hrnčírské dílny Jana Medka (k němu více viz např. *Glosová – Hazlbauer – Volf 1998*, 457–470; *Frolík – Hazlbauer – Rückeroová 1995*, 523–538).

Dodejme, že v rámci vrchnostenských sídel na našem území nemáme doklady využití kachlových kamen, respektive otopných zařízení sestavených z kachlů, jen z prostor majitele hradu, ale zcela jistě byly využívány i v provozních částech či ubikacích pro vojenské jednotky apod. Výmluvně o tom svědčí nálezy nádobkových kachlů s pravoúhlým ústím, datované obecně do 15. století z posázavského hradu Zlenice. Ty zřejmě tvořily jednodušší kamna, respektive otopné těleso sestavené z kachlů nejpravděpodobněji s přímým přikládáním. Toto otopné zařízení vytápělo vyšší prostoru pro hradní stráž v rámci vstupní brány do předhradí hradu Zlenice (*Slabý 2017*, 52, 69–70). Doklady obdobných otopných zařízení skládajících se z kachlů však nacházíme i v přechodných ubikacích v rámci vojenských ležení, které vznikly při dlouhodobějším obléhání hradů.²³ Ve všech případech však můžeme pouze polemizovat, zda se opravdu jednalo o kachlová kamna, či archaičtější provedení, označované zde jako „jednoduché otopné zařízení“, které ve své konstrukci využívalo (vedle spojovací hlíny) také kachle.

To platí i o dalších příkladech, které během středověku a raného novověku nacházíme také v jiných sociálních oblastech, než které jsme uvedli výše. Jedná se o dočasná hornická stanoviště, např. důl Havírka (*Fröhlich – Kurz 1980*, 17–25) či okolí Nového Knína

²³ Např. v obléhacím táboře u hradu Lopata 30. léta 15. století (*Novobilský 2008*, 102–103); u hradu Velký Vřešťov 60. 15. století (*Kypta – Richterová 2003*, 37–40); u Starého hradu u Adamova začátek 70. let 15. století (*Konečný – Merta 1980*, 305–319).

(Doležal – Korený – Kypka 2004, 674–675). Nálezy jsou datovatelné do 15. století a vyskytují se i ve skromnějších příbytcích horníků či důlních úředníků.²⁴

Zmíněná polemika, zda se skutečně jednalo o kachlová kamna s příkládáním z vedlejšího prostoru, či otopné zařízení sestavené z kachlů s přímým příkládáním (Kypka – Břicháček – Jiřík – Merta 2013, 35), představuje ostatně problém, se kterým se setkáváme už při otázce podoby otopných těles s kachli na královských či šlechtických sídlech v nejstarším horizontu 13. století.

Zde alespoň v krátkosti uvedme, že existuje určitá dvojkolejnost, co se týče dokladů či našich předpokladů o přítomnosti kachlových kamen. Rozdělit je můžeme na stavebně-historické a archeologické. V rámci stavebně-historických syntéz se často jako doklad přítomnosti kachlových kamen s nepřímým příkládáním objevuje argument o existenci tzv. černé kuchyně. Ještě silnější je toto tvrzení v případě, pakliže stavebně-historický průzkum dokázal, že vnitřní dispozice obydlí prošla adaptací, aby sem tzv. černá kuchyně mohla být vložena a tudíž byla zajištěna možnost nepřímého příkládání do kamen v sousední prostře. Tento argument se objevuje i v případě, že se jinak kachlová kamna nepodařilo doložit, například v podobě nálezů kachlů.

Naopak doklady kachlových kamen s nepřímým příkládáním pouze na základě archeologických nálezů bez kontextu se stavební historií jsou do určité míry omezené. Pouze nálezy kachlů, navíc omezeného množství mimo samotný obytný prostor, totiž nedovolují jednoznačné závěry o kachlových kamnech, jež by byla obsluhována z vedlejší místnosti, ale naopak nás nutí k zamyšlení nad eventualitou, jak bylo uvedeno výše, o jednodušším otopném zařízení či kachlových kamnech, avšak s přímým příkládáním. To platí zejména v nižším sociálním prostředí, případně hlouběji v minulosti.

Ideálním případem pro bezpečnou interpretaci interiérových kachlových kamen s nepřímým příkládáním je tak zapojení výsledků stavebně-historického a archeologického průzkumu. Příkladem může být výzkum domu čp. 226 v Mostě, který prodělal několik stavebních úprav, včetně dodatečného vložení tzv. černé kuchyně. Během výzkumu se podařilo nálezt také početný soubor zlomků kachlů (Klápště – Muk 1988, 199–240).

²⁴ Mladší doklady z raného novověku máme například z důlních areálů v Jáchymově (Schneiderwinklová – Malina – Augustýnová 2018, 537–557).

1.5. Kachle jako datační nástroj?

Analýza kachlů, respektive jejich formálních vlastností, může do jisté míry datovat i nálezový soubor. Důležitá je také metrika kachlů. Starší kachle odpovídající 14. století představují menší kachle tzv. malého formátu se čtvercovou čelní stěnou o délce hrany 130–160 mm (*Měřínský – Zumpfe 1996*, 499–503; *Dragoun 2009*, 255–268). Formáty zpravidla o rozměrech 200 x 200 mm jsou časté v 15. století, ovšem zejména v mladším období existují ojediněle i větší příklady o rozměru hrany čelní vyhřívací stěny i 370 mm (*Havlice – Kypta 2017*, 58).

Napomoci může i vyobrazená tematika a svým způsobem i zručnost provedení. Pomocné kritérium je též užití či absence glazování. Pro období vrcholného a pozdního středověku je pro kachle (na našem území) charakteristická režná úprava čelní vyhřívací stěny. Ta mohla být potřena vrstvičkou jiné barvy případně slídovým přetahem (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 15).

Úprava kachlů glazováním se sice občas objevuje již u starších kachlů malého formátu, ovšem mladší doklady z průběhu 15. století jsou ojedinělé. Z 1. poloviny 15. století např. doklad krásných, na výrobu náročných kachlových kamen z moravského hradu Melice. Kamna tvořila vedle komorových kachlů též kachle s prořezávanou čelní stěnou, které byly glazované (viz např. *Michna 1981*, 333–360.) Obdobný příklad tentokrát z prostředí nižší šlechty (ze sídla charakteru dvora) představuje nález glazovaných kachlů ze vsi Okrouhlá (okr. Písek), datovaný též do počátku až průběhu 1. poloviny 15. století (*Kypta – Břicháček – Jiřík – Merta 2013*, 32).

Užití glazury během 15. století často nesouviselo s úpravou čelní vyhřívací stěny, ale nesouměrné fleky glazury se objevují uvnitř komor.²⁵ Ty vznikly nejspíše náhodou (neboť nemají žádný funkční, ani estetický účinek) v momentě, kdy hrncíř vypaloval jiné keramické nádoby, které již od 2. poloviny 15. století běžně glazovány byly. Otázkou tak je, proč se úprava čelní vyhřívací stěny kachlů glazurou na chvíli (vzácně) objevuje, následně mizí (s výjimkou především tzv. rytířských kamen) a s renesancí se opět objevuje (*Hazlbauer 1998*, 37–38). Tato skutečnost zřejmě souvisí s módním trendem dané doby určující poptávku, kdy objednatelé upřednostňovali režné provedení v tónech vypálené keramické hlíny. Kamna mohla mít ještě vápenný nátěr s příměsí slídy.

²⁵ Na výstavných kamnech v uherském prostředí se však glazované kachle objevovaly běžně snad již od pokročilé 2. poloviny 15. století (viz *Havlice – Kypta 2017*, 60–63).

Další datační pomůckou může být dochovaný otisk textilie na zadní straně čelní vyhřívací stěny. Ten se objevuje až v období pozdně gotické kamnářské produkce, zhruba od období kolem roku 1500 (*Smetánka 1968*, 575–576; *Hložek – Loskotová 2017*, 849–861). Tento aspekt pochopitelně nelze brát jako zcela směrodatný,²⁶ může být však nápomocen v nejistých případech.

Obecně je však při dataci daného popisovaného souboru nutné vycházet z celkového nálezového kontextu, nikoliv jen z vybraného druhu hmotného pramene. Kachle obecně nelze považovat za citlivý datační nástroj. Musíme rozlišovat dobu, kdy kachle byly vyrobeny a dobu, kdy mohly být v rámci kachlových kamen (či jednoduššího otopného zařízení) využívány. Ve druhém případě (zejména v oblastech nižších sociálních vrstev) se může jednat o podstatnou časovou prodlevu, než o jaké hovoří striktní analýza ikonografie ČVS. O tom, že samotné tvarosloví a ikonografie nemusí být vždy směrodatné, vypovídají také nálezy v hrnčířské dílně pražského měšťana Adama Špačka, kde byly ještě ve 30. až 70. letech 16. století deponovány gotické kachle (*Žegklitz 2019*). Množí se i doklady o užívání starších kachlů v mladších nálezových situacích během novověku (*Drnovský – Hejhal – Průchová 2021*, 102–141).

Rozdílnou úroveň výpovědní hodnoty kachlů po stránce datační ukazují i v této práci analyzované soubory – na jedné straně máme k dispozici kamnářskou keramiku, kterou je možné datovat i díky nálezovému kontextu (stratigrafii, dalším nálezům hmotné kultury apod.), na druhé straně jsou zde představeny exempláře bez bližších stratigrafických nálezových okolností. V takovém případě je pro otázku datace komorových kachlů s dochovanou ČVS zásadní metrická analýza a ikonografie. Přetrvává však výše zmíněný problém – doba výroby vs. doba užívání, při němž může pomoci pohled na celkový společensko-ekonomický kontext místa, z něhož nálezy pochází.

Potenciál kamnářské keramiky, především s reliéfně zdobenou ČVS, je obzvlášť v již zmíněné výpovědi o kultuře bydlení, dobovém smýšlení (či názoru daného majitele-objednavatele) jakož i o neverbální komunikaci pomocí symbolů v rámci společenské reprezentace (k tématu např. *Šimůnek – Jiřík – Kypta – Simota 2010*, 75–92).

²⁶ Svou roli hraje fakt, že otisk textilie se nemusel vždy dochovat, patrná je i regionální odlišnost v intenzitě používání textilie apod. (*Hložek – Loskotová 2017*, 849, 857).

2. Lokalizace a stručný popis zájmové oblasti

2.1. Vytýčení studované oblasti v rámci České republiky

Zájmovou oblast této práce představuje Benešovsko, respektive okres Benešov (obr. 1). Nachází se v jihovýchodní části středních Čech v sousedství okresů Praha-východ, Praha-západ, Příbram, Tábor, Pelhřimov, Havlíčkův Brod a Kutná Hora. Administrativně se dělí na tři správní obvody obcí s rozšířenou působností: Benešov, Vlašim a Votice, které lze označit také jako Benešovsko, Vlašimsko (v textu zhruba odpovídá známějšímu regionálnímu označení Podblanicko)²⁷ a Voticko.²⁸ Okresním a také největším městem je Benešov (u Prahy). Z dalších měst a městysů lze jmenovat například Bystřici, Čechtice, Divišov, Chotýšany, Načeradec, Neveklov, Pravonín, Týnec nad Sázavou, Vlašim či Votice.

K volbě vybrané oblasti došlo na základě dlouhodobého zájmu autora o příslušný prostor (*Slabý 2017; Slabý 2019*). Vybrané území sice nerespektuje přírodní, ani historické správní oblasti, ale až novodobé územní členění. Ovšem lze namítnout, že se do daného okresního celku do jisté míry propisují tradiční spádové oblasti, v nichž byla, minimálně během novověku, města jako Benešov či Vlašim jedna z místních center. Dané území je navíc společně se správním obvodem Sedlčany z geografického hlediska přirozeným regionem, vymezeným na západě řekou Vltavou, na severu a východě dolním a středním tokem Sázavy, na jihu kopcovitou vrchovinou, směrem na jihovýchod pak zhruba Martinickým a Blažejovským potokem až k řece Želivce.²⁹

Volba takto uměle vytvořené krajinné sondy se jeví jako prospěšná, neboť ji nekomplikuje například problém historické proměnlivosti uspořádání krajů či jednotlivých panství. Navíc umožňuje vhled do nemonotematické struktury, utvářené v průběhu staletí řadou faktorů (jako byly dálkové cesty, možnost zemědělství, rozvoj církevní i světské pozemkové držby atd.).

Výběr konkrétních studovaných lokalit byl ovlivněn možnostmi zkoumání zvoleného území, tedy výpovědní hodnotou získaných archeologických nálezů, konkrétně kamnářské keramiky. V tomto ohledu není situace v rámci Benešovska rovnoměrná, což opět limituje volbu vhodných lokalit.

²⁷ K jeho vymezení více viz např. *Frič 1990*, 7–8.

²⁸ Podrobněji k vymezení Benešovska viz *Petráň a kol. 1985*, 10, nečíslované mapové přílohy.

²⁹ Vymezení a popis regionu Benešovska shodně dle *Vnoučková 2015*, 12.

2.2. Přírodní podmínky studované oblasti

Popisu Benešovska nejen z hlediska přírodních podmínek se již obsáhle věnovala dosavadní literatura (především *Petráň a kol. 1985*). V následujícím textu tak uvedeme alespoň obecné informace, od geomorfologických aspektů až k místní fauně, pro získání základního povědomí o přírodních a terénních vlastnostech zájmové oblasti (k tématu podrobněji viz *Čech 1969, 9–15.*).

Severní část Benešovska se v rámci výškových poměrů pohybuje převážně v rozmezí 200–400 m n. m., dál od koryta řeky Sázavy převážně v rozmezí 300–600 m n. m. (*Tomášek 1995*, mapa). Obecně se jedná o kopcovitý terén, náležející vesměs do členitých pahorkatin s výškovými rozdíly zhruba 75–150 metrů (*Petráň a kol. 1985, 22*). Obvyklá výška je zde 320–540 m n. m. (*Culek 1996, 105*). Vyšší vrcholky nacházíme v jižní části – Velký Blaník 638 m n. m., Na Kozině 677 m n. m., Říšnický vrch 689 m n. m. či Mezivrata 703 m n. m.

Oblast tvoří z většiny Středočeská pahorkatina, z části pak Českomoravská vrchovina, které spadají do České vysočiny (Česko-moravské soustavy – subprovincie) (*Kolektiv 1987, 34, 40–43, mapy*). Jednotlivé zájmové lokality se pak nachází na Benešovské a Vlašimské pahorkatině.³⁰ Výrazným geomorfologickým prvkem v jihovýchodní části dolního Posázaví je tzv. Blanická brázda (k ní více viz *Kadlec 2017*).

Mezi nejstarší doložené geologické útvary v tomto regionu a nejbližším okolí patří tzv. české moldanubikum, kutnohorské krystalinikum a středočeský pluton. V daných částech se vyskytují hadce, krystalické vápence, křemence, rohovce, různé typy břidlic atd. Z období třetihor existují poblíž řeky Sázavy šterky a písky starých vodních toků (*Petráň a kol. 1985, 13–15*).

Převažují zde kambizemě, lokálně se vyskytují luvizemě a pseudogleje. V údolí řeky Sázavy se nachází pestrá škála rankerů na drobných plochách. Půdní substráty jsou zde ve většině oblasti charakteristické nedostatkem uhličitanu vápenatého (*Culek 1996, 105*).

Nalézáme zde i doklady několika významných nalezišť barevných a drahých kovů, případně kvalitního či luxusního kamene. Pro starší, již pravěké období, lze zmínit neolitickou těžbu bílého mramoru v Bílém kameni u Sázavy (*Šreinová – Šrein – Dolníček*

³⁰ Na základě geomorfologických map. Veškeré informace o geomorfologických a geologických poměrech pochází z map České geologické služby, viz www.geology.cz.

2018, 223–246), těžbu zlata v Roudném (*Zemek 2019*), ale také menší, ne vždy vydařené, pokusy o těžbu, například na konopišťském panství (*Tywoniak 1962*, 77–88).

Celá zájmová oblast spadá do Posázavského bioregionu. Pouze oblast jižně až jihovýchodně od Načeradce spadá pod Pelhřimovský bioregion a taktéž jižní až jihozápadní část Voticka již odpovídá Votickému bioregionu (*Culek 1996*, přílohy – mapa). Pro převládající Posázavský bioregion je charakteristická ochuzená mezofilní biota, tvořená acidofilními doubravami a podružně též květnatými bučinami a dubohabřinami. Nejhodnotnější jsou drobné hadcové ostrůvky s výskytem řady druhů exklávního charakteru. Netypické části tvoří přechodová území především k okolním vysočinám s bikovými bučinami, které nacházíme například na Blaníku a jeho okolí (obecně v centrální části Podblanicka) (*Culek 1996*, 104).

Jedná se o mírně teplou oblast, kde se průměrná roční teplota pohybuje mezi 7–8 stupni Celsia, s výjimkou úseku mezi Čerčany a ústím řeky Blanice, kde dosahuje až rozmezí mezi 8–9 stupni Celsia. Průměrné roční srážky se pohybují mezi 600–700 mm. Z povětrnostních podmínek zde převládají západní větry společně s větry vanoucími z jihozápadu a severozápadu (*Petráň a kol. 1985*, 24–25). Převažující kategorie MT10 je charakteristická dlouhým létem, které je teplé a mírně suché. Je zde krátké přechodné období s mírným teplým jarem a mírně teplým podzimem. Zima je zde krátká, mírně teplá a velmi suchá, s krátkým trváním sněhové pokrývky (*Quitt 1971*, 12–16).

Podle mapování původní přirozené vegetace se v oblasti vyskytovala tato společenstva: dubohabřinové a lipové doubravy, černýšová dubohabřina, lipová bučina s lípou srdčitou, biková a/nebo jedlová doubrava. Dubohabřinové a lipové doubravy se na daném území klikatí kolem řeky Sázavy s nepravidelnými výběžky podél okolních přítoků. Jižní kopcovitější krajina s vyšší nadmořskou výškou pak představuje převážně acidofilní bučiny a jedliny, případně květnaté bučiny a jedliny (*Neuhäuslová a kol. 1998*, mapa).

Hlavní toky zde představují: řeka Sázava, Blanice a částečně také Želivka. Sázava teče ve směru jihovýchod/východ – západ, řeka Blanice pak v ose jih – sever a Želivka v závěrečné části ve směru jih/jihovýchod – severozápad. Za další významné toky lze označit potoky a říčky: Chotýšanka, Štěpánovský potok, Benešovský potok, Janovický potok atd.

2.3. Historie zájmu o Benešovsko (19.–20. století)

Obecnému poznání Benešovska v rovině historie, památek a archeologie se v minulosti věnovala celá řada autorů, tudíž je možné daný region označit za jeden z (nej)lépe poznanych v rámci České republiky. Jako jednu z person 2. poloviny 19. století můžeme označit A. N. Vlasáka. Regionu se ale věnoval (nejen ve svých souborných dílech) také F. A. Slavík, A. Sedláček či A. Podlaha. Kromě monografií či nadregionálních periodik se dobové poznatky soustředily i v místním vlastivědném tisku, především časopise Pod Blaníkem, původně s názvem Vlastivědný sborník okresu benešovského a vlašimského (1921–1943).³¹

Mezi osoby s archeologickým zájmem o Benešovsko (či vybrané lokality v něm) v období do poloviny 20. století lze zařadit např. J. L. Píče, J. Růžičku či R. Turka. Většího zájmu se však region jak z pohledu historiků, tak archeologů, dočkal až během 2. poloviny minulého století. Z řad archeologů je možné uvést J. Bubeníka, P. Radoměrského či P. Sommera, se zaměřením na vrchnostenská sídla pak A. Hejnu, K. Reichertovou a v pokročilé fázi 2. poloviny 20. století zejména T. Durdíka. Mezi historiky jako byl například Z. Boháč či E. Charvátová (Sedláčková) jednoznačně vynikl J. Tywoniak.

Z oboru stavebně-historického a kunsthistorického se památkám na Benešovsku většinou v souborných dílech věnovala řada předních odborníků své doby, jako byl V. Mencl, D. Menclová, D. Líbal či A. Merhautová. V rámci své středočeské působnosti se Benešovskem často zabývala též M. Glosová.

Řada nových poznatků byla obsahem nejen Památek archeologických, Archeologických rozhledů, *Archaeologia historica*, Umění či Středočeského sborníku historického, ale od roku 1957 také regionálního Sborníku vlastivědných prací z Podblanicka, který v nepravidelné periodicitě vychází dodnes.

Z díla výše uvedených autorů lze dodnes hojně citovat, avšak přejímání některých starších hypotéz či (pouhých) domněnek se neobejde bez kritického hodnocení. Zejména v oblasti archeologie měst a vrchnostenských sídel se ukazují některé starší závěry jako zastaralé a více než diskutabilní. Dáno je to skutečností, že soustředěné a kritické studium měst a vrchnostenských sídel v daném prostoru po roce 2000 zaznamenalo útlum (s výjimkou několika lokalit jako je například hrad Zlenice či Sázavský klášter). Docházelo zde

³¹ Nově obnoven v roce 1997.

především k revizím stavu jednotlivých památek, často v osobě T. Durdíka, z jehož dosavadní velmi bohaté publikační činnosti pocházely nadále udržované znalosti a názory, nekriticky opakované a opisované mnohdy až dodnes. To tak zásadně zpomalilo pomyslnou explozi nových informací a vědomostí o daném regionu, konkrétně vrchnostenských sídlech, které během 60. až 90. let 20. století rozpoutal díky své pracovitosti právě T. Durdík, ale také A. Hejna, P. Chotěbor, M. Lutovský, J. Úlovec a další.

2.4. Současný stav poznání měst a vrchnostenských sídel na Benešovsku

Otázku, jaký je stav vědomostí o městech a městečkách na daném území, lze zodpovědět jako takřka *terra incognita*. Kromě starších prací se v současné době archeologická, ani historická literatura středověkým dějinám měst v regionu podrobně a kriticky nevěnuje.³² Z novější literatury lze upozornit alespoň na několikavazkové dílo Karla Kuči, který zde shrnuje a místy i obohacuje dosavadní znalosti o městech a městečkách v rámci celé České republiky (*Kuča 1996–2011*).

Jádra dnešních měst a městeček, jako je např. Vlašim, Neveklov, Bystřice či Čerčany, se dodnes nedočkaly žádného většího (pokud vůbec) a systematického archeologického průzkumu. Ve všech zmíněných lokalitách se jedná o ojedinělé výstupy, často spojené buďto s náhodnými (staršími) nálezy, nebo ve spojení se záchranným výzkumem, popřípadě se výzkum zaměřil pouze na místní vrchnostenské sídlo či sakrální památku (např. Týnec nad Sázavou, Načeradec). Větší pozornosti se už od 1. poloviny 20. století dočkalo pouze město Benešov, avšak kvalita závěrečných zpráv z archeologických či stavebně-historických průzkumů je proměnlivá.

Dodejme, že daný stav vyplývá především ze skutečnosti, že větší i menší města a obce na Benešovsku (stejně jako na většině území v rámci České republiky) prochází v posledních letech dynamickým urbanistickým rozvojem. Jedná se zvláště o vznik nové, zpravidla obytné, zástavby, což vede k nutnosti archeologických dohledů na stavbách a umožňuje spíše jen dílčí záchranné archeologické výzkumy. Kromě pracovníků Muzea Podblanicka provádí v regionu archeologické výzkumy také např. ÚAPP středních Čech, Archaia Praha z.ú. či NPÚ ÚOP středních Čech, Pueblo o.p.s ad.

³² Starší poznatky z oblasti archeologie a historie pouze shrnují některé regionální publikace, nejnověji např. Poříčí nad Sázavou viz *Mareš 2019*.

Co se týče poznání menších i větších vrchnostenských sídel, jsme na tom o poznání lépe. Obecně lze ale konstatovat, že suma vědomostí, kterou máme k danému tématu, reflektuje období, ze které informace pochází. Jak bylo uvedeno výše, zhruba od 60. do 90. let 20. století se místní sídla těšila zvýšenému zájmu a lze tak citovat poměrně početnou literaturu. Výpovědní hodnota těchto výzkumů však naráží na mantinely množností své doby, popřípadě horizont zájmu jednotlivých badatelů. Ten se na jedné straně snažil najít jedinečné příklady, které by zapadaly do přímočaré časové vývojové linky vrchnostenských sídel, např. Chvojen (*Hejna 1965*, 62–63; *Hejna 1968*, 82–93), Týnec nad Sázavou (*Hejna 1977*, 129–140), Hrad u Čtyřkol (*Durdík 2007*, 208–216), na druhé straně šlo sice o poznání „originální“ charakteristiky a historie daného sídla, avšak směrodatná byla především jeho podoba, kladená mnohdy až násilně do typologických řad, např. Kožlí (*Durdík – Chotěbor 1973*, 97–111), Čejchanov (*Durdík 1979*, 251–272) či Konopiště (*Durdík 1998*, 54–60) ad.

S některými výše uvedenými autory, respektive jejich názory, lze dnes spíše polemizovat. Týká se to například Chvojna, kde analýza písemných pramenů prokázala přítomnost majitelů z řad drobné šlechty ještě po celé 14. století, což jednak vyvrátilo domněnku A. Hejny o následnosti dvorce na Chvojně a hradu Kožlí (např. *Hejna 1982*, 190; *Hejna 1983*, 429), jednak poukázalo na fakt, že na Chvojně muselo nějaké sídlo existovat i po doposud přepokládaném zániku původního dvorce v západním sousedství kostela v 1. polovině 14. století (*Slabý 2022a*, 209–220).

Na příkladu lokality tzv. Hradu u Čtyřkol se ukázal problém s možnostmi datace dodnes dochovaných reliktních zástavby a opevnění. Zhodnocení lokality ve vztahu k sousednímu hradu Zlenice navíc upozornilo na některé nebezpečné (a zažité) domněnky, vydávané za fakta, zejména v otázce určování osoby dobyvatelů (obléhatelů) některých lokálních hradů (*Slabý 2021a*, 651–662).

Některé lokality měly v dobové literatuře dokonce nadregionální význam. Kromě již několikrát zmíněného Konopiště, kde už je v současné době původní koncept poměrně často diskutován a analyzován (naposledy souhrnně *Slabý 2021b*, 13–14, 14–15, 13–14, 29–31), jde obzvlášť o hrad Stará Dubá. Ten měl být dle starší koncepce vývoje (podoby) hradů jedinečnou ukázkou panského sídla, které mohlo svou velikostí konkurovat hradům královským (*Durdík 1980*, 141–168). Jednoznačné nabourání této hypotézy by mohly přinést až důkladnější stavebně-historické a archeologické průzkumy, ovšem už při

obecném povrchovém průzkumu lze oprávněně vyslovit hypotézu, že původní hrad ze 13. století byl menší a jeho dnešní rozsáhlé zříceniny jsou až výsledkem mladších stavebních úprav ze 14. až 15. století (*Slabý 2019*, 74–77). Navíc lze odmítnout původní rekonstrukce, které sice nabízí pohledově pěkné, avšak možná až prvoplánové návrhy podoby, přitom vyčíst původní charakter zástavby zadní části hradu (zřejmě nejstarší) je při současném stavu poznání více než problematické. Jasný není ani charakter věže. Ta mohla být na půdoryse čtverce či obdélníku, ale stejně tak mohla být válcová. Obdobně tak i její funkce nemusela být obytná, ale mohla představovat bergfrit, který je u hradů v Posázaví velmi často uplatňovaný (ze sousedních lokalit jmenujme například Český Šternberk, Pirkenštejn, Talmberk či Stříbrná Skalice, souhrnně viz *Durdík 1999*, 106–109, 430–431, 528–529, 549–551).

V mladším období, zhruba v posledních 15 letech, se dočkaly aktuálnějšího zájmu jen některé lokality, málo kdy však více komplexně či se zaměřením přímo na danou lokalitu. Zmínit můžeme například detailní popis historie a náčrt stavebního vývoje hradu, dnes zámku Líšno (*Úlovec 2007*, 131–235.).

Zájmu se dočkaly i drobnější sídla, u nichž oprávněně došlo k interpretační změně. Řeč je například o dvoru Olešná (*Kypta – Laval – Marounek – Neustupný 2017*, 6–10), který byl původně interpretován jako malý hrad (*Úlovec 1987*, 93–94). Obdobně se literatura věnovala i problematickému hradu na hoře Velký Blaník (*Kypta – Laval – Marounek – Neustupný 2017*, 2–3).

Naopak některé podnětné lokality, hlavně z pohledu své problematické povahy či nedostatečného poznání, se pozornosti dodnes nedočkaly. Hovořit lze například o opomíjeném zaniklém hradu Borovsko (viz např. *Durdík 1999*, 74–75).

Podstatnou změnou oproti počátku tisíciletí je především zvýšený zájem místních obyvatel o hradní zříceniny, někdy bohužel spojený s nelegálními výkopy (nemluvě o neohlášených detektorářských průzkumech). Díky tomu vznikly i různé občanské iniciativy, respektive spolky a sdružení, s cílem ochránit a prezentovat místní památky. Řeč je o spolku Příznivci hradu Kožlí,³³ nejnověji pak projekt pro ochranu hradu Stará Dubá.³⁴ Obě iniciativy tak navazují na práci Sdružení pro ochranu kulturního dědictví – Zlenice,³⁵ kde je ochrana a

³³ <http://www.hradkozli.cz/>

³⁴ <https://staraduba.webnode.cz/>

³⁵ <http://www.zlenice.cz/>

konzervace hradu spojená s dlouholetými archeologickými výzkumy (souhrnně viz *Durdík et al. 2010*). Ty tak hrad řadí k nejprostudovanějším sídlům v dolním Posázaví (i na Benešovsku).

Z nejaktuálnějších výzkumů (za posledních 15 let), lze jmenovat detailní zaměření hradu Čejchanov (*Hložek 2010*, 183–199), dílčí záchranný archeologický výzkum v obci Bělčice, kde se podařilo zachytit torzo přístupové cesty k místní tvrzi, včetně získání dendrodat (*Fábik – Hendrychová 2018*), a především záchranný archeologický výzkum zámku Komorní Hrádek (*Davidová – Hendrychová – Kovačiková – Slabý 2018*). Zde se podařilo získat početný materiál, představující jak keramiku či železa, tak organickou složku, napovídající o skladbě místního jídelníčku. Mimo vrchnostenská sídla lze zmínit záchranné archeologické výzkumy v Benešově např. v prostoru Tyršovy ulice a v prostoru Na Karlově (viz. *Švácha 2019; Davidová 2019*).

Velkému zájmu se v poslední době těší také zaměření a revize starších průzkumů obléhatelských táborů a velitelských stanovišť, které postupně vychází v jednotlivých článcích od kolektivu autorů J. Kypty, F. Laval, J. Marounka a dalších (např. *Kypta – Laval – Marounek – Neustupný 2016*, 95–116; *Kypta – Marounek 2020*, 11–19; naposledy souhrnně *Kypta – Marounek 2022*).

2.5. Současný stav poznání kamnářské keramiky na Benešovsku

Doklady kachlů a s nimi spojených kachlových kamen (nebo obecněji otopných těles sestavených z kachlů) evidujeme v prostoru Benešovska na mnoha místech. Jedná se však v naprosté většině o nálezy jednotlivých kusů, někdy náhodných, získaných při povrchových sběrech, často však bez nálezových kontextů. V naprosté většině dodnes nedošlo k jejich publikaci, popřípadě byly zmíněny jen okrajově.

Na základě databáze Muzea Podblanicka, v němž jsou převážně regionální nálezy kamnářské keramiky uloženy, lze uvést, že se v rámci muzejní sbírky z období středověku až raného novověku nachází zejména jednotliviny z různých lokalit. Početnější nálezy kachlů jsou datované do novověku, například z Benešova, Kozmic, Libouně, Malovid (u Vracovic) či Vlašimi. Důležité je dodat, že řada nálezů pochází z tzv. starých fondů (vytvářených obecně do 40. let 20. století) často jen s obecným popisem lokalizace či dokonce bez ní. Některé nálezy jsou evidovány pouze jako *Benešovsko, Voticko* apod.

V drtivé většině se v případě nálezů ČVS jedná o fragmenty či části, nikoliv celé exempláře. Určitou výjimku tvoří nálezy z tvrze v Neustupově (viz dále) nebo z tvrze

v Křešicích (u Votic), kde se nachází i v celku dochované kusy s jasně čitelným motivem ČVS.³⁶

Na vrchnostenských sídlech, dle dodnes publikovaných nálezů, máme doklady např. z hradu Kožlí. Zde se podařilo doložit jak kachle s pravoúhlým ústím, tak komorové kachle (Slabý 2019, 32–34, 114). Součástí starších nálezů byl i zlomek římsového kachle (obr. 2). Autoři tento exemplář, včetně nálezů keramiky, datovali do počátku 15. století (Durdík – Chotěbor 1973, 109–111). Minimálně nález zmíněného římsového kachle by však bylo možné datačně posunout i do mladší historie. Konkrétně do pokročilejší 2. poloviny 15. století lze klást nález římsového nástavce kamen. Jeho čelní strana má trojúhelníkovitý tvar zdobený osmicípou hvězdou. Okraje tvoří plamínkovité výstupky tzv. kraby (obr. 3).³⁷

Z novějšího rozboru nálezových souborů z hradu Kožlí bylo možné určit další doklady kachlů s pravoúhlým ústím a ojedinělý doklad pohárových kachlů, které mohou svědčit o stáří zdejšího osídlení (Slabý 2019, 32–34), ale též o přetrvávání archaičtějších způsobů vytápění v prostorách pro nižší sociální vrstvy.

Nálezy kachlů máme i z hradu Zlenice, které jsou, jak již bylo uvedeno výše, dokladem přítomnosti jednoduchého otopného tělesa sestaveného z kachlů nebo kachlových kamen s přímým příkládáním v prostoru mimo obydlí majitele hradu (Slabý 2017, 52, 62, 66).

Jeden z mála dodnes publikovaných, byť nevelkých souborů kamnářské keramiky z vrchnostenských sídel, pochází z Týnce nad Sázavou. Tvoří jej nálezy získané víceméně náhodně během návštěv lokality či v průběhu zásahů do terénu. Všechny pochází z areálu původního hradu (některé byly dokonce součástí zděné historické architektury palácové budovy). Tři ze čtyř kusů tvoří renesanční kachle z doby okolo poloviny 16. století, poslední exemplář představuje barokní kachel z konce 16. či ze 17. století (Hazlbauer 1997, 23–30).

Další početné nálezy kamnářské keramiky (ale také kuchyňské keramiky, želez apod.) byly získány obecně z okolí zámku v Pyšelicích (obr. 4). Jedná se jednak o nejsevernější, uceleně publikovaný soubor reliéfních kachlů na území Benešovska, jednak o jeden z největších souborů (více než 600 ks zlomků kachlů). Problémové je jeho přesné stratigrafické uložení, neboť k získání jednotlivých nálezů došlo de facto formou povrchového sběru z iniciativy

³⁶ V případě nálezů z tvrze v Křešicích (nedaleko Votic) jsou některé v celku dochované exempláře vystavené v expozici Muzea Podblanicka v Benešově a ve Vlašimi.

³⁷ Nálezový fond Muzea Podblanicka v Benešově, inv. č. 100120.

místní obyvatelky a vedoucí pyšelského muzea během výkopů pro kanalizační a vodovodní inženýrské sítě v roce 1992. Druhá část nálezů byla získána při výkopech na zahradě pyšelského zámku v roce 1997. Celý soubor byl datován do období od 2. poloviny 15. století do počátku 17. století, přičemž podstatnou většinu tvořily (vrcholně a pozdně) renesanční kachle. Autor analýzy upozornil na fakt, že se zde nevyskytly žádné kachle, které by bylo možné datovat do 1. poloviny 16. století. Přítomnost gotických kachlů z 2. poloviny 15. století spojil autor s možnou lokalizací jednoho ze starších místních vrchnostenských sídel (tvrzí), které mělo předcházet dnešnímu zámku a nacházelo se někde v jeho blízkém sousedství.³⁸ Většinu kamnářské keramiky spadající do období 2. poloviny 16. století až do počátku 17. století autor spojuje se současným zámkem a jeho vypleněním v roce 1608 (*Hazlbauer 2000, 279–292*).

Zmínit je nutné také nálezy kachlů z tvrže Martinice u Votic (k lokalitě více např. *Reichertová 1967, 39–73*). D. Vnoučkové, která se souhrnně věnovala hmotné kultuře z martinické tvrže, se nejnověji podařilo analyzovat 413 zlomků reliéfních kachlů. Většina byla datována do 2. poloviny 15. století, respektive do poslední třetiny 15. století. Tyto exempláře často nesly stopy opakované manipulace, jako je silné otření či škrábance a stopy požáru, který postihl dle autorky již tehdy rozbité kachle. Ty tak v dané době nejspíše netvořily kamnové těleso, ale pravděpodobněji například zásyp kleneb. Další kamnové těleso bylo dle analýzy autorky vybudováno až v 1. polovině 16. století. Nejmladší kamna, jejichž motivy odpovídají přechodové době mezi pozdní gotikou a renesancí, měla být postavena v době kolem poloviny 16. století (*Vnoučková 2021, 57–58, přílohy K3*).

Značně hodnotný soubor reliéfních kachlů, které velmi pravděpodobně souvisí s původním vrchnostenským sídlem ve venkovském prostředí, pochází z Křešic (u Divišova). Celkově se jedná o 13 ks reliéfních kachlů získaných darem, jejichž nalezištěm byl prostor na parcele u domu čp. 3. S výjimkou jednoho exempláře se jednalo o římsové kachle spadající převážně do přechodného goticko-renesančního období, v menší míře pak do renesančního. Obecně je možné daný soubor kamenářské keramiky datovat do rozmezí od počátku 16. až do počátku 17. století, přičemž nejpočetnější exempláře pochází z období 1. poloviny až poloviny 16. století. Vzhledem k jejich počtu nebylo možné rekonstruovat podobu původního kamnového tělesa. Analýza však přinesla mimo jiné zjištění, že se zde objevily ojedinělé tzv. výžlabkové kachle s figurální výzdobou ve vysokém reliéfu, které měly

³⁸ Výkopy měly dle informací přerušit několik pod terénem ukrytých kamenných zdí.

v případě této konkrétní lokality dle autora analýzy vazbu na vyspělý kutnohorský výrobní okruh (obr. 6). Vzhled kamen na tvrzi v Křešicích (u Divišova) byl ve své době (v pozdní gotice) nadstandartní, což dle autora nejspíše souviselo s osobou majitele Mikuláše st. Trčky z Lípy, který Křešice koupil v roce 1507, a na jehož sídelním hradě v Lipnice nad Sázavou se objevují typologicky příbuzné exempláře (*Brych 2001*, 665–688). Mladší, leč stále poměrně luxusní kachle pocházející z 2. poloviny 16. století až počátku století 17., kdy zde sídlila nižší šlechta, svědčí o snahách o společenskou reprezentaci.

Taktéž velmi hodnotný soubor reliéfních kachlů pochází ze zámku, původně tvrze, v Neustupově. Nálezy byly získány při stavebních úpravách v 1. patře objektu. Dobře dochované exempláře s bohatou škálou reliéfních motivů ČVS konkrétně tvořily součást zásypů kleneb mladšího zámeckého křídla. Pocházely z kamnového tělesa (či těles), spadající datačně do období pozdní gotiky až rané renesance. Tento soubor však stále čeká na své vyhodnocení.³⁹

Další ucelenější soubor kamnářské keramiky, který pochází z regionu Benešovska, byl získán během archeologických průzkumů původní tvrze, později zámku Vrchotovy Janovice. Jejich datace spadá obecně do období gotiky až renesance (viz *Brych – Fiedlerová – Fleková 2022; Fleková – Kypta 2022*, 473–479).

Ze starých nálezových fondů z Národního muzea, které mají původ na Benešovsku, jsou známy tři kachle s husitským motivem: jeden z (Červených) Otradovic, jeden z Jankova a jeden ze Psářů (obr. 5) (viz *Matějka 1898–1899*, 259–264; *Kouba 1966*, 27; *Brych 2004*, 124–125). V případě nálezů z Otradovic jsme vzácně informováni, že k nim došlo v rámci usedlosti čp. 2. Nalezených kachlů bylo původně více, ale všechny kromě jednoho, výše zmíněného, byly zničeny (*Habart 1925*, 283).

Mezi další, alespoň částečně publikované kachle, patří nálezy z vrchnostenského sídla ze zaniklé vesnice Pecínov (*Váňová 1990*, 209–211). Naopak jen okrajově jsou zmíněny doklady kachlů například z hradu Konopiště (např. *Durdík 1992*, 68, 73; *Vařeka 1994*, 328). Otázkou je přesný původ reliéfních kachlů z Kácova (*Pavlík 2005*, 232–236).

Z městského prostoru máme doklady mladších kachlových kamen například z Vlašimi a Benešova.⁴⁰ Detailnějšího publikování se však dodnes nedočkala ani jedna z lokalit.

³⁹ V době zpracování této práce byl tento soubor zamluven pro zpracování kolektivu autorů kolem J. Kypty z NPÚ ÚOP středních Čech v Praze.

⁴⁰ Dle evidence nálezového fondu Muzea Podblanicka v Benešově.

Z novějších výzkumů Benešova pochází pouze výběrové publikování středověkých reliéfních kachlů datovaných do 2. poloviny 15. až 1. poloviny 16. století (obr. 7), pocházející z prostoru ulice Rudé armády, dnes Vlašimské ulice (*Váňová 1983*, 317–324).

Nemnoho nálezů kachlů máme i z venkovského prostoru, potažmo ze sídel nižší sociální vrstvy. Doklady o (renesančních) kachlových kamnech známe ze zaniklé vesnice Otětičky (k. ú. Velké Heřmanice), kde byly zřejmě součástí svobodného dvora (majetnější rodiny) během 16. století (*Bláhová-Sklenářová 2010*, 405–426). Doklady goticko-renesančních a renesančních kachlů datovaných do 16. až 17. století se nejnověji podařilo zjistit v obci Bořeňovice, kde mohly být součástí kachlových kamen ve vesnické usedlosti, ale taktéž v interiéru poplužního dvora, doloženého písemnými prameny na počátku 17. století (*Slabý 2022b*, 481–491).

Zmínit se lze také o dokladu užití kachlových kamen na Malém Blaníku. Zde dokonce existovaly dva obytné objekty, a to na svazích obou vrcholů hory. Starší, datovaný do konce 15. století až počátku 16. století stával na jižní straně. Interpretace objektu je sporná, vedle starší klasifikace coby hrádka se objevuje i možnost myslivny (*Kypta – Laval – Marounek – Neustupný 2017*, 3–5). Mladší objekt pak stával na opačné severní straně nedaleko dnešní kaple Máří Magdaleny a lze jej spojit s místními poutěmi. Kachlová kamna, popsána jako renesanční, mohla vytápět zřejmě obydlí zdejších církevních činitelů (*Radoměský 1962*, 72–73).

Z jiného než světského prostoru existují doklady kachlů například z kláštera v Louňovicích pod Blaníkem. V 50. letech 20. století zde měla být nalezena destrukce kamnového tělesa se zlomky „*hrncových kachlů*“ (v dnešní terminologii nádobkových kachlů), nádob a pokliček (*Radoměský 1964*, 74, 89). Z lokality, konkrétně z parcely u domu čp. 43 („U Sojků“) mezi ulicí Jana Žižky a místní částí tzv. Oborou, pochází též významný exemplář s motivem slepé kružby, jenž má přímou analogii v Sezimově Ústí (obr. 8). Jeho datace spadá do roku 1420 nebo těsně před (*Brych – Radoměský 2002*, 607–610).

Dodejme, že v žádném z výše uvedených, dosud zpracovaných souborů na území Benešovska, neznámé přesné původní situování kachlových kamen v rámci obytných prostor, ani zda se opravdu jednalo o kachlová kamna s nepřímým příkládáním.

3. Vybrané lokality z Benešovska

Vzhledem ke stavu poznání a požadavkům analýzy bylo jako reprezentativní vzorek vybráno pět lokalit z oblasti Benešovska, které umožňují nahlédnout do kamnářské produkce a úrovně bydlení na vrchnostenských sídlech, ve městě a ve vesnickém prostoru v období 15. až 16. století.

Nejvyšší sociální prostředí představuje hrad, později zámek Komorní Hrádek, coby sídlo vyšší šlechty. Měšťanské prostředí dané doby reprezentují nálezy z centra města Benešov, Načeradce a částečně také z Domašína. Prostředí nižší šlechty pak přibližují částečně nálezy z Domašína a snad také z předpokládaného vrchnostenského sídla v Žiňanech, byť v tomto případě nelze vyloučit ani původ z vesnické usedlosti (dvora). Pro přehlednost jsou jednotlivé lokality řazeny abecedně (obr. 9).

Celkově bylo analyzováno 537 ks kachlů, z nichž 327 ks tvořily nádobkové kachle, 177 ks komorové kachle či dekorační kamnové lišty a součásti kamnových nástavců, dva ks jiné součásti kamen a 31 ks se nepodařilo jednoznačně určit. Komorové kachle, které představují ve valné většině reliéfně zdobenou ČVS, jsou společně s dekoračními kamnovými lištami a součástmi kamnových nástavců obsahem katalogové části této práce (příloha 2). Obecný přehled viz Tab. 1. a Graf 1, 2, 3 (viz příloha 1). Reprezentativní vzorek komorových a nádobkových kachlů přibližují ještě obrazové výběrové katalogy (příloha 3 a příloha 4).

V nadcházejících kapitolách, které se věnují výše uvedeným lokalitám, se práce stručně věnuje historii daného místa na základě písemných pramenů, archeologie, případně také stavebně-historických průzkumů. Následuje rozbor nálezů kachlů, jejich základní typologické a ikonografické určení a zařazení do celkového historického a společenského kontextu daného místa s cílem reflektovat nejen funkci, ale také roli kachlových kamen (respektive kachlů a jejich výzdoby) na daném místě, případně v dané domácnosti.

Odlišnosti v rozsahu či konkrétnosti závěrů analýz kamnářské keramiky u jednotlivých lokalit odráží rozdílnost výpovědní hodnoty daných souborů, které byly získány různým způsobem. Tím byla dána současná míra informací o jejich celkovém vzhledu, funkci, konkrétním umístění v rámci otopného tělesa a domácnosti, vazby na objednatele/majitele apod. Tuto skutečnost je přitom nutné mít na paměti vždy, když posuzujeme závěry a konečné výsledky jednotlivých studií k danému tématu.

3.1. Benešov

3.1.1. Lokalizace

Okresní město Benešov se nachází téměř uprostřed Benešovska, situované více na severozápad. Jedná se o jedno z větších měst v rámci Středočeského kraje.⁴¹ Obecně jej lze lokalizovat do jihovýchodní části Středočeského kraje a centrální oblasti dolního Posázaví. Leží cca 30 km vzdušnou čarou jihovýchodně od hlavního města Prahy (obr. 10).

Město je možné rozdělit zhruba na tři části – tzv. Karlov (obr. 11), městské centrum (kolem Masarykova náměstí) a mladší, novověká zástavba v nerovnoměrném prstenci kolem historického centra (s nižší hustotou na východě).

Centrum města se nachází v nadmořské výšce od 355 do 360 m. Nejstarší sídelní část zaujímající stejnojmenný vrch Karlov, dosahuje výšky 360 až 371 m n. m. Krajinový ráz je možné popsat jako kopcovitý, přičemž okolní kopce dosahují výšky většinou lehce přes 400 m n. m. (např. Chvojen, V Hrobech, Brabenčák). Hlavní dominanty v nejbližším okolí se nachází na západě (Chlum 506 m n. m., Neštětická hora 534 m n. m.), severu (Krásná hora 520 m n. m., Čerčanský chlum 530 m n. m.) a jihu (Žebrák 585 m n. m.).

Historické jádro Benešova včetně vrchu Karlov se nachází na podloží, které tvoří granit až křemenný diorit (benešovský typ). Dále se zde objevuje granodiorit, tonalit, křemenný diorit (sázavský typ) a nezpevněné sedimenty (např. smíšený sediment, nivní sediment atd.), které souvisí se zaniklými drobnými vodotečemi v okolí vrchu Karlov i hlavním tokem, kterým je Benešovský potok. Ten teče de facto konstantě v ose sever – jih a v Poříčí nad Sázavou se z levé strany vlévá do řeky Sázavy.

Prostor dnešního Benešova a nejbližší okolí pokrývají především kambizemě modální a luvické (oglejené), luvizemě modální, v menší míře pak kambizemě glejové a glej fluvický.

3.1.2. Historie Benešova ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury

Dějinám Benešova se oproti ostatním zájmovým lokalitám dodnes věnovala řada autorů. Zájem některých badatelů se soustředil na místní památky (např. *Podlaha 1911*), popřípadě na město Benešov v širším historicko-topografickém kontextu (např. *Vlasák 1874*, 7–34). Jako nejucelenější a nejpodrobnější lze brát dílo J. Tywoniaka (*1992*), který v širokém

⁴¹ Dle údajů statistického úřadu k 1. 1. 2021.

záběru popisuje historii (nejen Benešova) od středověku až po moderní dějiny (naposledy viz *Váňová 2011*).

Písemné prameny nám dovolují věrohodnou rekonstrukci historie místa až od průběhu 1. poloviny 13. století. Zde je nutné souhlasit s názory J. Tywoniaka v jeho kritickém postoji vůči nejstarším zprávám o Benešovu z 12. či dokonce 11. století, byť jejich pravost zcela nevyvrátil. Starší badatelé, zejména z 19. a počátku 20. století, mezi něž patřil F. Horáček, A. N. Vlasák, A. Sedláček či F. Palacký často přebírali údaje od autorů jako V. Březan či G. Dobner, které buďto pouze opsali, nebo lehce modifikovali (*Tywoniak 1992*, 9–19).

Od počátku psaných dějin je Benešov spojován s rodem Benešoviců. Město tak bylo a je často vnímáno jako rodiště tohoto významného rodu se znakem zavínuté střely. Historik T. Baletka předložil přesvědčivé argumenty, které hovoří o tom, že hlavní „*rodová a majetková základná*“ rodu Benešoviců byla v českém Slezsku a jejich původ tak lze hledat spíše zde, konkrétně na Opavsku. Sem členové soustředili svůj zájem, majetek a právě zde rod také postupně košatěl, zatímco ve středních Čechách vlastnil jen městečko (v nejstarších pramenech nese označení *oppidum*) Benešov a několik vesnic. Se středočeským Benešovem se váží významné události až z období kolem poloviny 13. století (např. založení minoritského kláštera) (*Březan*, fol. 22; *Baletka 2003*, 16–26). Benešov u Prahy se stal reprezentativním sídlem v dosahu hlavního královského města a důležitým centrem majetkové enklávy rodu v dolním Posázaví ležící na křižovatce důležitých dálkových cest.

V roce 1294 měl Benešov zasáhnout ničující požár (*Tywoniak 1992*, 19). Městečko se dočkalo obnovy díky bratrovi zesnulého Tobiáše z Benešova († 1296), kterým byl Milota z Dědic. K jejímu dokončení došlo k roku 1306. Rok na to Milota z Dědic zemřel (*Březan*, fol. 22; *Tywoniak 1992*, 16, 19).

Z roku 1318 pochází první doklad o vlastnictví blízkého hradu Konopiště členy rodu Benešoviců (*RTV*, 156, 168), byť k jeho založení došlo neznámo kdy a kým. Od té doby bylo město s tímto hradem propojeno a Konopiště sloužilo zejména jako pevnost a rezidence posledních příslušníků rodu Benešoviců. Původní vrchnostenské sídlo v Benešově tak zaniklo, respektive přestalo sloužit svému rezidenčnímu účelu nejpozději během 1. poloviny 14. století.

Zřejmě někdy před rokem 1327 přešlo konopištské panství od Dobeše, po smrti jeho bratra Beneše jediného majitele hradu Konopiště, k jeho příbuznému Zdeňkovi (Zdeslavovi) ze Šternberka, jehož potomci zde sídlili téměř nepřetržitě do konce 16. století s výjimkou let

1468–1479 (*Tywoniak 1992*, 50). Společně s hradem získali Šternberkové i město Benešov a osm vesnic. Jednalo se o Jarkovice, Ondřejovice, Lhotu, Velké a Malé Podhájí, Radíkovice, Konárovice a Semovice (*Charvátová 1962*, 20). Tento akt v roce 1327 potvrdil král Jan Lucemburský (*Sedláček 1927*, 433), přičemž se mohlo jednat o samotné převzetí stvržené králem, zatímco k sepsání darování mohlo dojít už dříve. Někteří autoři uvádí rok 1311, avšak bez důkazu (např. B. Paprocký či A. N. Vlasák, viz *Tywoniak 1992*, 50).

Právě během 14. století začal Benešov nabývat na významu. Tato skutečnost je dána více důvody. Jednak zde nejspíše došlo k jakési převaze obchodního významu Benešova oproti Vladislavicím (Václavicím) a Chvojnu. Dále se v roce 1350 stal sídlem děkanátu. Patřilo k němu 20 kostelů, např. Benešov, Poříčí nad Sázavou, Ledce, Bystřice, Vladislavice, Vysoký Újezd, Neveklov, Bělíce, Chvojenec (Chovojínek), Vrchotovy Janovice, Olbramovice, Martinice, Tožice, Živohošť a Kostelec nad Sázavou (*Váňová 2011*, 4–5).

Pro 15. století bylo v dějinách města Benešov podstatné, že majitelé z rodu Šternberků byli katolíci. Během husitských válek se postavili proti husitům. Ti v roce 1420 město dobyli a vypálili (*FRB V*, 370; *Tywoniak 1992*, 52–55).

Náboženská orientace (a politika) se později stala opět osudná (nejen) zdejším šternberským statkům, když došlo k rozkolu mezi králem Jiřím z Poděbrad a Zdeňkem Konopišťským ze Šternberka. V rámci války se Jiřímu podařilo dobýt všechny Zdeňkovy hrady. Vedle (Českého) Šternberka též například Kostelec nad Sázavou či Lešno (Líšno). Ze všech hradů odolávalo dobyvatelům nejlépe Konopiště, které se tak stalo nejdéle obléhaným hradem v českých dějinách (celkem 18 měsíců, viz *Sedláček 1927*, 32–33).

Je otázkou, zda a jak bylo opevněno město Benešov. V písemných pramenech odpověď nenacházíme. Určité indicie by snad mohly přinést topografické údaje a pomístní názvy – především Na Mostku, Pod Brankou či Na Baště, které by v sobě mohly nést doklady zaniklé středověké, případně ještě novověké městské fortifikace (*Procházková 2005*, 8).

V době po dobytí hradu získal Konopiště syn Jiřího z Poděbrad, kníže Hynek Minstrberský. Po olomouckém míru v roce 1479 byl majetek navrácen pánům ze Šternberka, konkrétně synům zesnulého Zdeňka Konopišťského, Jaroslavovi a Zdeslavovi (*Tywoniak 1992*, 70).

Další zemský sněm, který zahájila již po smrti Jiřího z Poděbrad královna vdova Johana z Rožmitálu, se v Benešově konal v roce 1473 (*AC 4*, 465–469). Prosperita Benešova navázala na předchozí období a pokračovala až do raného novověku pod správou

Šternberků. Například při dělení majetku mezi bratry Jiřím a Zdeňkem ml. v roce 1495 jsou ve městě jmenováni i zdejší řemeslníci, mimo jiné hrnčíři, a též jsou v Benešově zmíněny pod úvozem na náměstí dvoje lázně (*Procházková 2005, 15*) ve společném vlastnictví bratrů (*Tywoniak 1992, 79*).

Podle některých autorů mělo město v 15. až 16. století asi 230 domů a 2000 až 2500 obyvatel (*Procházková 2005, 11*). Z počátku 16. století pochází další významné privilegium udělené městu Benešov králem Vladislavem Jagellonským (*Tywoniak 1992, 99*).

Benešov si však zřejmě nadále udržoval spíše řemeslnicko-zemědělský charakter. Jeho obchodní možnosti nepřesahovaly malý trh, jehož základem zůstávalo poměrně rozsáhlé konopištské panství (*Procházková 2005, 11*).

Méně známou skutečností je, že Benešov patřil významným tranzitním zastávkám především na cestě z Prahy na jih. Vedle krále Zikmunda Lucemburského zde pobýval také král Ferdinand I. Město bylo ale též důležité pro příslušníky rodu Rožmberků. Jejich panství sahalo sice od česko-rakouského pomezí až k Miličínu, avšak při svých cestách do Prahy neměli dál na sever žádnou základnu. Jako zastávku k pobytu tak využívali Benešov, což dokonce v roce 1570 vedlo k jejich zájmu o koupi konopištského panství, ke které nakonec nedošlo (více viz *Pánek 1984, 187–209*). Ubytování a stravování zajišťovali zejména majitelé asi dvaceti šenkovních domů, sladovníci, řezníci, kteří mimo jiné čepovali pivo, víno a prodávali také maso a ryby z vlastních sádek, či krmivo pro koně. Největším poskytovatelem ubytování byl Jiří Holý, vlastník domu na Malém náměstí, který mohl ustát až 55 koní. Město pro doprovod mohlo nabídnout speciální kuchyni, která byla napojena na místní vodovod. První zmínka o „*vodovodním mistrovi*“ a napouštění vody rourami je již z poloviny 16. století (*Procházková 2005, 12*).

V Benešově se během 15. a 16. století velmi často setkáváme i se jmény místních řemeslníků, farářů, měšťanů a purkmistrů. Jedním z nich byl měšťan a purkmistr Václav Kolářovic. Jeho jméno najdeme například na kostelním zvonu z roku 1593. V roce 1576 si založil rukopisný kancionál, dnes známý jako Benešovský kancionál, který je významným pramenem pro poznání kultury hudby v dané době (*Tywoniak 1992, 104*).

Dodejme, že během 16. století máme též četné doklady o tom, že si ve městě kupovali nemovitosti také zástupci především nižší šlechty, nebo vysoce postavení panští úředníci.

Jednalo se především o šosovní domy – například v roce 1574 vladyka Jiří Petipěský z Chýše a z Egerberka, 1589 rytíř Jan Vokoun ze Sázavy ad. (*Vlasák 1874*, 20).

Posledním mužským majitelem z rodu Šternberků byl Janův syn Adam, který zemřel v roce 1587 (*Kašička – Novosadová 1975*, 6). Ještě předtím, v roce 1586 udělil městu Benešov privilegium (*Tywniak 1992*, 99). Jelikož v době Adamovi smrti byla již jeho manželka Mandalena mrtvá, zdělila Adamův majetek jeho sestra Alžběta, provdaná za Arkleba z Kunovic. V roce 1590 darovala Alžběta své dědictví svému manželovi a nezletilým synům (*DZ 25*, G 11). Její osobou historie rodu Šternberků na Konopišti a v Benešově končí.

Arkleb z Kunovic byl majitelem panství až do počátku 17. století, kdy jej v roce 1603 koupila Dorota Hodějovská z Hodějova (*Tywniak 1992*, 114).

3.1.3. Historie Benešova ve středověku a na prahu novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů

Historii Benešova ve světle archeologických nálezů už poměrně uceleně předložila L. Váňová ve své diplomové práci (*Váňová 2011*). Naposledy se soupisu archeologických nálezů věnovala ve své bakalářské práci D. Vnoučková (*2015*, 235–241).

Co se týče stavebně-historických průzkumů, ty se dotkly jen nemnoha staveb v areálu města Benešova (např. *Glosová 2007*, 431–449). Zmínit lze alespoň průzkum kostela sv. Mikuláše, který jeho počátky v rámci nejranější fáze datuje do 3. čtvrtiny 13. století (*Charvátová 1970*, 88–89).

Starší literatura odkazovala především na nález dvou párů esovitých záušnic, úlomků keramiky a nověji kostrového pohřebiště s ženskou lebkou zdobenou esovitými záušnicemi, které by umožnily počátky osídlení datovat nejpozději do 2. poloviny 11. století (např. *Procházková 2005*, 5–6; souhrnně viz *Váňová 2011*, 12). Zde je nutné zdůraznit velmi skromný počet dokladů pro toto rané období místního osídlení a také potřebu revize těchto nejstarších nálezů.⁴² Podstatnou informací je, že více nálezů přináší až počátek 13. století, eventuálně pozdní 12. století.⁴³

⁴² Sama autorka archeologického výzkumu z let 1988–1990 L. Váňová ve svém původním článku datuje nalezené esovité záušnice do 11.–12. století, přičemž 2. polovina 11. století je uvedena jako nejstarší možný horizont (*Váňová 1993*, 202). Ve své diplomové práci však již mluví o dataci 10.–11. století (*Váňová 2011*, 53–54).

⁴³ L. Váňová, která se v minulosti nejčastěji podílela na archeologických výzkumech Benešova, respektive vrchu Karlov, ve svých člancích jasně uvádí nejstarší nálezy keramiky ze 13. století (např. *Váňová 1988*, 285–290; *Váňová 1993*, 193–202).

Nejnovější archeologický výzkum pod vedením T. Davidové z Muzea Podblanicka, který byl vyvolán pokládáním nových inženýrských sítí, sledoval prostor vrchu Karlov od rohu radnice v délce ulice Na Karlově až do prostoru u kostela sv. Mikuláše. Stavební práce v podstatné části sledovaly starší úsek, kde již v minulosti došlo k zásahu do terénu. Archeologické sondy tak byly položeny jen v místech, která nebyla v minulosti zkoumána. Také tento nejnovější archeologický výzkum a revize podstatné části starších nálezů T. Davidovou z Muzea Podblanicka potvrdil, že keramika získaná z prostoru vrchu Karlova pochází v naprosté většině ze 13. století.⁴⁴

Archeologické nálezy dokazují mimo jiné kontinuitu v osídlení vrchu Karlov (*Váňová 1988*, 290; *Váňová 2011*, 51–54). Někteří autoři se domnívali, že již v 1. polovině 13. století bylo jihozápadně od karlovske vyvýšeniny vysazeno obdélné tržiště a vrcholně středověké město (základ dnešního benešovského městského centra – Masarykovo náměstí) se tak začalo rozvíjet v sousedství původního sídliště (např. *Váňová 2011*, 13). Pro lokaci města ještě před polovinou 13. století skutečně svědčí založení minoritského kláštera ve zmíněném roce 1247, protože minorité na rozdíl například od cisterciáků nezakládali kláštery mimo obvod středověkého města (vzhledem k řeholním pravidlům byli nuceni žít z almužen) (*Tywoniak 1992*, 34; *Váňová 2011*, 13).

Další, archeologické výzkumy doložily především rozvoj města během pozdního středověku až raného novověku, a to ať na základě hmotné kultury, tak dokladů stavební činnosti. Během 14. století je možné předpokládat i pokračující rozvoj (včetně stavebního) minoritského kláštera. Nasvědčovat by tomu mohly nálezy dlaždic z prostoru kláštera s motivem osmicípé hvězdy či jezdce se šternberským znakem (*Davidová – Fleková 2018*, 123–136).

Během 15. století zůstával přirozeným centrem města trh v podobě velkého centrálního náměstí s obvodovou zástavbou. Až koncem daného století začal v jeho středu vznikat blok domů. Mezi prvními stavbami byla městská radnice. Tímto novým blokem vznikl tzv. Velký rynek a Malý rynek, dnešní Masarykovo náměstí a Malé náměstí. V 16. století jsou zde uváděny masné krámy, kovárna, mečírna, pivovary, šenky, chlebné krámy či soukromé domy. Z nich je možné jmenovat Kolářovský dům (čp. 100), Firseitosvský dům

⁴⁴ Za informace děkuji Mgr. T. Davidové z Muzea Podblanicka, díky které jsem se mohl některých výzkumů v Benešově zúčastnit (např. archeologický záchranný výzkum na Karlově, archeologický dohled v Tyršově ulici ad.)

(čp. 154) či Panský dům (čp. 155) patřící Friberkům z Freiberga (podrobněji viz *Procházková 2005*, 12–16.).

Pro určení lokalizace a charakteru některých měšťanských domů jsou zásadní dochované sklepy, vytesané ve skále. Jednalo se o vícepodlažní sklepy, datované převážně do 15. až 16. století (*Dragoun – Jásek – Tywoniak 1985*, 209–246). Povrchová zástavba města, která by dokládala tehdejší prosperitu měšťanského života v Benešově, jakož i architekturu města apod., byla (často v minulém století) zcela zničena (*Procházková 2005*, 12).

I přes četné archeologické výzkumy a dohledy se dnes nepodařilo doložit či ověřit některé důležité otázky (např. lokalizace původního vrchnostenského sídla rodu Benešoviců, vyvrácení/potvrzení městského opevnění apod.) Dosavadní literatura uvádí absenci městských hradeb s tím, že město bylo pouze ohraničeno plotem a obranu tržiště zaručovaly úzké branky a ústí uliček (*Petráň a kol. 1985*, 89).

3.1.4. Zhodnocení dosavadní pramenné základny

Především nejnovější archeologické poznatky a revize starších nálezů (a s nimi spojených hypotéz) ukazují, že k rozvoji zdejšího osídlení, které bylo zárodkem města Benešov, došlo spíše až během konce 12. století a na počátku 13. století (viz např. *Davidová 2019*). Ojedinelé nálezy z 11. století (stejně jako evidentní vazba lokality na staré dálkové cesty) sice dovolují uvažovat o místním starším osídlení, ale jeho existenci zatím dokládají pouze ojedinelé artefakty. Bude nutné vyčkat na výsledky dalších výzkumů v areálu města, které mohou přinést nové doklady k tomuto dosud málo poznanému raně středověkému horizontu. Možné písemné zmínky vztahující se k benešovskému kostelu v 11. století tak nelze zcela vyloučit, je však nutné k nim přistupovat s opatrností.

Přítomnost rodu Benešoviců, jejíž počátky se jeví jako nejpravděpodobnější během 1. třetiny 13. století, zřejmě znamenala zásadní proměnu staršího, drobnějšího osídlení, které na vrchu Karlov v době jejich příchodu mohlo již existovat. Během 13. století následoval poměrně rychlý rozvoj lokality v tržišni osadu s vrchnostenským sídlem a minoritským klášteřem.

Tato skutečnost vyplývá z faktu, že skrze město procházelo několik důležitých cest. Nejstarší cesta z Kouřimska, směřující z Benešova dále na jihozápad, dala jistě zprvu vzniknout tržišti na vrchu Karlov v místě stejnojmenné ulice (ta se rozšiřuje v ose východ – západ a dostává tak charakter zhruba protáhlého trojúhelníku). Nejpozději během 13. století však došlo k narůstajícímu významu dalších dvou cest: severo-jihní od Poříčí nad

Sázavou a severozápadní – jihovýchodní od Týnce nad Sázavou. To vedlo k pragmatickému přesunu tržiště a centra do míst dnešního Masarykova náměstí. Křižovatka uvedených významných a frekventovaných cest dělala danou lokalitu velice lukrativní nejen z pohledu obchodu či profitování z mýta, ale také z hlediska strategicky umístěného bodu v možném válečném konfliktu. Opomenout nelze ani komfortní dopravu do Prahy či do jižních Čech. Všechny tyto aspekty se ostatně projeví v rámci výše sepsané historie.

Nelze se podívat, že po zámožném a společensky vysoce postaveném rodě Benešoviců se držby Benešova ujali Šternberkové, další významní političtí činitelé nejen na regionální úrovni. Benešov jim poskytoval výše uvedené výhody, ale i rizika, od 1. poloviny 14. století až do závěru 16. století.

Vlastnictví Benešova politicky, vojensky i ekonomicky progresivními příslušníky rodu Šternberků sebou přineslo nejen vzestup moci, významu a tržních výsad Benešova, ale také určitou centralizaci ve prospěch Benešova na úkor nedalekých Vladislavic (Václavic), v jejichž případě se fundace městečka nezdařila, ale zřejmě také Chvojna, jehož osídlení nejpozději během 1. poloviny 15. století upadlo do podoby pouhé vesnice. Jelikož byl Chvojen v budoucnu děleným majetkem mezi bratry z rodu Šternberků (například v roce 1495 mezi Jiřím a Zdeňkem ml.), měl evidentně stále velký význam zřejmě v souvislosti s jinými tudy procházejícími obchodními cestami.

Význam Benešova se udržel po celé sledované období. S rozvojem města bohatli i místní obyvatelé – kromě měšťanů a rychtářů především obchodníci a lidé poskytující pohostinství.

Písemné doklady obzvláště z 16. století o místních měšťanech, kterým byl například zmíněný měšťan a purkmistr Václav Kolářovic, nám dávají představu o společenských a ekonomických možnostech zdejších obyvatel.

I přes devastující stavební ruch v centru Benešova, který způsobil zánik podstatné části historické zástavby, ale i archeologických situací či částečnou změnu komunikačního schématu, zde lze v budoucnu očekávat další nálezy. Důležité informace pro archeologii snad dodnes uchovává například okolí fary v sousedství kostela sv. Mikuláše. Totéž platí s určitou mírou pravděpodobnosti o části původní zástavby kolem Tyršovy ulice a Masarykova náměstí.

3.1.5. Nálezový soubor kachlů z Benešova

Popis souboru a nálezové okolnosti

Poměrně početné archeologické nálezy, především z posledních dekád 20. století, zahrnují také kamnářskou keramiku. Po základní deskripci těchto nálezů, která proběhla v Muzeu Podblanicka v Benešově, se ale ukázalo jejich zpracování v této práci jako nepřínosné. Hlavní důvody jsou hned dva. Jednak k daným souborům neexistuje žádná nálezová dokumentace, jednak se z ikonografického hlediska v naprosté většině nejedná o exempláře s větší výpovědní hodnotou. Výjimky v podobě nevelkých souborů komorových kachlů s dochovanou ikonografií ČVS již byly samostatně publikovány.⁴⁵

Pro účely této práce byl proto zvolen soubor kamnářské keramiky z tzv. starého nálezového fondu. K jeho získání a uspořádání došlo na konci 19. a na počátku 20. století (obecně před rokem 1911). Ani tato kolekce nemá k dispozici potřebnou nálezovou dokumentaci, avšak na rozdíl od výše uvedených, mladších nálezů představuje velmi kvalitně dochované exempláře s dostatečnou výpovědní hodnotou. Ta je sice omezená předně na ikonografii, umožňuje však zhodnocení umělecké stránky kamnářské produkce s odkazem na úroveň kultury bydlení v centru Benešova.

Výběr z fondu historických kachlů byl v rámci jedné fotografie publikován A. Podlahou v *Soupisu památek historických a uměleckých v království českém – okres Benešov (Podlaha 1911, 45)*. Tato fotografie (obr. 12) tak pochopitelně ani v základu neprezentuje celý soubor nálezů, na druhou stranu však unikátně zachycuje exempláře, které jsou dnes již nezvěstné či méně dochované (o tom ještě viz dále).

Kamnářská keramika ze starého nálezového fondu je dnes rozdělena do tří částí. Nejpočetnější nálezy pochází ze Zámecké ulice, dnes Tyršovy ulice, získané údajně při kopání domu čp. 232 v roce 1898. Tato lokalizace, která vychází z textu A. Podlahy (1911, 45), ovšem při porovnání s dobovými mapami města nesouhlasí. Je tak otázkou, zda byla autorem určena špatně ulice či číslo popisné. Menší část pak tvoří kachle, k jejichž nálezu došlo v neznámé době na neznámém místě v rámci Benešova. Poslední třetí část představuje jeden exemplář nalezený v Táborské ulici (obr. 13).⁴⁶ Celý soubor je tak možné

⁴⁵ Výběr literatury uveden v podkapitole 2.5.

⁴⁶ Kachle s blíže neznámou lokalizací a z Táborské ulice nejsou A. Podlahou zmiňovány, tudíž byly zřejmě získány až po roce 1911. V evidenci Muzea Podblanicka jsou obecně označeny jako součást „starého fondu“.

lokalizovat pouze jako městské centrum Benešova bez vazby na konkrétní dům, parcelu či osobu.

Dodnes dochovaný soubor představuje 29 ks komorových kachlů s ČVS. Některé exempláře jsou dodatečně spleené a tvoří jeden celek, v rámci analýzy však byly brány jednotlivé kusy dle inv. čísel.

Součástí souboru nejsou žádné fragmenty bez ČVS, ani jiné typy kachlů. To je zřejmě zapříčiněno cíleným výběrem artefaktů v době jejich objevení. Je tak možné předpokládat, že původně byly nalezeny i jiné části komorových kachlů (pláště, okraje), případně i jiné typy kachlů (např. nádobkové).⁴⁷

Ikonografie

Mezi výzdobnými motivy ČVS na analyzovaných, dosud dochovaných exemplářích, dominuje náboženská tematika, konkrétně proroci (10 ks), početně následují motivy heraldické (osm ks), architektonické (sedm ks), žánrové (dva ks) a ornamentální (dva ks). Naopak se zde neobjevuje žádný motiv, jenž by se dal zařadit mezi fantaskní (mytologické, alegorické). Reliéfní výzdoba na ČVS je ostrá a kvalitní. Obsažená ikonografie má jasné symbolické atributy. Zájmový konvolut kamnářské keramiky tak lze po této stránce hodnotit jako umělecky velmi zdařilý, vzhledem k analogiím však nikoliv vyloženě nadstandartní. Jedná se o běžnou kamnářskou produkci.

Z nejpočetnější řady náboženských motivů rozeznáváme v základu čtyři postavy starozákonních proroků. Všichni mají z větší či menší části dochované nápisové pásky s textem v gotickém písmu. Ty jsou ovšem jen špatně čitelné. S odkazem na analogie můžeme rozeznat proroka Daniela a Ezechiela. A. Podlaha uváděl ještě vyobrazení *Ieremiase (Podlaha 1911, 45)*. Kamna zdobená podobnými motivy starozákonních proroků se nacházela i jinde v centru Benešova, jak dokládají analogie z výzkumu v ulici Rudé armády (dnes Vlašimská ulice), datované do 1. poloviny 16. století (*Váňová 1983, 319*).

Mix renesančního slohu v podobě propracovaných postav (obličej, skladba těla, tvarování oblečení) s gotickou tradicí (písmo) odkazuje na přechodné období, nejpravděpodobněji kolem roku 1500 až průběh 1. poloviny 16. století. Jedná se o poměrně běžný jev (*Kypta – Žegklitz 2017, 31–34*). S motivy starozákonních motivů se setkáváme i na jiných městských

⁴⁷ Podobný příklad skartace známe například z nálezů získaných v roce 1918 v Českém Krumlově (*Ernée 2008, 8*).

lokalitách (např. Tábor viz *Krajíc 2005*, 25, 30; Chrudim viz *Frolík 2003*, 36–37) či hradech (např. Děvín viz *Hazlbauer – Pavlík 1996*, 234, 243; Gutštejn viz *Hobl 2016*, 466–467), které jsou datovány do přelomu 15. a 16. století až 1. poloviny 16. století.

Architektonické motivy tvoří totožné exempláře římsových kachlů s mřížkami a vepsanými kružbami v gotickém duchu a stínkami, které zdobí pětilisté růže (kat. č. 21 až 27). Jejich provedení je taktéž umělecky značně vyvedené, ovšem opět srovnatelné s řadou analogií, např. z Tábořska (*Pavlík 2017*, s. 365, 493, č. 1572) či z hradu Valdek (*Richterová 1982*, s. 58, 158, tab. 9) datované převážně do přelomu 15. a 16. století.

Podnětný, avšak zčásti také problematický díl souboru prezentují heraldické motivy. Zde bez obtíží rozeznáváme motiv s erbem pětilisté růže, odkazující pravděpodobně na Rožmberky (kat. č. B.13). K benešovskému exempláři existují vzhledově či tematicky podobné analogie (např. Sedlčany viz *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 277, 404–405, č. 942; Horosedly viz *Jiřík – Kypka 2013*, s. 104, kat. č. 70), řazené do 2. poloviny 15. století až 1. poloviny 16. století. Rožmberkové na jednu stranu obecně představovali významný šlechtický rod, dodejme však, jak bylo uvedeno výše, že Benešov pro ně byl důležitým tranzitním městem při cestách z jihočeských panství do Prahy.

Obdobně je s jistotou určitelný motiv českého korunovaného lva (kat. č. B.15 a kat. č. B.16), jenž má tematicky značně početné analogie v různém stylu provedení. Nejblíže, i regionálně, k němu mají kachle z tvrze v Neustupově (*Pavlík 2017*, s. 294, 464, č. 1145).

Naopak více než jednu interpretaci vzhledem ke stavu dochování nabízí motiv kachle kat. č. B.14 se spodní částí orlice s roztaženými křídly, která může představovat Moravskou či Císařskou orlici (pro motiv Orlice známe řadu příkladů, souhrnně viz *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 269–271, 396–398, č. 849–871). Č. Pavlík se u analogického motivu z Neustupova kloní k názoru, že by se mohlo jednat o erb Kolovratů a klade jej do období kolem roku 1500 (*Pavlík 2017*, s. 299, 465, č. 1171).

Méně jistí si můžeme být u dalších kachlů, počínaje kat. č. B.17 s motivem sviní hlavy, obecně rodu Buziců, která by mohla odkazovat na pány Zajíce z Házmburku či pány z Rožmitálu.⁴⁸ Erbovní znamení se sviní hlavou známe v mnoha podobách z řady lokalit (nejblíže opět z Neustupova viz *Pavlík 2017*, s. 296, 464, č. 1158). U kat. č. B.18 rozeznáváme bezpečně erb Šternberků, avšak u protilehlého erbu takovou jistotu nemáme.

⁴⁸ Odkaz by se mohl týkat Anežky Zajícové z Házmburka, manželky Zdeňka Konopišťského ze Šternberka, nebo leč méně pravděpodobně, české královny Johanky z Rožmitálu, manželky krále Jiřího z Poděbrad.

Snad se jedná o erb Švihovských z Rýzemberka. Celá scéna by tak mohla znamenat alianční erby coby manželského spojení mezi Janem ze Šternberka a Johanou Švihovskou z Rýzemberka. Stejný exemplář pochází také z hradu Návarov (*Pavlík 2017*, s. 322, 473, č. 1294). Všechny výše uvedené exempláře jsou dle analogií datovatelné do pokročilé 2. poloviny 15. století až počátku 16. století.

Zařazení kachle kat. č. B.20 mezi heraldické je možné pouze díky fotografii A. Podlahy, který daný exemplář zachytil dochovaný ve větší úplnosti. Tehdy byl jeho součástí erb s osmicípou hvězdou Šternberků, zatímco dodnes se dochovala pouze architektura zřejmě gotického okna, v němž byl patrně další erb. Heraldické znamení Šternberků má opět řadu analogií v různém stylu provedení v Čechách i na Moravě, v městském prostředí i na šlechtických sídlech (souhrnně viz *Pavlík 2017*, s. 470, kat. č. 1237–1243).

Zcela bez určení pak zůstává heraldický motiv u kachle kat. č. B.19, který představuje pouze vrchol klenoty s postavou krále. Jednalo se o obdélný kachel stavěný delší stranou na výšku. K danému exempláři sice nacházíme opět zcela totožnou analogii v nedalekém Táboře (*Pavlík 2017*, s. 219, 436, č. 723), ovšem taktéž fragmentární a tudíž bez bližšího určení. Jeho datování spadá nejspíše do období kolem roku 1500.

Z žánrových motivů rozeznáváme v prvním případě kat. č. B.11 – ženu s heninem na hlavě, držící v levé ruce prso (?). Obecně lze motiv označit jako „ženu lehkých mravů“, která má i své další analogie (např. *Durdík – Hazlbauer 1993*, 299–300, obr. 8:4; *Frolík 2003*, 54–55; *Pavlík 2017*, s. 252, 447, č. 904) spadající datačně do doby kolem počátku až 1. poloviny 16. století. Někteří autoři daný motiv, byť v detailech odlišný, popisují jako Sibylu (*Brych 2004*, s. 109, č. 230) nebo mořskou pannu, přičemž postava ženy drží v levé ruce neurčitelný kulovitý předmět (*Žegklitz 2019*, 362).

Druhý exemplář kat. č. B.12 představuje šlechtičnu v renesančním oděvu a renesanční architektuře. Původně tvořila celek v rámci dvojportrétu šlechtického páru v renesanční arkádě. Právě uplatnění architektonických motivů nám pomáhá s datováním daného exempláře do rané renesance, zatímco řada výše uvedených kachlů je zařaditelná ještě do pozdní gotiky, respektive přelomu gotiky a renesance. U motivu dvojportrétu renesančního páru v arkádě známe i datačně téměř současné exempláře, které byly opět rezné (např. *Richterová 1982*, s. 50, 139, tab. 62; *Brych – Stehliková – Žegklitz 1990*, s. 95, č. 220; *Žegklitz 2019*, 295), nebo měly povrchovou úpravu pomocí engoby a zelené transparentní glazury (viz např. *Brych – Stehliková – Žegklitz 1990*, s. 87–88, č. 202–204). Kachle

s daným motivem nemusely nést renesanční lunety, ale známe také příklady se stínkami cimbuří. Takové exempláře mohly být opět rezné nebo glazované (viz např. *Richterová 1982*, s. 50, 139, tab. 62; *Žegklitz 2019*, 293–294). Shodně s nimi lze i nález z Benešova datovat do širšího časového intervalu 16. století, nejdříve však jeho pokročilé 1. poloviny.

Jako pozdně gotické až raně renesanční lze s největší pravděpodobností označit také dva kachle s ornamentálním motivem (kat. č. B.28 a kat. č. B.29), přičemž u kat. č. B.28, představující náročněji provedenou a vrstvenou růži s trojlísty mezi okvětními lístky, lze dle analogie z Chrudimi uvažovat o 2. polovině 15. století (viz *Frolík 2003*, s. 63, č. 101).

Zželet lze především další, dnes nezvěstné kusy z původního souboru kamnářské keramiky z Benešova, které alespoň fotograficky zachytil A. Podlaha. Patří mezi ně např. heraldická helmice (zřejmě součást erbovního znamení?) či postranní postava ze skupiny Ukřižování. Nacházíme zde také motiv postavy rytíře držící dva štíty. U jednoho štítu lze rozeznat dělení třemi vodorovnými břevny. K tomuto exempláři bychom nejspíše nacházeli analogii v Táboře v podobě kombinovaného rohového kachle (viz *Krajíc 2005*, 185 – 186). Poslední římsový kachel se stínkou zdobenou růží nesl dle A. Podlahy vyobrazení ještěřů. Dle publikované fotografie lze konstatovat, že se jedná o motiv dvou draků s propletenými krky, který patří mezi typické fantaskní motivy s řadou analogií (viz např. *Frolík 2003*, 56; *Pavlík 2010*, 285–288).

Technologické údaje a doklady užívání

Všechny kachle mají reznou úpravu ČVS, kromě kat. č. B.12, u kterého jsou patrné stopy po hladkém šedobílém nátěru. Celý soubor, až na výjimky (kat. č. B.11 a kat. č. B.19) nese na zadní straně ČVS stopy očazení. V řadě případů (např. kat. č. 04, kat. č. B.08, kat. č. 24 či kat. č. B.26) nacházíme očazení i na lomech střepů a ČVS. To svědčí o druhotném projití některých kachlů žárem například v souvislosti s jejich destrukcí při požáru domu (či dané obytné části). Zdá se však, že se tak stalo nikoliv zcela bezprostředně, neboť kachle nenesou stopy pokroucení, praskání či změny zbarvení. Konkrétní důkazy, které by plynuly z archeologických poznatků či z písemných zpráv, ovšem chybí.

Z technologického hlediska se u všech případů jedná o poměrně vyspělou formu. Na zadní straně ČVS se neobjevuje otisk textilie. Výpal je kvalitní, stejně jako samotná keramická hlína, která je spíše jemná až středně hrubá bez příměsí větších kousků kamínků coby ostřiva. Oxidační výpal dokládá zbarvení hlíny od světlých odstínů hnědo-oranžové, především pak cihlově oranžové.

Vzhledem ke stavu dochování nejsme s to určit tvar či hloubku komory kachlů. Až na jedinou výjimku (kat. č. B.19) se s velkou mírou pravděpodobnosti jednalo o kachle se čtvercovou ČVS.

Datace a zařazení do sociálního kontextu

Celý soubor, ač patří minimálně do dvou časových horizontů, se svým uměleckým zpracováním vyrovnává známým, datačně obdobným analogiím. Jelikož máme u naprosté většiny exemplářů stopy očazení na zadní straně ČVS, můžeme s velkou mírou pravděpodobnosti konstatovat jejich uplatnění v rámci funkčního kamnového tělesa. Starší exempláře byly zřejmě součástí pozdně gotických či goticko-renesančních kachlových kamen, jejichž datace spadá obecněji do období pozdního 15. století a kolem roku 1500. Patří sem zejména římsové kachle s gotickými kružbami a stínkami. S určitou mírou opatrnosti sem klademe také heraldické motivy s erby, byť u nich můžeme připustit i mladší dataci z prvních desetiletí 16. století. Tento fakt je dán tím, že na rozdíl od starších gotických kachlů s heraldickými motivy, na nichž erby zabírají celou ČVS (viz např. *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 265, 269, 392, 396, č. 806–808, 853–855), jsou zde štíty vycentrované na střed s prostorovou profilací včetně orámování, což může být dokladem větší zručnosti kamnáře i mladšího slohového cítění z přelomu gotiky a renesance.

Taktéž kachle s motivy proroků můžeme dle analogií klást do doby kolem roku 1500 až počátku 1. poloviny 16. století. S určitou mírou pravděpodobnosti tak lze předpokládat, že byly součástí kachlových kamen společně s výše uvedenými nálezy ze Zámecké ulice.

Drobné očazení na vnější straně ČVS u římsových kachlů s gotickými kružbami a stínkami, není-li pozůstatkem z doby užívání kamen, by mohly dokládat jejich zánik požárem, který se však otopného tělesa přímo nedotkl, neboť kachle nenesou stopy změny barvy či deformace z projití vysokým žárem.

Do doby okolo roku 1500 spadají také nálezy z neurčeného místa v Benešově a Táborské ulice (motiv „ženy lehkých mravů“ a dva heraldické motivy), které pochází z jiného/jiných kachlových kamen, avšak datačně a slohově obdobných.

Naopak kachel s motivem šlechtičny v renesanční arkádě, kde již pozorujeme čisté rysy renesančního slohu, je možné datovat až do doby kolem poloviny 16. století a dále. Minimálně tento exemplář, pocházející ze Zámecké ulice, tak byl součástí mladších kachlových kamen.

Celý soubor, ač jej nemůžeme přesně lokalizovat, ani spojit s konkrétním domem či osobou, představuje sondu do podoby měšťanského bydlení v období pozdní gotiky a rané renesance. Vzhledem k dataci, významu města a tudíž i ekonomickým možnostem zdejších měšťanů, případně rychtářů, purkmistrů, ale také zástupců nižší šlechty, která si zde nejpozději během 16. století kupovala nemovitosti, je přítomnost kachlových kamen (snad s nepřímým příkládáním) logická. Za luxusní zboží však analyzovaný vzorek označit nemůžeme. Postrádáme zde například vysoce reprezentativní prořezávané kachle, které přitom známe z jiných měst z okolí Benešovska. Kromě často citovaného Tábora uveďme například Milevsko, kde nacházíme kachle vyšší kvality coby výraz společenského postavení i prezentace vlastní osoby (*Šimůnek – Jiřík – Kypka – Simota 2010, 75–92*).

V případě nálezů z Benešova spatřujeme časté odkazy na rod Šternberků, kteří byli majiteli města a panství v daném období. Tento fakt můžeme považovat za logický, odrážející snahu o sebeurčení v rámci společenské hierarchie i vůči svým chlebovárcům. Výskyt erbu Rožmberků vzhledem k jejich postavení i společenské roli, jakožto i jejich pobytům v Benešově, není překvapivý, stejně jako výskyt ikonografických analogií v jihočeském Táboře. Důležitým pojítkem byla v této době (pozdního středověku a raného novověku) zejména dálková cesta v ose sever – jih z Prahy přes Benešov dále na Tábor.

Otázku, odkud mohla pocházet v Benešově doložená kamnářská keramika, není možné jednoznačně zodpovědět. Hojný počet analogií na Táborsku může napovídat o jejich dovozu, na druhou stranu máme několik zmínek o hrncířských dílnách (včetně doložených pecí) v rámci Benešova (viz *Procházková 2005, 14–15*). Přímé důkazy o výrobě kachlů ve městě (např. v podobě kadlubů, zmetků apod.) však doposud chybí. Bez petrografické analýzy je tak nutné tuto otázku nechat pro zatím otevřenou.

3.2. Domašín

3.2.1. Lokalizace

Původní městečko Domašín, dnes část města Vlašim, leží cca 2 km od Vlašimi a cca 18 km od okresního města Benešov. Obecně ho lze lokalizovat do jižní části Benešovska (obr. 14). Tato oblast je vzhledem k blízkosti hory Blaník označována také jako Podblanicko.

Centrum Domašína (obr. 15) dosahuje nadmořské výšky 378 m. Okolní terénní reliéf tvoří pararula pokrytá kambizemí oglejenou, případně i mesobazickou. Tvarově je možné okolní krajinu popsat jako zvlněnou až kopcovitou, přičemž hlavní dominanty v nejbližším okolí se nachází na západě (vrch Kalamajka 517 m n. m.).

Hlavní část Domašína zaujímá prostor zhruba trojúhelníkové ostrožny, kterou opět tvoří pararula a pokrývá pseudoglej modální. Ostrožna je vymezená ze severu a jihu dvěma vodotečemi – Kalamajkou a Domašínským potokem. Jedná se o levobřežní přítoky řeky Blanice.

3.2.2. Historie Domašína ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury

Mladší literatura se lokalitě Domašína věnovala spíše jen okrajově (např. *Kolektiv 1998*, 138). Velice cenným zdrojem při pátrání po historii Domašína je dílo od A. Sedláčka věnující se Louňovickému klášteru a jeho zboží (*Sedláček 1891*). Zmínit lze i příspěvek kněze a regionálního spisovatele především v oblasti historie a místopisu A. N. Vlasáka (*Vlasák 1874*, 39–44). Zcela zásadní je ale zpracování dějin Domašína v regionálním díle od F. A. Slavíka (*1882*).

Velkou neznámou a tím pádem interpretačním problémem zůstává otázka Starého Domašína. Žádné písemné prameny k dané lokalitě neexistují. Od první zmínky v 50. letech 14. století je v pramenech vždy uváděn pouze „Domašín“. Příponu „Nový“ dostává až v 16. století (*Slavík 1882*, 7–8). A. N. Vlasák uvádí, že se užívalo názvu Nový Domašín pro celé městečko pro rozlišení od Starého Domašína (*Vlasák 1874*, 39–40).

Problematika Starého a Nového Domašína však není předmětem této práce. Zásadní informací je, že nejstarší písemné zmínky se již týkají současného Domašína. První zpráva o Domašíně (respektive místním kostele) pochází z roku 1352 (*RDP*, 58). Otázkou zůstává, kdy Domašín vznikl a kdo byl jeho fundátorem. Již A. Sedláček se domníval, že dnešní Domašín byl nejspíše založen majiteli hradu ve Vlašimi (*Sedláček 1891*, 8). Ve svém

Místopisném slovníku už ale píše o zakladatelské činnosti Louňovického kláštera (*Sedláček 1908*, 151).

Detailní dějiny Domašina a zdejší správy za časů, kdy patřil Louňovickému klášteru (tedy až do roku 1420) chybí, neb se nedochovaly žádné písemné prameny. Při projití základních edic písemných pramenů však zjistíme, že nejsme zcela ochuzeni o možnost udělat si alespoň částečnou představu o místní historii především ve vazbě ke zdejší církevní správě.⁴⁹

S nižší šlechtou se v Domašíně bezpečně setkáváme až po roce 1420 ve spojení se zničením Louňovického kláštera a rozpadu jeho majetkové domény.^{50 51} Jeho podstatnou část ležící na sever od Louňovic získal od krále Zikmunda Lucemburského Jan Svídnický z Chotěmic a Vlašimi, v té době majitel vlašimského panství (*AC 1*, 531). Zbylé části byly různě rozděleny a rozdrobeny hlavně mezi lokální nižší šlechtu. Celé dědictví po Louňovickém klášteře však fakticky za své považovalo město Tábor, což král Zikmund potvrdil zápisem bývalého zboží Louňovického kláštera a lesa Dobronice ve prospěch města Tábor 30. ledna roku 1437 (*AC 3*, 515).⁵²

V čele Domašina v této době stáli zástupci nižší šlechty coby správci (rychtáři) pod patronací města Tábor. Jako nepřímý svědek o tom hovoří zpráva z roku 1430. Tehdy Vaněk z Mířetic postoupil své sestře Anně z Domašina a jejím dětem 80 grošů pražských platu ve vsi Borovanice na poddaných Vávrovi a Bartoňovi. Mezi přivěšenými pečetěmi je zmiňován rychtář Diviš z Domašina. Jelikož je i Anna zmiňována jako rychtářová, dá se uvažovat, že snad byla jeho manželkou (*APK*, s. 24, č. 36). Další zmínka z 1437 se týká přímo Diviše z Domašina, jehož hlavní majetek se nacházel v nedaleké obci Kondrac a následně také v Dubu (*RTT II*, 186). Zemřel nejspíše v roce 1454, či krátce předtím, neboť v daném roce se jeho syn Boreš z Domašina soudil o svůj díl v Kondraci s matkou Annou a jejím novým manželem Pavlem z Domašina. Zesnulý Diviš se zde uvádí jako z Dubu (*DD 13*, f. 184). Boreš z Domašina, psaný též z Dubu, zemřel nejpozději v 80. letech 15. století (*AC 26*, 159).

⁴⁹ Např. *LC I/1*, 77; *LC I/1*, 189; *LC I/2*, 7; *LC VI*, 164 atd.

⁵⁰ Jistě zde ale měl svého správce či rychtáře i Louňovický klášter.

⁵¹ Autoři většinou shodně datují zánik Louňovického kláštera do léta či podzimu roku 1420, byť o tom není žádná konkrétní písemná zpráva (např. *Sedláček 1891*, 11). S ohledem na další okolnosti je však tato datace více než pravděpodobná.

⁵² Určité právní spory o vymezení hranic a určitých práv však v budoucnu vedly k soudním přím (viz dále).

Majetkové spory, konkrétně pře o výsady a práva mezi majiteli Vlašimi a Domašínem, respektive městem Tábor, jsou zachyceny během 2. poloviny 15. století. V roce 1487 se vedla pře mezi Mikulášem st. z Lípy a Vlašimi a táborskými o trhy v Domašíně a Vlašimi. Mikuláš st. ve spisu uvádí, že majitelé Vlašimi měli vždy opravu nad Domašínem (AČ 8, 448). K vyřešení došlo až o více než 10 let později, v roce 1498, kdy byla na základě soudu sepsána smlouva mezi Mikulášem st. z Lípy a Vlašimi a táborskými ohledně práva honů a lovů na Domašínských a Louňovických horách, dle níž majitelé Vlašimi svá práva podrželi (*Sedláček 1891*, 24).

Do roku 1515 měli poddaní v Domašíně tržní právo na konání trhů každé pondělí a jeden výroční trh konaný v pondělí po sv. Duše. Ve zmíněném roce udělil na žádost táborských král Vladislav Jagellonský pro Domašín privilegium. Dle něho byl znovu vysazen druhý výroční trh v pondělí po sv. Bartoloměji (*Slavík 1882*, 34–35).

Během první poloviny 16. století je v také Domašíně doložen rychtář Mazanec a po něm Peterka z Ratměřic.⁵³

Zásadní zlom nastal po tzv. šmalkaldské válce, která znamenala porážku odbojných stavů a měst (včetně města Tábor), načež táborskí ztratili podstatnou část svých majetků. Bývalé zboží Louňovického kláštera bylo zkonfiskováno a 19. listopadu roku 1547 císařem Ferdinandem I. směněno s Janem z Pernštejna. Ten již během následujícího roku začal nabyté statky po kusech rozprodávat (*Slavík 1882*, 53). Část nakonec koupil Kryštof Skuhrovský ze Skuhrova (AČ 20, 524; *Slavík 1882*, 53–54). Tím také začala více jak padesátiletá vláda rodu Skuhrovských ze Skuhrova.

Kryštof ze Skuhrova svůj majetek během svého života značně rozmnožil postupným skupováním především okolních vesnic a statků, až jeho panství disponovalo čtyřmi městečky⁵⁴ a asi 50 vesnicemi. Tyto skutečnosti však také vedly k tomu, že Domašín v rámci Kryštofova majetku nezaujímal nikterak výsadní postavení. Jako svou rezidenci si zvolil tvrz Popovice (*Slavík 1882*, 58–60).

Údajně v roce 1548 zachvátil Domašín rozsáhlý požár. Navíc byla zničená čtená stará privilegia a výsady. Kryštof Skuhrovský se už v roce 1549 zasloužil o udělení nového privilegia od císaře Ferdinanda I. pro konání trhů v Domašíně. Navíc on sám vyšel vstříc

⁵³ Kněz Václav Rosa, který v letech 1540 až 1543 sloužil ve Vlašimi, přináší ve svých zápiscích krátké svědectví o tehdejších poměrech a zákeřnosti „zemánka Mazance“ (*Menčík 1879*, 25–26).

⁵⁴ Vedle Domašína a Louňovic se jednalo o Popovice a Votice.

svým poddaným v Domašíně privilegiem z roku 1553, kdy jim připsal plat z lesů, luk a kopanin na Domašínských horách, ponechal jim odúmrtě, prodej domácího i přespolního piva a právo na clo či mýto (*Slavík 1882*, 60–67).

Kryštof Skuhrovský ze Skuhrova zemřel v roce 1557. Zanechal po sobě sedm dětí – dvě dcery Annu a Barboru a pět synů Václava, Smila, Mikuláše, Jana a Oldřicha (*Slavík 1882*, 60, 67, 76–77). Dle rozdělení majetku získal městečko Domašín a k němu náležející část Smil Skuhrovský ze Skuhrova (podrobně k obsahu domašínského dílu viz *Slavík 1882*, 69–76).

Kde Smil původně sídlil mezi lety 1557, respektive 1566 až 1571, není známo. V roce 1571 koupil tvrz Odlochovice, k ní náležející poplužní dvůr, pivovar, stejnojmennou ves a ves Kouty se všim k nim náležejícím příslušenstvím a platy od Mikuláše Salavy z Lípy (*DZ 17*, F 25).

F. A. Slavík uvádí jako zásadní rok 1582, kdy měl Smil poprvé užít predikátu z Domašína. Konkrétně se měl psát jako Smil Skuhrovský ze Skuhrova na Novém Domašíně. To F. A. Slavík považuje také jako první důkaz o existenci nového sídla (obdobně i A. Sedláček). Zdroj této zmínky však neuvádí (*Slavík 1882*, 80).

Proti F. A. Slavíkovi však hovoří dohledaná zpráva z roku 1579 (*Úlovec 1996*, 150). Už tehdy se Smil píše jako Skuhrovský ze Skuhrova a na Domašíně (bez přívlastku Nový). Naopak první zmínku o „Novém Domašíně“ ve spojení se Smilem Skuhrovským se podařilo dohledat až pro rok 1584. Tehdy Smil Skuhrovský ze Skuhrova na Novém Domašíně pohání Adama Záhoru ze Záhoří a na Třebešicích, neboť se u něj měl schovávat jistý Michal Němec, příjmením Famfrlík, který jednak bez vůle Smila pobýval na jeho gruntech, jednak (a to především) v roce 1583 založil oheň, kvůli kterému vyhořela větší část Domašína a někteří lidé, kteří oheň hasili, v důsledku toho zemřeli (*DZm 160*, G 4; *Slavík 1882*, 81–82).

Nabízí se tak dvě varianty. Zaprvé – nové sídlo (nynější tvrz) postavil Smil již na konci 70. let 15. století, zadruhé – před požárem využíval Smil místní staré sídlo, které požáru podlehl a z toho důvodu v roce 1583/1584 vystavěl nové sídlo v podobě dnešní tvrze.⁵⁵ Druhá možnost se jeví jako pravděpodobnější, neboť se dané sídlo v pramenech označuje jako Nový Domašín. F. A. Slavík uvádí, že se toto pojmenování týkalo pouze tvrze, nikoliv

⁵⁵ Pro variantu výstavby dnešní renesanční tvrze v letech 1583–1584 se vyslovil i F. Kašička (2003, 42).

samotného městečka, neboť stejně jako předtím se i následně vždy označovalo jen jako Domašín (*Slavík 1882*, 8). To ovšem není úplně pravda. Už v rámci kupní smlouvy z roku 1601 se uvádí tvrz Nový Domašín a městečko Nový Domašín (*Slavík 1882*, 89). Při následném prodeji v roce 1620 je opět uvedeno městečko Nový Domašín (*Pešák 1953*, 95). Je zjevné, že během 17. až 19. století se vedle sebe objevovaly oba názvy, až se nakonec ustálilo pouze označení Domašín, jak je tomu dodnes. J. Schaller v 80. letech 18. století uvádí „*Nowý Domassyn*“ (*Schaller 1788*, 88). Stejně tak ještě před polovinou 19. století zmiňuje J. G. Sommer „*Domašín, původně Nový Domašín*“ (*Sommer 1849*, 57).

Svůj zájem o Domašín dokázal Smil Skuhrovský ze Skuhrova i tím, že jednak po zmíněném požáru městečko obnovil, jednak se zasloužil i o přestavbu kostela. Svědčit by o tom měl letopočet 1582 a nedochovaný nápis, který zachytil ještě F. A. Slavík „*Smil Skuhrovský ze Skuhrova na Novém Domašíně, pán a kollator, toho domu božího ochránce*“ (*Slavík 1882*, 81). V roce 1596 potvrdil Domašínu městská privilegia a daroval mu pivovar, cihelnu, rybníky, právo podací ke kostelu a školu (*Slavík 1882*, 83–84).

Doba jeho vlády však nebyla dlouhá. Zemřel v roce 1601 a nezanechal po sobě žádné dědice (*Slavík 1882*, 85). I když, jak bylo uvedeno výše, se Smil často objevoval jako ručitel, nebyl zřejmě dobrým hospodářem, neboť v době jeho smrti zůstal na jeho domašínském statku dluh. Svědčí o tom zpráva z doby krátce po jeho smrti, kdy jeho žena Benigna musela Domašín kvůli dluhům prodat (*DZ 175*, N 14).

Domašín se s celým svým zbožím (za zmínku stojí uvedení městečka, tvrze a poplužního dvora) dostává do majetku sousedních pánů z Vlašimi, konkrétně Jana Vostrovce z Kralovic na Vlašimi. Coby součást vlašimského panství již Domašín nezaujímal výsadnější postavení. To se týkalo i využití zdejšího vrchnostenského sídla, neboť panstvo poté vždy sídlilo na vlašimském hradě, později zámku (k dalším osudům tvrze v Domašíně viz *Slavík 1882*, 172–173).

3.2.3. Historie Domašína ve středověku a na prahu novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů

Z prostoru dnešního Domašína pochází první nálezy z konce 19. století. Konkrétně se mělo jednat o nálezy keramických popelnic, které byly v zemi obloženy kameny a obsahovaly popel, uhlíky a kousky kostí. K nálezům mělo dojít na zahradě u domu čp. 3 (*Slavík 1882*, 5–

6). Jiný nález popelnice „v Domašíně blíže k Vlašimi“ se zmiňuje v roce 1895 (*Vodák 1895, 185*).⁵⁶

Další nálezy jsou zmiňovány během 1. poloviny 20. století. V roce 1924 byl učiněn zápis o nálezů lidských kostí na zahradě domu čp. 3 (*Jíra, č. j. 282/24*). V záznamu však již není výsledek jejich analýzy s možnou datací. V roce 1939 se M. Šolle zmiňuje o střepch keramických nádob, respektive popelnic a železném meči u jistého pana Pokorného (*Šolle 1939, č. j. 1777/39*). Nejspíše tentýž pan Pokorný se v roce 1941 přiznal, že vlastní několik keramických zlomků z „popelnic“, datovaných J. Růžičkou do „mladší doby knížecí“ (*Pokorný 1941, č. j. 5361/41*).

Na dlouhou dobu poslední zpráva pochází z roku 1960, kdy při návštěvě muzea Podblanicka ve Vlašimi objevila v místním depozitáři L. Jansová na kruhu vypracovanou širší lahovitou nádobu se značkou v podobě většího mřížovaného čtverce na spodku a keramický zlomek s masivním, rovně seříznutým okrajem a vodorovnými rýhami pod ním, který by měl pocházet z tuhové zásobnice vědrovitého tvaru. Tyto nálezy, které však postrádaly bližší určení místa a doby nálezů, byly obecně datovány do doby hradištní (*Jansová 1960, č. j. 1700/60*).⁵⁷

Další hmotné prameny z Domašína pochází až z doby po roce 2010, kdy zde byl proveden první systematictější záchranný výzkum (obr. 16). Z něho pochází materiál, jenž je předmětem této práce. Nálezy a jejich výpověď tak bude zmíněna v příslušné kapitole. Keramické soubory z tohoto archeologického výzkumu byly obecně datovány do 13. až 19. století. Zásadní je především dolní datační hranice, která se ovšem zakládá na reziduálně uložených keramických zlomcích (více viz *Hušták 2013*).

Jsou-li výše zmíněné nálezy z období do 60. let 20. století problematické (ať už s určením datace či jejich lokalizací do Domašína), lze na základě archeologického výzkumu z let 2011 až 2013 s velkou pravděpodobností stanovit, že dnešní prostor Domašína byl osídlen nejpozději ve 13. století (*Hušták 2013, 19, 22*).

Výzkum též přinesl svědectví o požáru Domašína. Autory výzkumu byl datován do přelomu 15. a 16. století. Zásadní je též doložení příkopu, jenž vymezoval původní domašínské sídlo od intravilánu obce a který zanikl dle výplně a požárové vrstvy také na

⁵⁶ Že se jedná o jiný nález, nasvědčuje fakt, že F. A. Slavíkem zmíněný dům čp. 3 leží téměř v centru Domašína, v severním sousedství tvrze (*Slavík 1882, plánek 1*).

⁵⁷ Soupisu starších nálezů z Domašína se naposledy dotkla D. Vnoučková (*2015, 250*).

přelomu 15. a 16. století, nejpozději pak během 16. století. Podnětnou součástí nálezů pro zájmové období středověku až raného novověku tvoří též specializované výrobky, importované zboží apod. Prokázán byl například nález tzv. berounského zboží, které datačně spadá do přelomu 16. a 17. století (*Hušták 2013*, 16, 18, 19, 22).

Stavebně-historické průzkumy⁵⁸ přinesly zejména doplňující informace o renesanční tvrzi a působení Skuhrovských ze Skuhrova. Průzkum potvrdil písemnou zmínku z roku 1655 o „*dvou rundelích*“. Jejich shodné rozměry s nárožními věžicemi u Louňovického zámku, které pochází z druhé stavební fáze z přibližně stejné doby, svědčí o tom, že pro obě stavby existovala shodná předloha a realizoval je zřejmě totožný stavitel. Celá tvrz, budovaná společně s hospodářským dvorem v severním sousedství, byla původně pokryta tehdy módní sgrafitovou rustikou prázdných obdélníků (*Kašička 2003*, 42–43).

Jak dokládá nález sgrafita na jižní straně kostela sv. Jakuba, které se nápadně podobá sgrafitové rustice na tvrzi v Popovicích, nový majitelé ze Skuhrova se podíleli i na stavební úpravě kostela. Vzhledem k podobnosti výzdoby na kostele v Domašíně a popovické tvrze, se lze domnívat, že k prvním úpravám kostela sv. Jakuba došlo již za časů Kryštofa a pokračovalo se v nich i za jeho syna Smila. Podnětem opět mohl být ničující požár v roce 1583. Kostel tehdy získal nárožní schodišťovou věžičku, která zrcadlila jihozápadní nárožní věž u renesanční tvrze (*Kašička 2003*, 41–43).

3.2.4. Zhodnocení dosavadní pramenné základny

Existují-li ze záchranného archeologického výzkumu v Domašíně doklady o osídlení již ve 13. století, pro sousední lokality takové důkazy chybí. Řeč je především o Vlašimi. Zde je obecně úroveň archeologického poznání intravilánu i extravilánu města nedostatečná. To samé je možné konstatovat o prostoru dnešního zámku, původně středověkého hradu (k němu naposledy *Glosová 2000*, 146–158). Z města a zámku neexistují starší nálezy než ze samého počátku 14. století,⁵⁹ což koresponduje s písemnými prameny, které se váží k vlašimskému hradu (*RTV*, 25). Neznamena to ovšem, že místní osídlení nemůže být starší, jelikož dále na sever i na jih podél řeky Blanice se nachází lokality s archeologickými doklady o osídlení již v mladohradištním období (*Chvojka – Menšík – Prokop – Šída 2016*, 91–102).

⁵⁸ Původní průzkum viz *Vilímková – Mácha – Kašička – Pinová – Doušová 1978*, samostatná studie viz *Kašička 2003*, 38–44.

⁵⁹ Za informace děkuji Mgr. Tereze Davidové z Muzea Podblanicka.

Nejsou-li pro Vlašim doposud žádné písemné a archeologické důkazy o osídlení ze 13. století, nelze mezi Vlašimi a Domašínem prozatím hledat žádnou historickou vazbu. A to i přes oprávněnou argumentaci A. Sedláčka, který uvádí, že majitelé Vlašimi se později vždy odkazovali na „*dávná práva opravy*“ nad Domašínem (*Sedláček 1891*, 6), z čehož by původní majetkovou vazbu šlo odvozovat. Ve hře tak zůstává i verze F. A. Slavíka, že Domašín byl založen jistým Domašou/Domašem (*Slavík 1882*, 5; *Profous 1947*, 427–428) a mohl se tak nějakou dobu vyvíjet i sám, případně byl fundací Louňovického kláštera.

Od poloviny 14. století umožňuje komparace písemných a hmotných pramenů pohled do místních poměrů, které určovala příslušnost Domašína k majetku Louňovického kláštera. Kdy a jak se stal jeho součástí, kdo byl případně donátorem apod. lze jen těžko určit.

V této otázce archeologické výsledky příliš nenapovídají. Přináší však jiné, zásadní svědectví. Výzkum odhalil v sousedství stávající tvrze zasypaný příkop, který původně vymezoval prostor staršího sídla od zbytku intravilánu obce. Datace nálezů z výplně příkopu, jejichž součástí byly i reliéfní komorové kachle, zde umožňuje předpokládat sídlo již ve 2. polovině 15. století.

Sídlo správce, respektive rychtáře či nápravníka, by však bylo možné v Domašíně očekávat již mnohem dříve, možná již za časů majetkové držby Louňovickým klášteřem. Přesvědčit by nás o tom mohl fakt, že bratr zmíněného rychtáře Diviše z Domašína Boreš měl od Louňovického kláštera k dispozici poplužní dvůr a tvrz v Libouni.⁶⁰ Jako městečko měl Domašín v rámci statků Louňovického kláštera (spadající následně pod město Tábor) jistě důležité postavení a sídlo podobného charakteru by zde bylo logické očekávat.

Původní i nynější sídlo v Domašíně, možná překvapivě nezaujalo cíp ostrožny nad soutokem Domašínského potoka a Kalamajky, nýbrž nejširší prostor v dnešním čele návsi. Tato skutečnost nejspíše souvisí s vedením historických komunikací.

Kromě východo-západní cesty (od Chotýšan na Vlašim) procházela přes Domašín zřejmě ještě starší stezka v ose sever – jih, která přicházela od Divišova a pokračovala přes Domašín dále na jih k Louňovicím pod Blaníkem. Tato cesta zřejmě nejpozději v období pozdního středověku až raného novověku ztratila svůj význam a hlavní větví se stala sousední (více na východ ležící) cesta vedoucí přes Vlašim.

⁶⁰ Klášteru sloužil jako tzv. nápravník. K lokalitě více např. *Úlovec 1998*, 131–157.

Z toho vyplývá, že původní konfigurace zástavby Domašina mohla být jiná, zatímco její dnešní uspořádání odpovídá zřejmě až ranému novověku. Tento mladší vývoj souvisí jednak s požáry a poničením města, které umožnily jeho restrukturalizaci, jednak s tím, že hlavní cestou se zde stala komunikace v ose východ – západ (jak je tomu i dnes). O významu cesty v mladší době mluví jak současný tvar návsi, tak i kartografické prameny a místní terén. Dnešní silnice je v místech, kde se svažuje z ostrohu dolů směrem na Vlašim lehce zahloubená ve skalním podloží. Skála zde vystupuje na povrch po obou stranách silnice u domů čp. 24 a 27, jejichž základy jsou položeny přímo na ní. Původní vedení této východo-západní cesty skrze Domašín v minulosti pozměnila snaha o její napřímení při budování císařské silnice, především pak současný násep spojený s mostem pro snadné překonání soutoku Domašinského potoka a Kalamajky.⁶¹ Proměna Domašina do dnešní podoby (včetně vazby na komunikace a orientace náměstí) nastala pravděpodobně za zmíněných Skuhrovských ze Skuhrova.

Starší vrchnostenské sídlo mělo také vazbu k sakrálnímu objektu. Ten zaujímá nejvyšší prostor horní plošiny ostrožny (konkrétně její jižní část) v lehkém výběžku nad potokem Kalamajka. Kostel i vrchnostenské sídlo měli dominantní, dobře viditelné postavení vůči zmiňovaným cestám na obou osách. Původní středověké jádro dnešního Domašina přitom nemuselo být v místech dnešní návsi, ale v mělkém údolí západně od kostela, jak by o tom mohla do jisté míry napovídat mapa stabilního katastru (*Kuča 1996, 734–735; Kašička 2003, 38*).

Při komparaci s písemnými prameny nacházíme místní rychtáře již od 30. let 15. století. Lze se tedy domnívat, že nejpozději po připojení Domašina pod správu majitele ve Vlašimi a následně města Tábor, zde vyvstala nutnost založit sídlo pro místní vrchnost, respektive správce, který mohl část majetků držet jinde. Sídlo rychtáře zde ale s velkou pravděpodobností bylo již za časů držby Louňovickým klášteřem.

Autor archeologického výzkumu klade zánik tohoto sídla, a s ním spojené značné poničení městečka požárem, do přelomu 15. a 16. století (*Hušták 2013, 22*). Je otázkou, zda se jedná o požár jinak nedoložený v písemných pramenech, nebo zda by jej bylo možné spojit se zmiňovaným požárem, který F. A. Slavík klade do roku 1548.

⁶¹ Původně zde byl jistě brod, o kterém se mluví v zápisu v deskách zemských z roku 1566 v rámci domašinského dílu jako o „*brodu domašinském*“ (*Slavík 1882, 75*).

Jestli ovšem sídlo zaniklo úplně, či jen zčásti a bylo následně opraveno, nelze konstatovat, neboť v roce 1579 se po Domašíně uvádí nový majitel Smil ze Skuhrova a na Domašíně. Nové sídlo v podobě renesanční tvrze s výstižným názvem Nový Domašín zde Smil založil s největší pravděpodobností až po žhářském útoku jistého Michala Němce v roce 1583. Do té doby zřejmě staré sídlo neznámého charakteru alespoň zčásti stálo a fungovalo. Byť se z něho nic nedochovalo, vzhledem k situování zmíněného příkopu lze předpokládat, že zaujímal zhruba prostor, kde stojí dnešní renesanční tvrz.⁶²

Velký požár poničil podstatnou část města, o čemž svědčí zmíněná požárová vrstva s příměsí popele a uhlíků. Na ní nasedající navážky, obsahující kromě kachlů i jiné, keramické výrobky, kameny, mazanici apod. pak svědčí o rozbourávání ruin zástavby. Tento materiál posloužil k navýšení terénu, na němž byl budován nový Domašín, jenž pravděpodobně zcela nerespektoval původní zástavbu či komunikační linky.

Tuto skutečnost lze dobře prokázat v prostoru mezi kostelem sv. Jakuba a raně renesanční tvrzí, kde byl archeologicky prokázán výše uvedený příkop. To vylučuje možnost, aby tudy historicky vedla cesta. Ostatně spojení sakrální architektury se světskou v podobě rezidenčního objektu bylo ve středověku obvyklé a představovalo jasný funkční a symbolický celek. O jistém symbolickém a architektonickém propojení vypovídá i přítomnost zmiňované severozápadní nárožní věže kostela, jež stála přímo naproti jihozápadní nárožní věže tvrze.

Původní komunikace pravděpodobně obcházela kostel sv. Jakuba po jeho jižní straně a následně sestupovala do mělkého údolí. Do jisté míry o tomto vedení cesty může svědčit i vyobrazení Domašína na I. vojenském mapování (*Kašička 2003*, 43). Současné komunikační schéma v ose Benešov – Vlašim je zřejmě až výsledkem z konce 16. století, kdy již příkop zanikl, především pak z časů budování císařské silnice ve 40. letech 19. století.

⁶² Snad by jeho pozůstatkem mohly být konstrukce v prostoru dnešního domu čp. 166, jehož součástí jsou i sklepní prostory (*Kašička 2003*, 42). Objekt stojí v areálu hospodářského dvora v těsném severním sousedství s renesanční tvrzí.

3.2.5. Nálezový soubor kachlů z Domašína

Popis souboru a nálezové okolnosti

K získání kamnářské keramiky došlo v rámci archeologického výzkumu v roce 2011, který zkoumal zejména západní polovinu domašínského náměstí a část přilehlé dálkové komunikace č. 112 (obr. 17). Většina nálezů pocházela ze sondy 4 a 7 (obr. 18 a 19).

Celkový počet nálezového souboru kamnářské keramiky z lokality Domašín činí 367 ks kachlů. 31 ks fragmentů pláštíků kachlů nelze bezpečně určit jakému typu kachle patří. 72 ks představují komorové kachle, které lze dále na základě stáří a povrchové úpravy rozdělit na pozdně gotické s režnou úpravou (případně se slídnatým potěrem) – 60 ks (z nich devět ks nese ještě stopy po hladkém, šedobílém nátěru), a novověké s (zelenou či hnědou) glazurou – 12 ks.

Celkový počet částí a fragmentů nádobkových kachlů s pravouhlým ústím činí 264 ks. Z toho 157 ks představují zlomky pláštíků, 45 den a 62 okrajů. Ani u komorových, ani u nádobkových kachlů se nedochoval žádný celistvý exemplář umožňující metrickou analýzu.

Ikonografie

Mezi výzdobnými motivy ČVS dominuje kategorie s ornamentální tematikou (šest ks) s rostlinnými dekory. Stejně početné je také zastoupení heraldických motivů (šest ks), dále motivy náboženské (čtyři ks) a žánrové (světské) (dva ks). V souboru byly také nalezeny části dekorační kamnové lišty a součásti kamnových nástavců (šest ks), které představovaly lilie či plamínkovité kraby (kat. č. kat. č. D.55 – kat. č. D.60), což vypovídá o zdobném a umělecky náročném způsobu završení kamnového tělesa (těles). Menší část tvoří blíže neidentifikovatelné motivy (sedm ks) např. písmo v gotické minuskule (kat. č. D.17), stonek s trny (?) (kat. č. D.18) či končetina zvířete (?) (kat. č. D.23). Zbytek souboru pak představují zcela neurčitelné motivy (27 ks), které se vyznačují buďto značnou fragmentárností, setřenou či značně poškozenou výzdobou ČVS.

Z heraldických motivů předně uvedme korunovaného lva umístěného v rámci štítu (kat. č. D.07 a kat. č. D.08). Vedle štítu se nachází spodní část postavy chlapce a nad štítem helmice. Celá ikonografie je ještě dotvořena vegetativní motivy. Dle analogického kachle z hradu Orlíka u Humpolce (*Loskotová – Dragoun – Kocman 2013, 175*), který byl ale zeleně glazovaný, se ikonograficky jedná o znak města Slaný. Jeho datace spadá do 15.

století. Městský znak můžeme dodnes vidět i na historických památkách ve Slaném, např. na tzv. Velvarské bráně (viz např. *Žižka – Volfová 1997*, 37). Otázkou je původ a důvod přítomnosti tohoto motivu v Domašíně. Snad souvisí s faktem, že Slaný podobně jako Tábor, kterému Domašín po většinu 15. století patřil, představovalo významné a politicky silné utrakvistické město⁶³ a jeho obyvatelé sdíleli stejné náboženské i politické názory s táborskými a domašínskými.

Dále v souboru nacházíme osmicípou hvězdu (Šternberkové ?) (kat. č. D.09) a orlici (kat. č. D.10). Znak orlice zde můžeme vnímat jako odkaz na Moravské markrabství, ale také ve vztahu ke královskému majestátu či jako atribut sv. Václava. Stav jejího dochování nedoaluje přesnější identifikaci, ani polemiku nad bližší datací.⁶⁴

Odkaz na rod Šternberků, chápeme-li význam kachle kat. č. D.09 správně, nacházíme v kachlových souborech poměrně často. Ne vždy se musí jednat o přímou vazbu na tento rod ve smyslu jejich majetkové držby daného sídla/města. V případě exempláře z Domašína se s největší pravděpodobností jedná pouze o odkaz na tento (politicky, společensky a v kraji i majetkově) významný rod. Nelze vyloučit, že původně byl tento kousek součástí většího a složitějšího celku, případně se na kamnech mohl vyskytovat s dalšími erbovními znaky.

Z náboženských motivů jistě nejvíce vyniká kachel kat. č. D.02, který autoři archeologického výzkumu popsali jako kněze (řečníka) s kalichem a kladli jej do přímé souvislosti s husitskou tematikou. K danému námětu nacházíme podobné analogie, které jej dovolují zařadit mezi vyobrazení modlitby v Getsemanské zahradě (např. Orlík u Humpolce viz *Loskotová – Dragoun – Kocman 2013*, s. 179; Tábor viz *Pavlík 2017*, s. 126, 401, č. 206; zámek Pardubice viz *Pchálková 2018*, s. 41, č. 29) datované obecně do 15. století.

Nacházíme zde také jak starozákonní motivy – Adam a Eva u stromu poznání (kat. č. D.01), reprezentující častý motiv s řadou analogií, tak novozákonní – Veraikon (?) (kat. č. 03), sv. Jiří (?) (kat. č. D.04), s jejichž ikonografickým zařazením si však vzhledem k fragmentárnosti nemůžeme být zcela jisti.

Dva exempláře s vyobrazením jezdce s žezlem či palcátem (kat. č. D.05, kat. č. D.06), popisovali autoři archeologického výzkumu nesprávně jako motiv sv. Jiří. Oba dva

⁶³ K historii města v 15. století Slaný viz např. *Kazda 1920*, 11–20.

⁶⁴ O dataci komorových kachlů s motivem orlice na ČVS se pokusila J. Richterová (*1983*, 155–165).

exempláře jsou identické, avšak jsou ve dvou barevných provedeních, což může svědčit o šachovnicovém motivu jejich uplatnění v rámci kachlových kamen. K tomuto konkrétnímu motivu známe opět řadu analogií (viz kapitola 2.5.). Jeho datace spadá obecně do poloviny až 2. poloviny 15. století.

Římsové kachle s vegetativní výzdobou (rostlinným/květinovým dekorem) (kat. č. D.11 až 16), které byly dle analogií s velkou pravděpodobností součástí římsových kachlů (podobné např. na hradě Křivoklát viz *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 310, 436–437, č. 1279, 1280), mohly původně obsahovat také textové pásy, jaké známe u jiných ikonograficky obdobných exemplářů. Tím pádem bychom dokázali zařadit i fragment s písmem (kat. č. D.17). Také tyto motivy je dle analogií možné datovat do 2. poloviny 15. století.

Technologické údaje a doklady užívání

Nádobkové kachle

De facto všechny okraje nádobkových kachlů s pravoúhlým ústím tvoří hranolový okraj se zaoblením na vnitřní straně. Hrana nejzachovalejší pravoúhlého okraje měří 180 mm.

Nádobkové kachle jsou rezné bez povrchové úpravy. Jen na některých je možné vidět stopy slídnatého potěru. Očazení z obou stran může nasvědčovat buďto tomu, že kachle prošly druhotným požárem, nebo že byly součástí otopného zařízení s přímým přikládáním. Vzhledem k celkovému charakteru nálezů je pravděpodobnější první varianta.

Slepením více fragmentů bylo možné získat jeden téměř kompletní kus nádobkového kachle (inv. č. 113099), respektive jeho dna a těla (bohužel bez náběhu k pravoúhlému ústí). Průměr dna toho kusu činí 120 mm, nejvyšší průměr směrem k okraji kachle pak přibližně 200 mm.

Na dochovaných částech pláštíů a větších fragmentech pravoúhlých ústí nádobkových kachlů nacházíme záchytnou šroubovici. V několika případech je na vnějších stranách pláště viditelná mazanice coby pozůstatek po uchycení kachlů v tělese kamen.

Ze všech částí nádobkových kachlů se nejlépe dochovala právě dna, případně je bylo možné složit z více fragmentů. Jejich průměry se příliš neliší od výše uvedeného, např.: 90 mm (inv. č. 113514), 100 mm (inv. č. 113515), 130 mm (inv. č. 113525), 100 mm (inv. č. 113543). Na základě dochovaného vzorku lze konstatovat, že průměr dna nádobkových kachlů se pohyboval od 90 do 130 mm. Na dnech nacházíme stopy podsýpky.

Skutečnost popsanou již v úvodní teoretické části, totiž že se kachle během 2. poloviny 15. století vypalovaly vedle nádob, které se v dané době již obyčejně glazovaly, potvrzuje jeden kachel (inv. č. 112623), který na vnitřní straně dna nese průsvitné kapky žluto-zelené glazury. Nádobkové kachle je možné datovat pouze na základě ostatních exemplářů z nálezové vrstvy.

Komorové kachle, dekorační kamnové lišty a součásti kamnových nástavců

Z 60 ks pozdně gotických komorových kachlů pouze jeden exemplář představuje ucelenější kus s ČVS, okrajovou lištou a částí komory. Ostatní tvoří buďto část či fragmenty ČVS, někdy s okrajovou lištou, případně pouze okrajové lišty a části komor.

Z technologického hlediska se jedná o poměrně umně vyrobené kachle s kvalitní keramickou hlinou, pálenou v naprosté většině oxidačně do cihlově oranžové či hnědo-oranžové, v menší míře redukčně do odstínů šedé, vzácně šedobílé barvy. V keramické hlině se nachází převážně jemné až středně hrubé ostřívo. Žádný exemplář nenese na zadní straně ČVS otisk textilie.

V souboru lze sledovat určitý rozdíl v kvalitě provedení výzdoby ČVS (např. při porovnání kat. č. D.02 či kat. č. D.08 s kat. č. D.05 a D.06). Zatímco u prvních zmíněných se setkáváme s kvalitním výzdobným reliéfem s ostrými, dobře čitelnými konturami, u dvou zbylých je reliéf hůře čitelný, neostrý, až hrubý, navíc původně zřejmě opatřený povrchovou úpravou pomocí hnědo-bílého hladkého nátěru. To s určitou mírou jistoty vypovídá o dvou kvalitativně odlišných úrovních hovořících o minimálně dvou rozdílných místech původu nálezů (např. vrchnostenské sídlo/dům movitého měšťana a méně výstavný měšťanský dům), ale vysvětlením může být také původ ze starších a mladších kamen, oprava kamen a kombinace starších a novějších kachlů atd.⁶⁵

Všechny analyzované pozdně gotické kachle mají reznou úpravu, v naprosté většině se slídnatým potěrem.⁶⁶ Pouze u devíti exemplářů jsou na jinak rezné ČVS dochované stopy

⁶⁵ Tuto skutečnost připomíná například J. Kypta v recenzi na publikaci o nálezech kamnářské keramiky z Nového, respektive Starého Knína (*Kypta 2008*, 362–363). Některé zdejší nálezy jsou svým nejednoznačným původem (fara/vrchnostenské sídlo/svobodnický dvůr) ikonograficky a technologicky podobné analyzovaným souborům kamnářské keramiky z Domašína a především dále probíraného Načeradce (kapitola 3.4.).

⁶⁶ Nejednalo se přitom o dodatečný výrobní krok, neboť drcený slídivý prášek byl vsypáván do kadlubu a v procesu formování se vtiskl do povrchu ČVS. S tímto postupem se lze setkat ještě v období rané renesance (*Loskotová 2011*, 112–113).

po povrchové úpravě v podobě hladkého, šedobílého nátěru (např. kat. č. D.05, D.06, D.11 či D.12).

Dle analogií vyplývající z ikonografie ČVS (viz výše), či ze stavu zachování, lze v rámci souboru komorových kachlů určit s jistotou dva rohové kachle obdélného formátu na výšku (kat. č. D.07, D.08). Obdélný formát ČVS na šířku lze předpokládat u fragmentů s rostlinným dekorem (kat. č. D.11–D.16). Naopak u ostatních nemůžeme původní formát ČVS bezpečně určit. Například motiv modlitby v Getsemanské zahradě nacházíme na kachlích jak čtvercového, tak obdélného formátu (souhrnně viz *Pavlík 2017*, s. 125–126, 401, č. 201–206).

Zvláštní místo v souboru mají zřejmě dva exempláře s heraldickým motivem neseným na štítu (kat. č. D.09, D.10). Vzhledem k absenci napojení na komoru představovaly buďto samostatné kamnové rohové štítky, případně mohly být původně nalepeny do středové části ČVS v podobném provedení, jak ukazují kachle z Benešova (kat. č. B.14 – B.16).

S přihlédnutím ke skutečnosti, že se v nálezovém souboru neobjevuje ani jeden celkový exemplář, nelze využít dataci na základě metriky. Zcela jistě však nálezový soubor nezapadá do kategorie tzv. malého formátu typického pro 14. století. Nejmenší měřená strana má 185 mm. Ovšem i u něho lze předpokládat chybějící podstatnou část, dosahující následně rozměrů cca 250 mm a více.

V úvodu zmíněné mladší kachle (12 ks), které mají povrchovou úpravu zelenou či hnědou glazurou, lze datovat jen velice obtížně. Spadají do širokého časového rozpětí od konce 16. do 18. století, převážně do průběhu 17. století. Představují především fragmenty ČVS (10 ks), okrajovou lištu (jeden ks) a jiné části (jeden ks) v podobě římsové lišty pozdně renesančních až raně barokních kamen s tmavě hnědou glazurou. Proto nejsou předmětem této práce.

Z hlediska stop po užívání kachlů v rámci kamen lze celý soubor rozdělit zhruba na dvě poloviny, kdy jedna část nese stopy očazení na zadní straně ČVS, druhá část pak nese stopy očazení na vnitřní straně ČVS, případně komory a v některých případech i na lomu či vnější straně ČVS. Absenci očazení nelze brát jako směrodatnou pro tvrzení, že dané kachle nebyly užívány. Mohly sloužit jen kratší dobu, případně k jejich očazení nedošlo z důvodu jejich situování v rámci kamnového tělesa.

Rekonstrukce původní podoby konkrétních kachlových kamen není možná, neboť je zřejmé, že analyzovaný soubor kamnářské keramiky pochází z více kamnových těles. Lze pouze uvést pravděpodobnost, že se jednalo o kachlová kamna kombinující komorové i nádobkové kachle. Doložení cihlově-oranžové a šedobílé varianty motivu Jana Žižky (?) na koni (kat. č. D05 a kat. č. D.06) naznačují dvoubarevné výtvarné provedení minimálně jednoho kamnového tělesa.

Dodejme, že autoři archeologického výzkumu se vzhledem k nálezům cihel domnívali, že kamnové těleso (respektive tělesa) v Domašíně mělo podstavec právě z cihel (*Hušták 2013*, 16, 20). S touto myšlenkou se lze do jisté míry ztotožnit, nicméně nemáme žádné jasné důkazy o vzájemné vazbě. Cihly mohly pocházet také z konstrukcí zaniklých domů či tvrze.

Že v případě některého z původních kamnových těles došlo k zániku požárem dokazují stopy očazení na ČVS (např. kat. č. D.19), především pak lehké deformace a popraskání komor či ČVS (např. kat. č. D.16).

Datace a zařazení do sociálního kontextu

Ač v souboru nacházíme umělecky/řemeslně hodnotné a povedené exempláře a také součásti kamnových nástavců (kraby), případně lišty s ozdobnými liliovitými výběžky, nejedná se o kamnářskou produkci luxusních kamen, ale běžné zboží. Zmíněné kamnové nástavce či lišty s liliovitými výběžky se objevovaly zejména v hradním prostředí, ale také v měšťanských domácnostech již od počátku 15. století, vzácněji pak ještě ve 2. polovině 16. a počátku 17. století (*Tymonová 2011*, 147). Přítomnost těchto exemplářů v Domašíně, jež vzhledem k nálezovým okolnostem spadají do širšího datačního rámce 2. poloviny až konce 15. století, odkazují na domácnost více movitého majitele, nikoliv však výhradně šlechtice.

Nejen pro otázky datace, ale především smýšlení zdejších obyvatel, je důležitá hlavně výpověď výzdoby ČVS. Původně byly v domašínském souboru nacházeny „husitské“ motivy. Jednalo se zejména o kachel s motivem kněze-řečníka (?) s kalichem. Ten však spíše odpovídá scéně modlitby v Getsemanské zahradě, kde často v rohové části shodně nacházíme boží ruku žehnající kalichu. Tento motiv však nelze jednoznačně popsat jako „husitský“.

Nepatrně více jisti si můžeme být u jezdce na koni s žezlem / palcátem (?), který je někdy interpretován jako Jan Žižka. Tato zařazení či označení však není bez problému, neboť

chybí jakýkoliv průkazný atribut, který by dané vyobrazení umožňoval spojovat právě s tímto husitským vojevůdcem. Postava jedoucí na koni nemá například pásku přes oko. Čapka, kterou má na hlavě, odpovídá spíše obecně pokrývce hlavy šlechty, než vojenské přilbě. Příslušnost k husitské tematice, která je v případě Domašína logická, zvážíme-li majetkoprávní poměry po roce 1420, je tak možná pouze na základě lépe dochovaných analogií, kde se objevuje například praporec se znamením kalicha (viz např. *Pavlik – Vitanovský 2004*, s. 243, č. 574).

S přihlédnutím k sociálně-kulturnímu prostředí, ekonomickým možnostem zdejších obyvatel i vzhledem absenci otisku textilie na zadní straně ČVS, lze celý soubor kamnářské keramiky klást do poloviny až pokročilé 2. poloviny 15. století. Jako dolní hranici by snad bylo možné určit dobu, kdy zde působil písemně doložený rychtář Diviš z Domašína (20/30. léta – 50. léta 15. století).

Autoři archeologického výzkumu, kteří provedli základní analýzu zájmových kachlů spadajících datačně do poloviny až 2. poloviny 15. století, vyslovili názor, že se ve všech případech jedná o doklad kachlových kamen na starším, příkopem doloženým, vrchnostenském sídle. S tímto závěrem však nelze jednoznačně souhlasit.

Naprostá většina nálezů kachlů pochází ze sektoru sondy V4/S7 (obr. 20), která byla dle plánové dokumentace položena zhruba v severozápadní části náměstí, naproti domům čp. 155 a 68. Naopak jen menší část pochází z výplně příkopu, vymežující areál staršího vrchnostenského sídla. Charakter nálezové vrstvy svědčí jednak o tom, že vznikla po požáru města, jednak že se jednalo o navážku destrukcí pro vyrovnání terénu zřejmě v souvislosti s (novo)výstavbou městečka během 16. století.

Na rozdíl například od jiných regionálních nálezů kachlů, např. v zásypu kleneb na zámku v Neustupově, tak nemáme žádný jednoznačný a bezpečný důkaz o vazbě kachlů k původnímu domašínskému sídlu.

Pro Domašín máme artikuli doložený cech hrnčírů až z počátku 17. století (*Slavík 1882*, 98), nicméně nejpozději z konce 16. století máme doklad o místní cihelně, kterou daroval k užívání městu Domašín Smil Skuhrovský ze Skuhrova (*Slavík 1882*, 84). Doklady o místní distribuci keramiky, konkrétně kamnářské keramiky, však minimálně pro sledované období 15. a 16. století nemáme, i když by bylo možné přítomnost hrnčírů/kamnářů v takto regionálně důležitém městečku předpokládat.

Pokud vezmeme v potaz výše uvedené historické a geografické skutečnosti, z nichž vyplývá, že se historicky jednalo o důležité a prosperující městečko na důležité křižovatce cest, můžeme se vážně domnívat, že některé získané kachle mohou vzhledem k lokalizaci jejich nálezu pocházet nikoliv z původního vrchnostenského sídla, ale také z některých okolních měšťanských domů. Měšťané žijící v lokálně významném městečku jistě měli ve 2. polovině 15. století ekonomické možnosti i společensko-reprezentativní předpoklady, aby si mohli pořídit kachlová kamna zdobená reliéfně zdobenými komorovými kachli, kamnovými nástavci a dekoračními lištami, kombinovanými s kachli nádobkovými.

Pokud pocházely kachle z více objektů a z několika otopných těles, nemůžeme si být vždy zcela jisti v otázce provozně-funkční, tedy zda se ve všech případech jednalo o kachlová kamna s nepřímým přikládáním. K této problematice samotné nálezy kachlů nepostačují, byť je možné vzhledem k časovému období i společensko-ekonomických možnostem zdejších obyvatel kachlová kamna s nepřímým přikládáním logicky očekávat.

To nás vede k závěru, že nálezový soubor kamnářské keramiky získaný při výzkumu v Domašíně přináší spíše pohled do úrovně kultury bydlení místních měšťanů a hypoteticky na vrchnostenském sídle lokální nižší šlechty (v roli nápravníka/rychtáře) během poloviny až pokročilé 2. poloviny 15. století.

3.3. Komorní Hrádek

3.3.1. Lokalizace

Původně hradní novostavba zvaná Veselé, později zámek Komorní Hrádek či také Hrádek nad Sázavou, dnes tvoří součást nevelké zástavby. Kromě zámku se zde nachází také bývalé hospodářské budovy či zahrady a zřícenina hradu Čejchanov (Hrádek). Zámek je dnes v majetku Armády České republiky a slouží jako Vojenské výcvikové a rekreační středisko. Osada je součástí obce Chocerady, která leží cca 1 km severně na druhé straně řeky Sázavy (obr. 21).

Komorní Hrádek se nachází vzdušnou čarou asi 12 km severovýchodně od okresního města Benešov. Obecně ho lze zařadit do severovýchodní části Benešovského okresu a do páteřní části dolního Posázaví, ležící přímo u řeky Sázavy.

Areál tvoří tzv. Starý a Nový zámek (obr. 22). Stojí na hraně návrší nad řekou Sázavou v nadmořské výšce 360 až 365 m. Jeho areál zde zřejmě ještě od západu vymezila přírodní brázda zařezávající se do příkrého svahu návrší a klesající přímočaře k řece.

Místo, které hrad zaujal, tvoří magmatit hlubinný, konkrétně granit až křemenný diorit benešovského typu. Oblast spadá do benešovské skupiny, středočeského plutonu. Část údolí zmíněného bezejmenného toku tvoří nezpevněné sedimenty. Prostor návrší pokrývají převážně různé subtypy a varianty kambizemí, především mesobazická a oglejená mesobazická, modální a eutrofní. Prudké svahy návrší směrem k řece tvoří hlavně ranker kambický a kambizem rankerová mesobazická, údolí Bělčického a Naháčského potoka zejména gleje fluvické, řečiště řeky Sázavy a nejbližší okolí kolem břehů fluvizemě modální.

3.3.2. Historie Komorního Hrádku ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury

K historii objektu se nejpodrobněji vyjádřil již A. N. Vlasák (1858–1859, 258–268) či A. Sedláček (1927, 97–101). Obsáhlá rešerše písemných pramenů byla zhotovena v rámci povrchového stavebně-historického průzkumu (*Libal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975*), z jehož výsledků čerpali povětšinou všichni další autoři (např. *Brožovský 1988; Vítek 2000*, 1/11–13, 2/13–17, 3/15–19, 4/14–21). Současná bibliografie ke Komornímu Hrádku tak disponuje poměrně kvalitní a rozsáhlou pramennou základnou. Přesto se revize stávající literatury a pramenů ukázala jako přínosná a přinesla některá alespoň dílčí upřesnění v rámci středověké a raně novověké historie lokality.

Počátky historie dnešního zámku Komorní Hrádek, původně hradu Veselé, spadají do první třetiny 15. století. Lokalita tak patří k nejmladším hradům v oblasti Posázaví a k nemnoha novostavbám období krále Václava IV. Předchůdcem nového hradu byl Hrádek, zvaný také Čejchanov, který ležel západním směrem od Komorního Hrádku na klesajícím opyši na pravém břehu řeky Sázavy (k němu více např. *Sedláček 1927*, 98; *Durdík 1979*, 251–272; *Hložek 2010*, 183–199).

Zánik tohoto staršího sídla přišel na přelomu 14. a 15. století, kdy jej získal místní lapka Jan Zoul z Ostředka. Za své činy byl později prohlášen za zemského škůdce a jeho sídla, včetně hradu Čejchanov, byla v roce 1404 obležena a dobytá zemskou hotovostí. Po té, co byl hrad exemplárně zničen, zůstaly zdejší statky v majetku krále Václava IV. (*Sedláček 1927*, 98).

Až v roce 1406 daroval král bývalé majetky Jana Zoula svým dvořanům Mikulášovi Šráňkovi a Martinovi ze Soutic. Hrad Čejchanov je zde výslovně zmíněn jako zbořený (*AČ 26*, 288). Vzhledem ke královským zájmům, které vedly k rozboření hradu Čejchanov, nebyl již hrad obnoven a zdá se, že zde pro zatím nebylo vystavěno ani nové sídlo. Oba dva zmínění majitelé užívali bývalé Zoulovo panství nejspíše pouze po ekonomické stránce.

Od nich pak zdejší zboží získává nejpozději v roce 1411 neznámým způsobem vyšehradský purkrabí Racek z Dvojic (*DD 19*, 467; *Sedláček 1927*, 98). O rok později, v roce 1412, mu král Václav IV. udělil bývalé majetky náležející k hradu Čejchanov, přičemž mu povolil výstavbu nového hradu, zvaného Veselé (*AČ 28*, 334).

Nové sídlo nevyužilo staveniště staršího hradu Čejchanov, což bylo mimo jiné dáno z obranného hlediska jeho nevýhodným situováním a zřejmě i nedostatkem prostoru pro novostavbu (*Durdík 1979*, 254). Uvažovat lze i o vůli krále, který neměl zájem o obnovení sídla místního lapky a škůdce. Staveniště nového hradu tak zaujalo prostor několik set metrů východním směrem na okraji terénní hrany, která na severu příkře spadá do údolí řeky Sázavy. Částečnou ochranu poskytovala i východní strana, která se v severní polovině též svažuje do údolí řeky, ovšem v jižní části již přechází v rozsáhlou rovinnou plochu, která obklopuje hrad ze zbylé jižní a západní strany. Nejvíce ohrožitelný byl hrad od jihu až jihovýchodu, kde planina dále postupně stoupá. Vzhledem k poměrům a vývoji hradní architektury v době karlovske a václavské není toto umístění hradu překvapivé a souvisí zřejmě s trendem, jenž upřednostňoval obytný komfort a reprezentaci před obrannými kvalitami. V potaz je také nutné vzít omezený geografický prostor daného zboží, které zde

Racek získal a kde mohlo k výstavbě dojít, stejně jako další prvky, jako je komunikační vazba na zázemí hradu a dálkové cesty, vizuální a symbolický efekt atd. V tomto ohledu zaujal hrad v podstatě nejvýhodnější postavení.

Racek Kobyla z Dvojic byl zabit v roce 1416 v Kutné Hoře místními havíři (*Šimek – Kaňák 1959*, 48). Po jeho smrti držela hrad vdova Anna z Úlibic společně s Mikulášem Šráňkem a Mikulášem z Reblíc (*Vítek 2000*, 1/12). Svědčí o tom skutečnost, že v roce 1418 jsou všichni tři uvedeni jako patroni kostela v Choceradech (*LC VII*, 153).

Označení „Veselé“ či „Veselý“ se však záhy neujalo a hrad je možné v písemných pramenech dále dohledat pod názvem Hrádek, který na něj zřejmě přešel ze zaniklého Čejchanova (původně zvaného Hrádek).

S tímto dodnes trvajícím označením se setkáváme již ve 20. letech 15. století, kdy dochází k zásadní změně. Celé panství, včetně hradu, z dílu Anny z Úlibic přechází do rukou rodu Kostků z Postupic, konkrétně husitského hejtmana Viléma Kostky z Postupic (*AČ 26*, 14)⁶⁷. Již ve zprávě z roku 1423 se Vilém Kostka píše z Hrádku, když byl uveden mezi dalšími v zápisu velkého svatohavelského sněmu v Praze (*AČ 3*, 240).

Soustavné zmínky, v nichž je uváděn jako Vilém Kostka z Postupic a z Hrádku začínají až v roce 1428 (*AČ 3*, 500). Po Hrádku se psal i v časech, kdy zastával funkci hejtmana v Litomyšli (*AČ 3*, 507) a jelikož Hrádek plnil rezidenční i reprezentační roli, nazýval se také jako Kostkův Hrádek (*Šimek – Kaňák 1959*, 40).

Kostkové hrad vlastnili během celé 2. poloviny 15. století. Je otázkou, jak objekt přečkal neklidné období bojů v 60. letech 15. století. Tehdy se z dolního Posázaví stala de facto krajina válek (*Slabý 2022c*, 17–18, 18–21). Písemné prameny o ničem nevypovídají.

A. Sedláček se domníval, že na počátku 16. století mohl Hrádek vlastnit Albrecht Rendl z Mšavy (*Sedláček 1927*, 99). Ten se opakovaně psal po Myšlíně (např. *AČ 11*, 418–419; *AČ 21*, 53–54.), jenž původně patřil k hrádeckému panství. Na krátký čas se Hrádek dostal do majetku Ludvíka Zajímače z Kunštátu, který však nebyl schopný zaplatit celý obnos, a tak panství se vším zbožím získal v roce 1525 Jaroslav ze Šelmberka (*Sedláček 1927*, 99). Dle zápisu v deskách zemských byly součástí mimo jiné pustý hrad Myšlín, pusté zámky Dubá, Ježov, Zlenice a pustá tvrz Struhařov (*DZV 6*, F 25). Myšlín tak někdy během 20. let

⁶⁷ U tohoto pramene se uvádí jako možná datace rok 1422.

15. století ztratil rezidenční funkci a byl opuštěn. Hlavním sídlem daného panství se stal opět Hrádek, jenž je uváděn jako zámek.

Za časů Jaroslava ze Šelmberka začalo další zlaté období. O tom, že na Hrádku sídlil, vypovídá celá řada písemných zpráv, v nichž se píše jako Jaroslav ze Šelmberka (a z Kosti) na Hrádku (např. *HT*, sign. 3942a).

Jaroslav ze Šelmberka zastával funkci nejvyššího komorníka, podle čehož byl i Hrádek někdy nazýván jako Komorní (*Vítek 2000*, 1/13), přičemž tento název (vedle názvu Hrádek nad Sázavou) mu zůstal dodnes.

Potomci Jaroslava ze Šelmberka však zájem o Komorní Hrádek nesdíleli. Nedlouho po smrti svého otce prodali bratři Petr, Zikmund, Jan a Albrecht v roce 1554 „...*dědictví své zámek Hrádek nad Sázavou se vším a všelijakým k témuž zámku městečkám a dvorům příslušenstvím...*“ Janu mladšímu z Valdštejna (*DZ 11*, F 16–17). Tímto rokem započalo dlouhé období vlády Valdštejnů (trvajících až do 1. poloviny 18. století), které bylo spojeno s dalším rozkvětem panství a přestavbou hradu v zámek (k mladší historii a jeho stavebním dějinám viz *Sedláček 1927*, 99–101; *Libal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975*, 90–94; *Brožovský 1988*, 5–25).

3.3.3. Historie Komorního Hrádku ve středověku a na prahu novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů

Jak již bylo řečeno, podstatná část poznání o objektu vychází ze stavebně-historického průzkumu zámku v roce 1975. Tato poměrně detailní, byť povrchová, stavebně-historická studie zámku byla doplňována o další, spíše dílčí poznatky stavebně-historických průzkumů (např. *Chotěbor 1992*; *Rykl 1999a*; *Rykl 1999b*; *Durdík – Rykl 2001*).

Mezi podstatné závěry stavebně-historického průzkumu, byť jsou v některých částech problematické (*Libal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975*, 85–100), patří fakt, že dosavadní zjištění dovolují klást počátky dnešního zámku do onoho roku 1412 a považovat tak za jeho zakladatele zmíněného Racka (Kobylu) z Dvojic. To potvrzuje i získané dendrodatum 1413+ (*Veselý – Rykl 2004*, 5).

Ze hmoty tzv. Starého zámku přisoudil stavebně-historický průzkum původnímu hradu z 15. století podstatné části. Jedná se především o oválný, místy zalomený jižní až západní obvod, který představoval čelní obvodovou hradbu s vnitřní zástavbou, severozápadní

nárožní věž a větší část severního palácového traktu. Jako novější (renesanční) považuje pouze východní část severního paláce a celé východní křídlo a vyšší podlaží, počínaje 2. poschodím, po celém obvodu. Stavebně-historický průzkum předpokládá, že renesanční křídlo nahradilo zřejmě obdobně pravidelně vedenou obvodovou hradbu, což by znamenalo, že původní hrad Racka Kobyly z Dvojic měl čtvrtokrouhlý půdorys (*Líbal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975, 85–90*). Hrad je v literatuře řazen typologicky mezi hrady s blokovou dispozicí (*Durdík 1999, 269*) či hrady plášťové (s plášťovou zdí) (*Svoboda 1995, 360, 377*).

Bez hloubkového stavebně-historického průzkumu zdiva a archeologického výzkumu na ploše ústředního nádvoří ale nelze vyloučit, že půdorys původního hradu byl až do vybudování renesančního východního křídla jiný.

Ve hmotě současné stavby se navíc oproti závěrům stavebně-historického průzkumu nachází hned několik úskalí. Například zmíněná severozápadní nárožní věž je od zbytku severního paláce oddělena na severním průčelí patrnou vertikální spárou až do výšky 2. patra (*Chotěbor 1992, 1*). Problematická je i návaznost této věže na severní trakt v jejím jihovýchodním nároží (*Líbal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975, 87*).

Nové poznatky upřesňující či opravující starší závěry zmíněného stavebně-historického průzkumu přinesly výsledky dendrochronologického datování. Již zmíněné dendrodatum 1413+ bylo získáno z trámu v západním křídle. Jeho poloha však napovídá tomu, že tato část hradu byla již od svého založení dvoupatrová (*Veselý – Rykl 2004, 5, 6, 17*).

Vzhledem k tomu, že hrad od 20. let 15. století vlastnil vlivný a bohatý rod Kostků z Postupic, je velmi pravděpodobné, že podstatná část konstrukcí pochází až z jejich časů, především Viléma (I.) Kostky z Postupic, který zde prokazatelně sídlil, ale jistě také z pozdějšího období jeho následovníků.

Další stavební aktivity Kostků z Postupic by bylo možné hledat v rámci jejich snahy reagovat na progres dobytelských, obzvláště palných zbraní během husitských válek, případně jako reakci na možné dobytí hradu v bouřlivých 60. letech 15. století. Tyto stavební kroky by se jistě dotkly zejména zabezpečení čelní části hradu v podobě vybudování či zesílení čelní štítové hradby (na východní až jižní straně) a snad také vybudování baterierové věže v jihovýchodním nároží. Hradní příkopy přitom mohly být prohloubeny či rozšířeny. K posílení obrany hradu ale mohlo dojít i později, např. až na počátku 16. století (*Durdík – Rykl 2002, 41–45*). Tyto a jiné detailní otázky by však mohl

zodpovědět až nový, detailnější stavebně-historický průzkum společně s výsledky archeologických výzkumů.

To se týká rovněž mladší historie, která však nemůže být posuzována jen v komparaci s písemnými prameny a osobnostmi, které zde žili. Dokazuje to například doba Jaroslava ze Šelmberka, za něhož, možná překvapivě, nedošlo k výraznějším stavebním přestavbám. Doložené jsou jen dílčí úpravy (*Libal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975, 90; Chotěbor 1992, 1–3*). Na tomto základě lze konstatovat, že ještě v 1. polovině 16. století původní podoba sídla z předchozího věku vyhovovala vysokým obytným a reprezentačním nárokům, kterou jistě funkce nejvyššího komorníka vyžadovala.

Naopak více informací máme o (velmi pravděpodobně původní) vnější hradní fortifikaci. Archeologický výzkum z let 1996 až 1997 prokázal, že hrad byl dvojdílný. Tvořilo ho hradní jádro odpovídající dnešnímu Starému zámku a předhradí, které se rozkládalo v místech dnešního Nového zámku (*Durdík 1999, 268–269*). Archeologický výzkum zde bohužel nastal až v průběhu počatých zemních prací, které poničily podstatnou část nálezových situací (*Durdík 1997, 3*).

Odhaleny byly části dvou zděných budov na západní straně a příkop, který odděloval hradní jádro od předhradí. Průzkum základových partií zástavby odhalil zazděnou proluku, kudy původně mezi budovami vedla komunikace skrze předhradí dál směrem do jádra hradu. Dle poznatků se dá předpokládat, že zástavba v prostoru předhradí vznikla postupně v rámci více stavebních fází. Příkop, oddělující hrad a předhradí, byl značně široký a hluboký, přičemž nedošlo k dosažení jeho dna. I zjištěný příkop v rámci historie prodělal určité změny, související s jeho šířkou a zjevně i hloubkou, ke které se však nedá blíže vyjádřit (*Durdík 1997, 4–8*).

Nový archeologický výzkum z roku 2018,⁶⁸ který byl realizován jako záchranný z důvodu stavebních prací souvisejících s inženýrskými sítěmi, přinesl některé nové poznatky (obr. 23). Archeologické sondy zaujaly linie, kudy byly vedeny nové inženýrské sítě. Ty v některých místech částečně sledovaly, či se nacházely v sousedství starších sond z 90. let. 20. století. Zatímco starší výzkum proběhl především v prostoru 1. nádvoří a částečně tzv. dvorečku, výzkum z roku 2018 sledoval vedení výkopových prací jak v tomto zmiňovaném prostoru, tak i mimo dnešní areál zámku do jižního předpolí.

⁶⁸ Pod vedením Mgr. T. Davidové z Muzea Podblanicka, díky které jsem se mohl výzkumu zúčastnit.

Ve své linii narazil archeologický výzkum na již zjištěný příkop kolem hradního jádra. Jeho hlavním přínosem je však objevení druhého příkopu jižně od hradního areálu, původně jižně od středověké obvodové hradby. Ta zjevně navazovala na jihovýchodní nároží předhradí (*Durdík – Rykl 2002, 33*).

Eskarpa příkopu začínala hned u paty obvodové hradby. Bohužel jeho kontraeskarpu nebylo možné kvůli stavebním pracím bezpečně vytyčit, lze ji však poměrně bezpečně určit díky dále popsaným nálezovým okolnostem, související s mladší výstavbou sklepních prostor. Hrany příkopu nejsou ostré, ale lehce oblé, až se následně poměrně příkře zvažují. Příkop měl šířku přibližně 10 m. Během průzkumu nebylo dosaženo skalního podloží, proto je možné jeho hloubku určit jen jako větší než 7 m, které byly v rámci výkopových prací vyhloubeny.

Vedení zjištěného příkopu lze předpokládat po celém obvodu, kde vymezoval prostor předhradí, jehož zástavba byla doložena západně až jihozápadně od hradního jádra. Jelikož nebylo dosaženo dna příkopu, nelze jej bezpečně datovat a určit, jednalo-li se o fortifikaci pocházející z první stavební fáze, popřípadě vznikl-li příkop až v rámci mladších fortifikačních aktivit během období husitských či poděbradských válek či v reakci na ně. Vzhledem k celkovému uspořádávání se však zdá pravděpodobné, že příkop pochází již z první fáze.

Hrad i přes změnu stanoviště oproti nevýhodnému postavení původního hradu Čejchanov, nezískal přílišné obranné kvality. Existence dvou takto širokých (vnitřní hradní příkop měl 10–15 m, vnější příkop cca 10 m) a jistě značně hlubokých příkopů však odkazuje na fakt, že otázka obrany nebyla zcela ponechána náhodou a stavitel s ní počítal.

Prostor vnějšího středověkého příkopu později zaujal doposud neznámý sklepní prostor. První obvodová zeď, skládající se z cihel barokního formátu a kamenů, se nachází necelých 5 m od jižní obvodové hradby. Druhá zeď stejného stavebního provedení byla zjištěna na opačné straně. Vznikem sklepů v prostoru příkopu tak nejpozději během 18. století původní obvodová středověká fortifikace zanikla.

3.3.4. Zhodnocení dosavadní pramenné základny

Informace, které přinesl již stavebně-historický průzkum z roku 1975, bylo možné v rámci této práce doplnit jen o několik detailů, týkající se hlavně počátků hradu a majetkoprávních poměrů jeho majitelů v období od 15. do konce 16. století.

Nejnovější archeologický průzkum pak potvrdil rozsah opevnění, který odpovídal nejpozději pozdně gotické situaci z období přelomu 15. a 16. století, byť původ této fortifikace je možné hledat již ve starších obdobích.

Vzhledem k charakteru a lokalizování mladších stavebně-historických a archeologických průzkumů (z období počínaje 90. lety 20. století) nám ale stále unikají odpovědi na otázky ohledně podoby a fungování nejstarší fáze hradu z časů Racka Kobyly z Dvojic. Neznáme tak přesný rozsah zástavby, její strukturu apod.

Tato skutečnost vyplývá z absence archeologického výzkumu, případně hloubkového stavebně-historického průzkumu v jádru dnešního zámku – na centrálním zámeckém nádvoří a v přilehlých objektech. Právě zde lze v budoucnu očekávat podstatné informace, nejen pro nejstarší období hradu.

Nacházet se zde můžou zaniklé konstrukce, ale také archeologické nálezy. Ty by mimo jiné mohly obsahovat i doklady vytápění z časů Racka z Dvojic a prvních majitelů z rodu Kostků z Postupic, které v dosud získaných a v následující kapitole analyzovaných souborech nejsou. Úroveň a podoba kultury bydlení pro 1. polovinu 15. století nám tedy prozatím uniká.

Dodejme, že i Komorní Hrádek se nacházel na důležité trase, která se zřejmě po úpadku cesty vedoucí přes raně středověký hrad Lštěň stala jednou z hlavních tras z Prahy na Pelhřimovsko, Jihlavsko a Moravu. Její vedení a přítomnost hráli roli nejen při volbě stanoviště, ale také při válečných konfliktech se snahou ovládnout strategický bod na obchodní stezce. Možnost profitovat z dané cesty, stejně jako pohodlné spojení do Prahy pak předurčili Komorní Hrádek jako vhodné sídlo pro členy královského dvora s vysokými funkcemi.

Komorní Hrádek měl taktéž přímou vazbu na dálkovou cestu z Černokostecka, potažmo z Polabí, která kolem něho procházela směrem na Benešov a dále na jihozápad. I tato druhá cesta, vedoucí přes významná města (Kostelec nad Černými lesy, Benešov) ukazovala strategické umístění Komorního Hrádku.

3.3.5. Nálezový soubor kachlů z Komorního Hrádku

Popis souboru a nálezové okolnosti

Nálezy kachlů z Komorního Hrádku, získané během výše zmíněné archeologického výzkumu v roce 2018 (obr. 24), tvoří celkově 72 ks kachlů. Z toho 32 ks představují nádobkové kachle v podobě fragmentů okrajů (13 ks), plášťů (18 ks) a dna (jeden ks). Druhou, o málo větší polovinu tvoří 40 ks fragmentů komorových kachlů, z nichž podstatná většina představuje glazované kachle. Lze je rozdělit na rezné kachle (17 ks), které představují dochované části ČVS (13 ks) a okrajová lišta (jeden ks), glazované kachle (23 ks), z nichž se dochovaly opět především ČVS (22 ks) a okrajová lišta (jeden ks). Ze souboru glazovaných kachlů je 16 ks, které jsou datačně již mimo záběr této práce.

Vedle nálezů z Domašína disponuje tento soubor kvalitní nálezovou dokumentací (obr. 25, 26, 27). Určování datace je zde tak opřeno nikoliv jen o ikonografické analogie, ale také o datační oporu v kontextu dalších nálezů. Podstatným datovacím mezníkem je zde kamenná dlažba, spojená bezpečně s aktivitou Adama ml. z Valdštejna zhruba v letech 1610–1620. Nálezy ve vrstvách pod dlažbou pocházejí z období 15. až počátku 17. století (např. vrstva 17, 20, 45), naopak nálezy ve vrstvách nad dlažbou jsou mladšího data. Problematické jsou však partie, kdy došlo k mladším, recentním zásahům do terénu (zejména vkopy pro kanalizaci, navážky, např. vrstvy 4, 53), které přemístily a promíchaly datačně odlišné nálezy (Davidová – Hendrychová – Kovačiková – Slabý 2018, nečíslováno).

Ikonografie

Mezi vymezenými kategoriemi výzdobných motivů ČVS převládá ornamentální (tři ks), následují rovnocenně motivy náboženské (jeden ks), žánrové (světské) (jeden ks), fantaskní (mytologické, alegorické) (jeden ks), heraldické (jeden ks) a architektonické (jeden ks). Ve dvou případech nejsme schopni přesně určit, do jaké kategorie patří, obsahují však dochovanou ikonografii v podobě části nápisu. Zbýlých devět exemplářů nelze bezpečně zařadit.

Z kachlů s reznou úpravou ČVS pochází jeden kus, který představuje zhruba z poloviny dochovaný exemplář. Jedná se o římsový nástavec s nestejně velkými lunetami s vějíří (kat. č. KH.06). Předpokládaný nápis „*bisTRZICZRI*“ (?) by snad mohl odkazovat na Bystřici (okr. Benešov), která v dané době byla v majetku rodu Šternberků. Tento údaj by nemusel být příliš překvapivý, budeme-li předpokládat původ kachle v pokročilé 1. polovině až polovině 16. století, kdy byl majitelem Hrádku Jaroslav ze Šelmberka. Ten byl, coby

nejvyšší komorník, jistě (nejen v pracovním) styku s příslušníky rodu Šternberků. Navíc po Petrovi II. Holickém ze Šternberka, u kterého navíc víme, že sídlil na hradě Leštno (dnes Líšno) u Bystřice, post nejvyššího komorníka převzal (*Úlovec 2007*, 147–148). Nápis na ČVS kachle musel být objednavatelem zadán pro výrobu na zakázku (na míru), avšak svým celkovým provedením nedovoluje uvažovat o luxusním zboží, jakožto spíše o kvalitnější verzi běžné produkce. Možnost klást dolní datační hranici nejdále do průběhu 1. poloviny 16. století určuje výskyt zmíněných lunet, které na římsových kachlích považujeme za typický znak renesance. Setkáváme se s nimi de facto od pokročilé 1. poloviny 16. století dále (např. hrad Frýdek viz *Tymonová 2011*, 83; *Tymonová 2016*, 426; neznámá lokalita severozápadních Čech (?) viz *Šrejberová 2017*, s. 179, č. 084b).

Mezi glazovanými kachli se nachází též pouze jeden kus, který je z podstatné části dochovaný. Jedná se o komorový, římsový, rohový kachel se štítonošem, jenž na erbu nese znak dvouhlavého (zřejmě císařského) orla (kat. č. KH.04). Z regionálního hlediska můžeme mezi analogie zařadit podobný exemplář z Křešic u Divišova (byť se štítonošem v podobě ženy), datovaný do poloviny až druhé poloviny 16. století (*Brych 2001*, 680). Jeho uplatnění v interiéru hradu můžeme spojit s Janem ml. z Valdštejna († 1576) či jeho synem Adamem z Valdštejna († 1638), kteří oba zastávali vysoké funkce ve službách Habsburků. V daném sociálním kontextu a časovém období lze tento exemplář označit za poměrně standartní výrobek, byť dokládá přítomnost velmi výstavných kamen. Hodnocení otázky, nakolik byl daný kachel (a celá kamna) dělaný na zakázku (na míru) na základě jednoho nálezu však není jednoduché.

Mezi další určitelnou ikonografií u kachlů s režnou úpravou ČVS, k níž známe analogie (např. z Hradce Králové viz *Pavlík 2017*, s. 134, 404, č. 242) patří motiv Bolestný Kristus s nástroji umučení, kdy se z celkové scény dochovala pravá rohová část (kat. č. KH.01). Naopak druhý exemplář (kat. č. KH.02) zachycuje hlavu koně a před ním stojící postavu s pokrývkou hlavy (čepcem ?), která drží koně za oprátku. S největší pravděpodobností se jedná o motiv žánrový (světský), snad jde o rytířský turnaj či lov, obecně kratochvíle. S naprostou jistotou to však nelze uvést. V případě turnajové scény, pro níž nalézáme řadu analogií, je obvyklou postavou před jezdcem šašek držící bláznovu hůl (souhrnně viz např. *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 239–240, 366–367, č. 531–536). Ovšem např. u exempláře z Tábora nacházíme taktéž postavu šaška držící oprátku koně (*Krajíc 2005*, 106). V případě Komorního Hrádku však chybí další indicie, například dřevec nebo postava jezdce.

Mezi pozdně gotické, případně goticko-renesanční motivy můžeme zařadit ještě fragmenty písma (kat. č. KH.09, KH.10), které však vzhledem ke stavu dochování nemůžeme blíže tematicky určit. To samé platí i o dalších zlomkovitě dochovaných ČVS (např. kat. č. KH.08, KH.09, KH.11, KH.13 atd.), kde jsme schopni pouze obecného popisu dochovaného reliéfu.

Pouze díky analogiím jsme schopni alespoň s určitou mírou pravděpodobnosti zařadit kat. č. KH.05, jenž se podobá nálezům z hradu Vikštejn, náležející mezi architektonické motivy z pozdní 2. poloviny 16. století (*Tymonová 2011*, přílohy, tab. 87, č. 15–20). Zde však zdůrazněme velkou míru nejistoty vyplývající z fragmentárnosti exempláře z Komorního Hrádku.

Některé kachle s glazovanou ČVS, respektive jejich fragmenty a části, nenesou žádné zbytky reliéfní výzdoby, která by umožnila jejich kategorizaci (např. kat. č. KH.16 – KH.19). Určitelný motiv představuje (kromě ucelenějšího kusu kat. č. KH.4) pouze exemplář kat. č. KH.03, spadající do fantaskních (mytologických, alegorických) motivů, který lze obecněji popsat jako postavu z bestiaria – šelmu (?), nejspíše v ležící poloze s hřívou a vyceněnými zuby. Přibližně podobný motiv nacházíme na hradě Lipnici nad Sázavou, který je popsán jako odpočívající lev. Jedná se taktéž o zeleně glazovaný kachel, jehož datace je kladena do doby kolem roku 1500 (*Pavlík 2017*, s. 193, 425, č. 563).

Technologické údaje a doklady užívání

Nádobkové kachle

Nádobkové kachle tvoří především malé fragmenty o rozměrech maximálně 90 mm. Jejich barva osciluje od hnědé po cihlově-oranžovou. Na dochovaných fragmentech nacházíme stopy po očazení na vnější straně dna a dvou fragmentů pláště, přičemž u jednoho jsou silné stopy očazení jak na vnější, tak vnitřní straně.

Nejpočetnější části nádobkových kachlů představují okraje s pravouhlým ústím s jednoduchým okrajem. U plášťů kachlů nacházíme na vnější straně záchytnou šroubovici, v jednom případě taktéž stopy mazanice.

Nádobkové kachle nenesou žádné stopy výrazné povrchové úpravy, pouze u dvou exemplářů můžeme uvažovat o z větší části setřeném slídném potěru vnitřní strany. Dochované torzo dna nese stopy po podsýpce.

Výše popsané údaje svědčí o tom, že dané nádobkové kachle byly součástí fungujícího kamnového tělesa. Jejich datace a porovnání s jinými datačně podloženými analogiemi, ani bližší popis není vzhledem k fragmentárnosti možný. Lze je tak pouze obecně označit za pozdně středověké až raně novověké.

Komorové kachle

13 ks tvoří komorové kachle s režnou úpravou ČVS či okrajové lišty (ve dvou případech s hladkým, šedobílým potěrem), tři ks pláště komory. 24 ks představují glazované kachle (z nich 15 ks tvoří zelená glazura, osm ks hnědá glazura na ČVS, jeden ks nese více odstínů zelené a hnědé). U jednoho fragmentu komory jsou na vnitřní straně komory kapky průsvitné glazury, což může svědčit o tom, že byla nedochovaná ČVS daného kachle původně glazovaná, nebo že se vypaloval společně s jinou glazovanou keramikou.

Fragment jinak režné ČVS kat. č. KH.08 nese na některých částech reliéfu zřejmě nezáměrné kapky hnědé až zelené glazury, která však nebyla brána na závadu. V tomto případně však na vnitřní straně ČVS nenacházíme stopy očazení.

Z technologického hlediska představuje kamnářská keramika z Komorního Hrádku kvalitně vyrobené kachle s keramickou hlinou pálenou oxidačně do cihlově oranžové či hnědo-oranžové barvy. Taktéž výzdobné motivy lze ve většině případů popsat jako ostré, s jasným tematickým obsahem, i když kvalita otisku se v některých případech mírně liší (např. u kat. č. KH.01 a KH.02). Keramickou hlinu doplňuje v naprosté většině jemnozrnné, v menší míře i středně hrubozrnné ostřivo.

Čtyři exempláře nesou na zadní straně ČVS otisk textilie (kat. KH.01, KH.02, KH.03, KH.06).

Vzhledem k tomu, že naprostá většina kachlů obsahuje na zadní straně ČVS, případně na vnitřní straně komory (v některých případech i vnější straně, např. u kat. č. KH.16) stopy očazení či dokonce lehký nános sazí, lze nalezený soubor kachlů spojovat s fungujícími kachlovými kamny.

Datace a zařazení do sociálního kontextu

Celý nálezový soubor kachlů získaný během archeologického výzkumu v roce 2018 představuje z podstatné části pozdně gotický a raně novověký materiál, který lze obecně datovat od 2. poloviny 15. století do 17., potažmo 18. století. Toto zjištění odpovídá

nálezovým okolnostem. Část nálezů byla získána při průzkumu v zaniklém vnější příkopu předhradí. Ten byl postupně zavážen zřejmě od počátku 17. století, kdy v místech bývalého předhradí začal vznikat tzv. Nový zámek. Tento renesanční objekt je v písemných pramenech prvně doložen v roce 1638. Podle autorů stavebně-historického průzkumu zámku ale vznikl zřejmě již dříve během přelomu 1. a 2. čtvrti 17. století (*Líbal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975, 92*).

Část exemplářů, které nejsou součástí této práce, lze obecně datovat do konce 16. až průběhu 1. poloviny 17. století,⁶⁹ což koresponduje s výše zmíněnými fakty ve spojitosti s výstavbou nového zámeckého objektu. Další mladší nálezy (datovatelné do 17. – 18. století) z prostoru tzv. vnitřní zahrady pak zřejmě souvisí s navážkami pro vyrovnání plochy.

V daném období nejspíše docházelo k likvidaci starších kamen a jiného keramického materiálu a společně s hlínou (jež mohla z předchozích navážek obsahovat taktéž kumulaci starší keramiky) byl zaplněn prostor původního příkopu. Keramický materiál, ať už z otopných zařízení, užitkové keramiky, tak například i z původní střešní krytiny v podobě prejzů, byl využit i v rámci navážek v prostoru vnitřní zahrady.

Vzhledem k tomu, že v rámci hradního příkopu nebylo dosaženo jeho dna a ani na jiných místech nedošlo vždy k dosažení skalního podloží, nelze mezi nálezy kachlů hledat nejstarší zástupce, které by představovaly pozůstatky otopných zařízení z doby počátků hradu během 1. poloviny 15. století.

Soubor kamnářské keramiky náleží datačně minimálně do tří období. Nejstarší spadá do pozdní gotiky, obecně do pokročilé 2. poloviny 15. století až období kolem roku 1500 (např. kat. č. KH.01, kat. č. KH.02). Starší dataci kachlů znemožňuje skutečnost, že všechny nesou na zadní straně ČVS stopy otisku textilie (obr. 28), která se objevuje až u produkce ze závěru 2. poloviny 15. století. Tyto nálezy by bylo možné spojit s posledními generacemi pánů Kostků z Postupic.

Do druhého datačního období po roce 1500 až poloviny 16. století patří exempláře, které již kombinují gotické a renesanční prvky, nejlépe viditelné např. na kachli kat. č. KH.06.

⁶⁹ Datace se shoduje s výsledky např. M. Tymonové, která hnědě glazované kachle s obdobnými motivy klade do 2. poloviny 16. až na počátek 17. století (viz *Tymonová 2011*, přílohy).

Ty lze spojit s kachlovými kamny, které byly na zámku nejpozději za časů Jaroslava ze Šelmberka. Svůj původ v tomto období může mít i zeleně glazovaný kachel kat. č. KH.03.

Třetí část, kterou představují především (zeleně) glazované kachle lze klást do 2. poloviny 16. století. V dané době, za Jana ml. z Valdštejna a jeho syna Adama, představoval Komorní Hrádek významné a důležité sídlo. Kachlová kamna a s nimi spojené kachle značné kvality je tak na Komorním Hrádku logické očekávat (např. kat. č. KH.04). Výtvarné provedení kachlů jistě odpovídalo posledním módním trendům, byť i z pokročilého 16. století zde máme s určitou mírou pravděpodobnosti ojedinělý doklad o neglazovaném kachli (kat. č. KH.05).

Vzhledem ke společenskému postavení majitelů Komorního Hrádku ve 2. polovině 15. století až průběhu 16. století a s tím souvisejících ekonomických a reprezentačních možnostech, je logické předpokládat, že některé výše zmíněné exempláře dokládají po řemeslné a umělecké stránce velmi hodnotné kousky. Vzhledem k tomu, že analyzovaný soubor kamnářské keramiky představuje materiální mix bez jasné vazby ke konkrétní stavbě (či prostoře) v rámci areálu hradu, nelze vyloučit, že některé kachle mohou pocházet také ze sociálně nižších prostor (např. pro purkrabího či hradní posádku).

Mladší kusy, které lze již zařadit na počátek 17. století či průběh 1. poloviny 17. století, pak zřejmě souvisí s dobou těsně před výstavbou tzv. Nového zámku a s úpravou okolí. Nelze však vyloučit, že k terénním úpravám a tedy i likvidaci některých kachlových kamen mohlo dojít později, když zde rozvážením předpokládaných valů a zasypáváním příkopů vznikaly zámecké zahrady. O předhradí a příkopu se však hovoří naposledy v roce 1601 (*Líbal – Heroutová – Lišková – Novosadová 1975, 4*).

Přítomnost a následnou likvidaci mladších kamen, pocházejících z průběhu 17. či 18. století, dokládá řada zeleně a hnědě glazovaných kachlů (16 ks), které již datačně spadají mimo zájmové období této práce. Jejich nálezy z prostoru vnitřní zahrady pravděpodobně souvisí s výše uvedenými mladšími terénními úpravami – navážkami, které zde postupně vyrovnávaly členitější terén.

3.4. Načeradec

3.4.1. Lokalizace

Městys Načeradec leží asi 10 km vzdušnou čarou jižně od Vlašimi a 24 km jihovýchodně od okresního města Benešov. Nachází se v jižní části Benešovska, konkrétněji Vlašimska (Podblanicka), již nedaleko pomezí s Vysočinou (cca 30 km severozápadně od Pelhřimova) a jižními Čechami (cca 27 km severovýchodně od Tábora) (obr. 29).

Okolní krajina je výrazně kopcovitá. Areál městyse zaujímá jedno z místních návrší (obdobně jako nedaleký Pravonín). Centrum obce (obr. 30) leží v nadmořské výšce 518 až 524 m. Současná zástavba obce se pohybuje v rozmezí 482 až 535 m n. m.

Okolní kopce dosahují o něco vyšší nadmořské výšky (např. Býkovická hůra 562 m n. m., Skalka 587 m n. m., Pravětický vrch 598 m n. m. či Cikán 608 m n. m.). Hlavní dominantou je zde hora Velký Blaník (638 m n. m.), avšak obdobně vysoké či vyšší návrší (stále ještě v rámci Benešovska) se rozkládají jižním až východním směrem (např. Holý vrch 632 m n. m. či Říšnický vrch 689 m n. m.).

Návrší, na kterém je Načeradec situován, tvoří pararula (stejně jako většinu návrší v severovýchodním až jižním okolí). Od jihu až severozápadu je omezeno potokem Brodcem a ze severu potokem pramenícím ve Vračkovicích. V údolích zmíněných toků se nachází nezpevněné nivní sedimenty, v okolí gleje modální. Prostor, který zaujímá městyse, pokrývají kambizemě mesobazické, v menší míře pseudogleje modální.

Hlavní vodotečí je zde zmíněný Brodec, který pramení jižně od Načeradce. Ten výrazně modeluje okolní krajinný raz. Nejdříve se jedná o mělký a širší údolí, později u úpatí hory Velký Blaník, o údolí hlubší a užší. Tok se následně zprava vlévá do řeky Blanice.

3.4.2. Historie Načeradce ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury

Historií obce se již v minulosti věnovala řada autorů, avšak většinou pouze v několika větách či odstavcích vložených do jejich soupisných děl. Mezi ty můžeme zařadit např. A. Sedláčka a jeho stať o historii Načeradce (*Sedláček 1927*, 280–281). Jednou z nejstarších výjimek je A. N. Vlasák, který obci (s označením Načerac) a k ní příslušejících vesnic věnoval několik stran s popisem historie či místních památek (*Vlasák 1874*, 129–134).

Načeradec se těší zájmu i v současné době, kdy se literatura většinou věnuje místním movitým i nemovitým památkám. Zmínit lze například články od M. Glosové (2005, 107–

120), P. Brodského (2009, 45–50), ale obzvlášť E. Procházkové (např. 2007, 565–571). Poslední jmenovaná je také autorkou ucelené publikace (nejen) o historii Načeradce (*Procházková 2006*).

Někteří autoři uvažovali o spojitosti Načeradce s jistým Načeratem (*Sedláček 1927*, 280) a jeho rodem, který se měl uvádět již od roku 1126 (*Kuča 2000*, 230). Pochybnosti o této vazbě měl však již A. N. Vlasák (1874, 124) a lze s nimi souhlasit, byť název obce zřejmě souvisí s jiným, nejmenovaným Načeratem v původním významu Načeratův dvůr (*Profous 1951*, 169). První prokazatelná písemná zmínka o Načeradci pochází z roku 1184. Zápis v letopise Jarlocha hovoří o smrti opata Gotsalka v Louňovickém klášteře, kdy bylo jeho tělo na cestě do kláštera v Želivi vezeno přes Načeradec a v místním kostele byla při této příležitosti sloužena mše knězem Radoslavem (*FRB II*, 505).

Jak dokazují zprávy ze 13. století, Načeradec byl nejpozději v této době v majetku Vítkovců, respektive jedné z větví tohoto starobylého rodu. V roce 1252 se uvádí Vítek z Načeradce (*RBM I*, 599). Někteří badatelé jej spojují také se zprávami, kdy se uvádí Vít z Krumlova a Vítek ze Sepekova (*Sedláček 1927*, 280; *Vnoučková 2015*, 92). S rodem Vítkovců pojí Vítka z Načeradce bezpečně zpráva z roku 1272, kdy je uveden jako strýc Závaše z Falkenštejna (*RBM II*, 316) z krumlovské větve Vítkovců.

Možnost, že díl v Načeradci vlastnili již od 2. poloviny 13. století páni ze Šelmberka, jak soudila E. Procházková, lze brát spíše za nepravděpodobnou. Autorka vycházela ze zápisu z roku 1278 (*Procházková 2006*, 18), který vyzývá k modlitbám za zesulé měšťany Přibyslava, paní Vráte a Přibíka v načeradském misále. Ten však nelze brát za zcela bezproblémový, neboť k zápisu došlo asi o 200 let později (srov. *Petr 2009*, 27; *Kypta – Šimůnek – Veselý – Neustupný 2012*, 56).

K rozdělení načeradského zboží minimálně na tři díly došlo nejpravděpodobněji až ve 14. století. První díl měli držet až do 15. či 16. století příslušníci původních majitelů z rodu Vítkovců (*Glosová 2005*, 107; *Procházková 2006*, 18). Jak však ukázala bližší analýza písemných pramenů, během 14. století mohlo užití predikátu „z Načeradce“ souviset jednak s místními knězi, případně jej mohli využít příslušníci jiného rodu (*Kypta – Šimůnek – Veselý – Neustupný 2012*, 61). Určitou indicií, že by se v případě některých osob písíci se „z Načeradce“ mohlo jednak o potomky Vítkovců je údajně užití pečeti s růží u Načka z Načeradce v roce 1436 (*Sedláček 1927*, 280). Zcela jistě jeden díl patřil vladykům z Machlova, kteří jsou doloženi např. v roce 1359 (*LE I*, 8). Další díl patřil pánům ze

Šelmerka. V roce 1359 se jako patroni kostela v Načeradci uvádí konkrétně (*militis*) Přibyslav, Heřman, Mareš, Beneš a Vítek, řečení ze Šelmerka (*LC I/1*, 108). Podle zpráv v načeradském misále měli tito bratři „*vyzdvihnout*“ kostel sv. Petra a Pavla (*Sedláček 1927*, 280).⁷⁰ Poslední díl patřil pánům z Vlašimi. Například v roce 1383 jsou doloženi bratři Jan a Pavel z Vlašimi (*LC III–IV*, 154). Z tohoto důvodu zde také existovaly dvě fary (*Glosová 2005*, 107; *Kypta – Šimůnek – Veselý – Neustupný 2012*, 61).

Zprávy o Načeradci jako o městečku nacházíme prokazatelně v 15. století.⁷¹ Již z počátku století, snad z roku 1407 či 1412 pochází zřejmě první zmínka o načeradském měšťanovi a starostovi (*Graus 1957*, 526; *Procházková 2006*, 31).

Během 1. poloviny 15. století byl majitelem vlašimského dílu načeradského zboží Tomáš z Chotěmic, odjinud z Vlašimi, syn Jana z Chotěmic, který předtím koupil panství od pánů z Vlašimi. Tomáš z Chotěmic v roce 1434 udělil Načeradci právo volného odkazu majetku kterékoliv osobě, ale pouze na vlašimském panství (*Vlasák 1874*, 125; *Procházková 2006*, 35). Podle některých nepodložených informací by obyvatelé Načeradce měli již v této době užívat právo pečetit a městský znak. Městská pečeť by měla být nepřímo doložena k roku 1437. Z téhož roku pochází první doklad o místní správě dosazené vrchností – rychtářích, byť je jejich přítomnost pravděpodobná již v dřívějších dobách. Od pokročilé 1. poloviny 15. století máme také několik zpráv o místních měšťanech, včetně obchodních závazků, pohledávek či prodejů pozemků od vlašimské vrchnosti načeradským měšťanům (*Procházková 2006*, 35–38, 43–45).

Po husitských válkách byl v Načeradci zřízen děkanát, odkud měli být administrováni duchovní do okolní spádové oblasti. Obyvatelé se hlásili k husitské víře a zdejší kostel byl spravován kališnickým farářem až do roku 1624 (*Procházková 2006*, 47–48).

V roce 1442 koupil vlašimský díl načeradského zboží nový majitel Vlašimi Mikuláš st. Trčka z Lípy (na Lipnici) (*RTT II*, 198). Ten v 50. letech až 60. letech 15. století získal také zbývající díly načeradského zboží (*Sedláček 1927*, 281; *Procházková 2006*, 36) a majetkoprávní rozdělení Načeradce sjednotil. Městečko však bylo jen jednou ze součástí rozsáhlého trčkovského panství.

K roku 1450 se v Načeradci zmiňuje poplužní dvůr. V témže roce a následně ještě k rokům 1462 a 1466 se taktéž uvádí majitelé zdejších dílů. Byl to Tomáš Kalník a Jan Kníže

⁷⁰ K této otázce více viz další kapitola a stavebně-historický průzkum kostela.

⁷¹ Např. 1456 „*in oppido Naczeraczi*“ (*DD 16*, 132).

z Načeradce. Zmíněn je také tzv. svobodný dvůr a čtyři dvorce v Olešné (*RTT II*, 218, 315, 348).

Trčkové z Lípy vlastnili Načeradec (v rámci vlašimského dílu) až do 1. poloviny 16. století. Z této doby máme také několik dokladů o požárech města, například v roce 1517 či 1538 (*Procházková 2006*, 38–39, 49).

K osamocení městečka došlo až v roce 1546, kdy načeradské zboží z vlašimského panství vykoupil Přeč Dvořecký z Olbramovic (*Procházková 2006*, 39). Majitelé tehdy zřejmě sídlili na tvrzi v Podolí.⁷² Nejpozději po polovině 16. století byl rezidenční objekt i v Načeradci. V roce 1566 pak Jindřich Dvořecký věnoval městečko Načeradec a k němu náležející vesnice své manželce Alžbětě z Věžník (*DZ 15*, N 14). Dodejme, že v roce 1592 si majetek po otci Jindřichovi rozdělili synové Vilém a Markvart Vok (*Sedláček 1927*, 281; *Procházková 2006*, 50). Jejich potomci zde byli až do 17. století (*Sedláček 1927*, 281).

3.4.3. Historie Načeradce ve středověku a raném novověku ve světle dosavadních archeologických a stavebně-historických průzkumů

Z Načeradce, popřípadě ze sousední vesnice Olešná a blízkého okolí, pochází řada archeologických nálezů (zaznamenaných v literatuře regionální či obecné povahy) již od počátku 20. století. Podstatná část z nich však nebyla předána muzejnímu spolku (či instituci) a tudíž lze tyto nálezy považovat za ztracené (a také neověřitelné). Příkladem může být torzo nádoby, považované za doklad slovanského osídlení, nalezená v roce 1913 v místě zvaném „Na Skalce“ (*Procházková 2006*, 9). Některé z nálezů se dodnes dochovaly pouze v podobě tradované „místní tradice“.

Mezi dnes již neověřitelné nálezy můžeme zařadit kamennou sekyrku (bez bližší specifikace a datace), která byla podle hlášení K. Jirouška z roku 1956 v „*inventáři osmiletky v Načeradci*“ (*Jiroušek 1956*), stejně tak další domnělé pravěké nálezy z Načeradce či okolí, např. nůž z pazourku (*Procházková 2006*, 7). Jednoznačné doklady o pravěkém osídlení lokality prozatím chybí. Na základě dalších nálezů z okolí je však evidentní, že řadu podobných artefaktů z období pravěku je pravděpodobnější spojovat

⁷² O tvrzi v Podolí se dočítáme již ve 14. století. Usadil se na ní jeden z výše zmíněných bratrů ze Šelmberka, Mareš (Maršík) písaří se např. v roce 1375 z Podolí (*LE I*, 104). Na této tvrzi sídlili již během 15. a 16. století Dvořečtí z Olbramovic, např. 1519 – Přeč Dvořecký z Olbramovic a na Podolí (*AC 19*, 446). Více k lokalitě viz *Sedláček 1927*, 270.

s průchodem lidí, prospekci či lovem, než se stálým osídlením (*Chvojka – Menšík – Prokop – Šída 2016*, 91–102).

První prokazatelné důkazy, na základě v současné době dostupných informací, pochází ze 13. století. Konkrétně v roce 1966 měl být při kopání jam pro stromky na zahradě domu čp. 186 (?) nalezen soubor středověké keramiky. Zlomky keramiky byly datovány do 13. století (*Vencl 1966*). Jedná se však o (prozatím) jediné takto datované nálezy, navíc bez potřebné revize.

Do hlubšího historického období (12. století) nám lokalitu dovolují klást pouze písemné prameny a poznatky ze stavebně-historického průzkumu kostela (k němu více *Kypta – Šimůnek – Veselý – Neustupný 2012*, 53–94).

Kromě otázky datace se archeologické a stavebně-historické průzkumy věnovaly také otázce přítomnosti a lokalizace vrchnostenského sídla. Za jeho pozůstatky byla tradičně považována tzv. Solnice. K této možnosti se přikláněl také T. Durdík už v roce 1989 v rámci své prohlídky lokality (*Durdík 1989*, č. j. 1910/89).

Stavbě se nověji blíže věnovala pouze M. Glosová, která během průzkumu přiznala určité potíže s konkrétním určením stáří i povahy stavby. Přiklonila se však k verzi, že spodní část zvonice byla nejspíše původně obranou baštou v rámci opevnění kostela (ohradní zdi či hradby), neboť městečko samotné nemělo hradby a opevněný kostel tak zajišťoval obranu všem obyvatelům Načeradce. Podstatné je též zjištění, že spodní část věže byla provázána se starší stavbou v jižním sousedství (severní částí přízemí dnešní radnice). Z této starší stavby se do věže původně vcházelo. Renesanční radnice měla být k věži přistavěna v roce 1543, kdy zřejmě zaujala zmíněnou část starší stavby v jižním sousedství věže, přičemž dnešní podobu získala až v rámci barokních úprav. Podle map stabilního katastru byla zřejmě součástí hradební zdi kolem kostela ještě jedna obranná bašta, která později (stejně jako hradba) zanikla (*Glosová 2005*, 107–120).

Na základě výše popsaných skutečností se tak jako pravděpodobnější jeví hypotéza, že současný objekt tzv. Solnice nebyl vrchnostenským sídlem, ale jeho spodní část snad (pozděně gotickou?) obranou baštou v rámci opevnění kostela.⁷³ Kde předpokládané sídlo vrchnosti stálo, nelze jednoznačně určit. Je pravděpodobné, že původně (zhruba ve 12.–13. století) se nacházelo v sousedství kostela, byť ani tato lokalizace na základě často

⁷³ Tato interpretace však není bez problémů a dodnes chybí jednoznačné argumenty (*Kypta – Šimůnek – Veselý – Neustupný 2012*, 56).

předpokládané vazby sídla a věže kostela (vyvýšeného vstupu v 1. patře), není zcela jednoznačná, neboť mezi světským sídlem a sakrální stavbou nemuselo být žádné konstrukční propojení.

K otázce, kde přesně stála tvrz, o níž se hovoří od roku 1600 (*Sedláček 1927*, 281), doposud žádný archeologický ani stavebně-historický průzkum nepřispěl. Obecně lze uvést, že se dle písemných pramenů jednalo o tzv. Dolní tvrz u Dolního dvora. K jejímu zániku došlo v roce 1661 vlivem požáru. Tzv. Horní tvrz se měla nacházet u Horního dvora. M. Glosová ji lokalizuje do jihozápadního sousedství kostela (*Glosová 2005*, 107). J. Kovář píše o rozsáhlých podzemních sklepech, dochovaných pod děkanstvím a částečně i pod školou (*Kovář 1921–1922*, 8–9, 6–9, 9–11).

I přes probíhající archeologický dohled na lokalitě, jehož historické centrum podléhá památkové ochraně, nebyly učiněny žádné nové archeologické nálezy, které by přinesly zásadnější informace o charakteru, podobě či dataci Načeradce. Jedinou výjimkou je nález zřejmě odpadních jam v roce 1998 jihozápadním směrem od Zámeckého náměstí. Jejich obsahem byly jednak keramické střepy, jednak pro tuto práci zájmové reliéfní kachle, včetně kachlů nádobkových s pravoúhlým ústím. Vzhledem k celkovému charakteru bylo naleziště autorkou výzkumu označeno za odpadiště hrnčířské dílny (*Váňová 1998*).

Zmíněného nálezového souboru se v několika větvích dotkla i E. Procházková. Početnou keramiku zdobenou tzv. kolečkováním či tlačeným ornamentem v podobě pásů gotických majuskulí a minuskulí datovala do 15. století. V rámci kamnářské keramiky uvedla 14 reliéfních kachlů a dva nádobkové kachle s pravoúhlým ústím, přičemž jen tři z celé kolekce kachlů měly být skutečně součástí fungujících kamen. Celý soubor kachlů označila jako produkt jedné keramické dílny a na základě ikonografie jej datovala do 2. poloviny až závěru 15. století (*Procházková 2006*, 40). Její závěry však není možné bezproblémově převzít. Důvodem je například fakt, že nesedí uvedené celkové počty kamnářské keramiky.⁷⁴

⁷⁴ Dodejme, že autorka knihy o Načeradci své závěry ohledně popisu a datace kachlů zřejmě konzultovala s vedoucí archeologického výzkumu L. Váňovou z Muzea Podblanicka a k chybám tak mohlo dojít v rámci komunikace.

3.4.4. Zhodnocení dosavadní pramenné základny

Dle písemných pramenů lze klást počátky zdejšího středověkého osídlení do doby kolem poloviny 12. století. Zprávy o jistém Načeratovi z 1. poloviny 12. století nelze bezproblémově vztahovat k lokalitě a za první zmínku je tak možné považovat až údaj z roku 1184, který jednak dokládá existenci zdejšího kostela a také vazbu místa na dálkovou cestu (Louňovice – Načeradec – Želiv).

Právě vedení této dálkové cesty lze považovat za jeden z hlavních faktorů, který umožnil vznik a rozvoj místního osídlení, které bylo důležitou majetkovou základnou rodu Vítkovců na Podblanicku. Je nutné zdůraznit, že Načeradec obecně ležel na křižovatce významných cest, kromě výše uvedené východo-západní stezky, to byly i další trasy, například od severovýchodu (od Zruče nad Sázavou – Zdislavice) dále na jihozápad (Mladou Vožici). Tato skutečnost se odrážela i v zájmu o lokalitu, kdy byla později majetkově rozdělena do několika dílů.

Pro nejstarší období, obecně 12. století, nám doposud schází archeologické nálezy. Jedinými přímými zdroji jsou tak výsledky pramenné rešerše a stavebně-historický průzkum kostela.

Dle písemných pramenů a v nich zaznamenaných majetkoprávních poměrech se lze domnívat, že vývoj osady, později městečka, ovlivňovaly minimálně dvě skutečnosti. Jednak se v blízkosti (pod návrším) se nacházela další vrchnostenská sídla – Olešná, Podolí, jednak bylo městečko od 14. století majetkově rozděleno. To zřejmě vedlo nejpozději v této době k zániku původního předpokládaného vrchnostenského sídla přímo v Načeradci, jehož přesná lokalizace je pro zatím otázkou. Je však pravděpodobné, že se nacházelo v blízkosti kostela sv. Petra a Pavla.

Během 14. století naopak rezidenční úlohu (alespoň jednoho z majitelů Načeradce) začala plnit tvrz v Podolí pod městečkem, jejíž význam zřejmě během času střídavě klesal a opět nabýval na významu, jak dosvědčuje počáteční výskyt, následný útlum a opětovná intenzita užívání predikátu z Podolí během 14. až 16. století.

V areálu městečka lze v zájmovém období 15. až 16. století předpokládat přítomnost správcovského sídla (rychty), které však nelze doposud bezpečně lokalizovat. Totéž platí i o v písemných pramenech zmíněných poplužních a svobodných dvorech, které zčásti jistě plnily rezidenční funkci místních majitelů přinejmenším během pozdního středověku a raného novověku.

Konkrétní historické, archeologické ani stavebně-historické informace nemáme ani o pozdně gotické, případně raně renesanční zástavbě měšťanských domů. Charakter původní zástavby však do jisté míry zřejmě odráží ještě I. vojenské mapování, na němž je patrná hustá a pravidelná zástavba podél zmíněné hlavní trasy od severovýchodu, kolem protáhlého náměstí a na pokračující cestě na jihozápad.

Potenciál v poznání historie a historické podoby Načeradce lze hledat v první řadě v archeologických výzkumech prostoru Zámeckého náměstí, jeho sousedství a v okolí kostela sv. Petra a Pavla. Důležité jsou též archeologické dohledy při stavebních pracích v přilehlých částech a ulicích (např. Vlašimské, Karlovské či Pravonínské). Podstatné informace by mohly přinést i stavebně-historické průzkumy historických objektů po obvodu náměstí, v jejichž hmotě se mohou skrývat podstatně starší, ještě středověké konstrukce (obvodové zdi, sklepení).

3.4.5. Nálezový soubor kachlů z Načeradce

Popis souboru a nálezové okolnosti

Nálezy kamnářské keramiky z Načeradce pochází pouze z jediného výše zmíněného archeologického výzkumu z roku 1998 (obr. 31). Ten během stavebních prací na pozemku u vznikající novostavby (dnes čp. 294) narazil na dva zahloubené objekty (obr. 32, 33), obsahující vedle užitkové keramiky také zlomky kachlů (obr. 34).

V rámci deponovaných nálezů v Muzeu Podblanicka se podařilo analyzovat celkem 67 ks kamnářské keramiky. Soubor lze rozdělit na dvě téměř stejně velké skupiny: nádobkové kachle čítají 31 ks, z nichž 17 ks tvoří okraje a 14 ks části pláště. Komorové kachle představují 34 ks. Z tohoto počtu zaujímají ČVS 30 ks a zbylé čtyři kusy reprezentují zlomky pláště komor. Součástí souboru byly také obkládací desky kamen (?) (dva ks).

Ikonografie

Mezi ikonografickými motivy ČVS převažují heraldické (pět ks), náboženské (dva ks) a žánrové (světské) (jeden ks). Největší část představují blíže neidentifikovatelné a nezařaditelné motivy (17 ks) a šest ks nelze kvůli jejich fragmentárnosti či stavu dochování nijak blíže popsat.

Mezi konkrétní náboženské motivy můžeme uvést modlitbu v Getsemanské zahradě, nazývanou též modlitba na Olivová hoře (kat. č. N.01). Pro tento motiv nacházíme početné analogie v rámci českých zemí (souhrnně viz *Pavlík 2017*, s. 125–126, 401, č. 201–206),

ale v jednom případě také v rámci zpracovávaného regionu (viz Domašín). Dalším motivem je betlémská hvězda zachovaná na stínce cimbuří, která nejspíše souvisí s Klaněním tří králů (kat. č. N.02). Podobnost shledáváme například s nálezem z hradu Lipnice nad Sázavou, kde je betlémská hvězda v rámci scény Klanění tří králů shodně umístěna na stínce kachle korunní římsy (*Kocman – Hazlbauer 2002*, 509), taktéž například u římsového korunního kachle z Jindřichova Hradce (*Pavlík 2017*, s. 122, 400, č. 183) či Vyhnanic u Bechyně (*Brych 2004*, 69). Všechny analogické příklady jsou datované do 2. poloviny 15. století až počátku 16. století.

K žánrovým motivům můžeme s určitou mírou pravděpodobnosti zařadit kachel kat. č. N.03, na němž nacházíme úponky keře/stromu s květy. Jedná se zřejmě o scénu v zahradě lásky, byť si vzhledem k fragmentárnosti scény nemůžeme být zcela jisti. Snad by sem mohla patřit i korunovaná mužská postava (kat. č. N.12), která se na tomto motivu někdy objevuje v rámci dvoufigurální scény. Stav dochování exempláře kat. č. N.12 je ale také nedostačující a musíme se smířit pouze s blíže neurčitelným zařazením. Výše uvedená scéna (zásnuby) v zahradě lásky má u nás řadu analogií (např. viz *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 250, 377, č. 646, 647, 649), datovaných do období konce 15. století až kolem roku 1500.

Značná míra nevědomosti platí i u kat. č. N.08. Byť se komora kachle z velké části dochovala, ČVS je naopak velice fragmentární. Jedná se pouze o části okrajové lišty a přilehlé partie ČVS. Její reliéfní výzdobu tak lze s určitou mírou opatrnosti pouze obecněji pospat jako korunovanou postavu jedoucí na koni, kterou však v ikonografii nacházíme ve více žánrech (světské, náboženské) a není tak možné jednoznačné zařazení.

Mezi heraldické motivy patří v první řadě erb odkazující na Vyšehradskou kapitolu, případně Papežský znak (kat. č. N.05 a N.06). U načeradských exemplářů se sice nedochoval přímo fragment erbovního znamení dvou zkřížených klíčů (viz např. *Krajíc 2005*, 122–123), je ovšem možné do určité míry pravděpodobnosti vycházet ze zachovalého klenotu v podobě papežské tiáry a příkrývadel. Téměř totožný exemplář známe navíc ze sousední lokality Malý Blaník (viz také kapitola 2.5.), datovaný do 2. poloviny 15. století (*Brych 2004*, s. 50, č. 53).

Dalším heraldickým motivem je korunovaný lev. Opět se jedná o hojný heraldický motiv na kamnářské keramice. Kat. č. N.04 představuje spodní část výjevu, který můžeme popsat jako českého korunovaného lva ve skoku, jenž je umístěn v kruhovém medailonu nebo oble zakončeném štítu s rohovými šípatkami. Jedná se o zemský znak či královský

majestát. Nacházíme k němu četné analogie například ve Starém Kníně (*Koucká 2007*, 36, 88), ve Škvorci (*Pavlík 2017*, s. 274, 456, č. 1028, 1029), Kostelci nad Černými lesy (*Durdík – Hazlbauer 1993*, 296–297, obr. 6:3) či nedalekém Táboře (*Krajíc 1997*, 59–60, příloha 5, č. 120202, 120203), datované do 2. poloviny 15. století. Druhý exemplář je i přes svou fragmentárnost dobře čitelný a ve spojení s tematickými analogiemi z Domašína a Orlíka u Humpolce (viz kapitola Domašín) taktéž poměrně bezpečně určitelný jako znak královského města Slaný.

Další fragmenty reliéfní výzdoby nelze blíže popsat. Patří sem např. křídlo (?) (kat. č. N.14), trup a přední končetiny koně (?) (kat. č. 20) či rybí ploutev (?) (kat. č. N.21). Obecně lze konstatovat, že se zde hojně objevuje kruhový medailon a v rohu se uplatňoval tzv. šípatkový motiv (např. kat. č. N.13, N.17, N.19).

Technologické údaje a doklady užívání

Nádobkové kachle

Z nádobkových kachlů se nedochoval ani jeden celý exemplář, tudíž není možné hodnotit metriku. Jedná se o fragmentární části okrajů (17 ks) a pláštíků (14 ks) o maximálních mírách 110 x 80 mm (inv. č. 114216) či 95 x 85 mm (inv. č. 114214). Dochovala se především pravoúhlá ústí. Barevná škála nádobkových kachlů osciluje od hnědé, před cihlově-oranžovou až po šedou barvu.

Na vnější straně většiny nádobkových kachlů nacházíme záchytnou šroubovici. V jednom případě evidujeme rozsáhlý pás šroubovice čítající devět pruhů, u ostatních se jedná o tři až čtyři pruhy v řadách pod pravoúhlým ústím. Exempláře nesou na vnitřní straně stopy po povrchové úpravě v podobě slídného potěru či šedo-bílé hlínky, ovšem nikoliv po glazuře.

Minimálně u pěti kusů nacházíme na vnitřní straně prokazatelné, výraznější stopy po očazení, nacházející se pod pravoúhlým ústím, zpravidla v rohové části.

Komorové kachle

Mezi komorovými kachli nacházíme 28 fragmentů ČVS (případně s okrajovou lištou a komorou) z toho jeden exemplář představuje téměř celý dochovaný kachel (kat. č. N.08), tři fragmenty pouze okrajové lišty, dva komorové kachle bez ČVS a jedno ústí s částí komory.

Kat. č. N.08, který je slepený ze sedmi ks, dovoluje metrickou analýzu. ČVS dosahuje rozměru 195 x 195 mm, hloubka komory činí 120 mm. Na plášti kachle registrujeme dva

záchytné otvory vzniklé proděravěním boků kachle zvenku dovnitř. Velikost otvorů je 20 mm. Komorové kachle daného formátu lze dle analogií datovat obecně do 15. století (viz např. *Havlice – Kypa 2017*, 58).

Soubor je vyroben v naprosté většině z keramické hlíny s jemným a středně hrubým ostřivem, kde příměs tvoří písek a šupinky slídy. Ty také prostupují na povrch ČVS. Barva keramické hlíny osciluje od tmavě šedé až po světle hnědou, což svědčí primárně o redukčním výpalu, v menší míře oxidačním. Kromě tohoto barevného rozlišení, v němž jasně převažují šedé odstíny (tmavě šedá, světle šedá, šedo-hnědá), nenacházíme žádné technologické rozdíly. Nenacházíme zde ani otisky hrubé textilie, ani jiné specifické stopy z doby výroby. Je tak zřejmé, že kamnářská keramika pochází z jedné hrncířské dílny z nevelkého časového rozmezí.

Žádné kachle nenesou na zadní straně stopy po očazení, přesto lze s určitou mírou pravděpodobnosti konstatovat, že byly součástí fungujících kachlových kamen. Absence očazení může souviset s kratší dobou jejich užívání, s jejich umístěním v rámci kamnového tělesa apod. Jejich likvidaci došlo zřejmě záměrně, nikoliv živelnou pohromou, neboť postrádají jakékoliv stopy po druhotném požáru.

Jiné

Dva exempláře obkladových desek (oba s inv. č. 114357, pro účely této práce rozlišeny na a, b) dosahují rozměrů 80 x 70 mm, 80 x 35 mm, tloušťka v obou případech činí 10 mm (obr. 35). Jejich formát lze popsat jako úzký (protáhlý) trojúhelník bez zesilující lišty. Jsou vyrobeny z keramické hlíny s jemnou příměsí ostřiva (písku) a vypáleny v jednom případě zcela do šedé barvy, ve druhém do šedé a z čelní strany šedo-oranžové barvy. U obou exemplářů můžeme rozlišit zadní a čelní stranu. Čelní se vyznačuje hladkostí, kdežto zadní strana je hrubá, v případě exempláře 114357b nese stopu po otisku blíže neznámého předmětu, který jej měl zřejmě vyrovnat. Ani jeden exemplář nenesou stopy po očazení. Shodně s dosavadní literaturou a analogiemi (naposledy viz *Drnovský – Kypa – Thér 2019*, 665–671) můžeme konstatovat, že tyto kamnové desky mohly být součástí kamen, avšak jejich funkci a situování v rámci otopného tělesa přesně neznáme. Mohly být ale uplatněny i jinak v rámci domovního interiéru. To by vysvětlovalo absenci stop po kontaktu s ohněm či kouřem (*Krajč 2005*, 195).

Datace a zařazení do sociálního kontextu

Užití typických pozdně gotických ikonografických detailů – kruhového medailonu a rohových trojlaločných šípatkových motivů (*Hazlbauer 1993*, 111) – na převážné většině ČVS kachlů z Načeradce dovoluje klást daný soubor do 2. poloviny 15. století až počátku 16. století. S přihlédnutím ke konkrétním motivům a jejich provedení, stejně jako po zvážení sociálně-ekonomických možností zdejších obyvatel se zdá jako pravděpodobnější 2. polovina 15. století. To koresponduje také s datováním ostatní (kuchyňské) keramiky, nalezené spolu s kachli.

Na rozdíl od závěrů autorky archeologického výzkumu se na základě výše popsané analýzy nedomníváme, že získaná kamnářská keramika jednoznačně souvisí s odpadištěm hrnčířské dílny. O působnosti hrnčířské dílny v Načeradci doposud chybí písemné prameny. Z 15. století známe z tábořského urbáře pouze doklad o prodeji hlíny hrnčířům v nedalekých Louňovicích pod Blaníkem, který tvořil podstatný příjem (*Procházková 2006*, 40). Archeologický výzkum v Načeradci taktéž nenarazil na žádné fyzické důkazy, které by hrnčířskou dílnu potvrdily (např. hrnčířskou pec, nálezy kadlubů či defektních výrobků apod.).

Získaná keramika a kachle tak mohou pocházet z odpadní jámy, která souvisela s provozem blíže neurčitelného objektu v centru, ve své době významného, městečka. Přítomnost znaků Vyšehradské kapituly (či Papežského znaku) se objevuje jak v církevních objektech, tak i ve městech (např. Tábor viz *Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 410, č. 1003). Daný soubor kachlů mohl mít svůj původ jak ve vrchnostenském dvoře, měšťanském domě či na faře. Doklady kachlových kamen na farách máme již poměrně bezpečně i z jiných míst, jejichž dolní datační hranice spadá do 2. poloviny 15. století (viz např. *Korený – Kypka – Šulc 2003*, 711–733; *Koucká 2007*, 25–55). Dodejme, že na farnosti byly často obsazovány duchovními šlechtického původu (*Kypka – Břicháček – Jiřík – Merta 2013*, 34).

Vzhledem k náleзовým okolnostem a jejich dokumentaci, jakožto i našim současným vědomostem o středověké zástavbě Načeradce, není možné konkretizovat původ a vazbu analyzované kamnářské keramiky k určitému objektu. Lze pouze obecně konstatovat, že daný soubor kamnářské keramiky odráží charakter kultury bydlení obyvatel centra Načeradce (ať už se jednalo o měšťany, rychtáře či zástupce nižší šlechty, případně duchovenstva) během 2. poloviny 15. století.

3.5. Žiňany

3.5.1. Lokalizace

Žiňany dnes představují malou vesnici, která je částí obce Soběhrdy v okrese Benešov. V katastrálním území Žiňany leží také Žiňánky. Nachází se asi 1,5 km na západ od Soběhrd a asi 4 km vzdušnou čarou severovýchodně od okresního města Benešov, zhruba v centrální části Benešovska (obr. 36).

Zástavba o několika větších a menších usedlostech se rozkládá v mělkém údolí a na obou svazích nad Žiňanským potokem, který pramení v nedalekém východním sousedství pod obcí Soběhrdy. Jedná se o pravobřežní přítok Benešovského potoka. Zástavba leží v nadmořské výšce od 334 m (u koryta vodoteče) do 350 m (severní svah údolí) (obr. 37).

Okolní krajina je kopcovitá a modelovaná četnými většími a menšími levobřežními přítoky Sázavy. Nejhlubší údolí na západě vytváří Benešovský potok. O něco méně výraznější je údolí Medunského potoka ve východním až severním sousedství. Hlavní dominanty v nejbližším okolí leží na severu a východě (Krásná hora 520 m n. m., Čerčanský chlum 530 m n. m.).

Severní svah údolí a většinu okolí tvoří granodiorit, tonalit, křemenný diorit (sázavský typ). Pouze okolí vodoteče a jižní svah představuje smíšené, nezpevněné sedimenty. Tomuto rozdělení odpovídají i půdní pokryvy, kdy okolní prostor a severní svah údolí pokrývají kambizemě mesobazické. Okolí vodoteče a jižní svah údolí tvoří glej kambický.

3.5.2. Historie Žiňan ve středověku a na prahu novověku ve světle písemných pramenů a dosavadní literatury

Historii obce se v minulosti věnoval pouze A. N. Vlasák, a to v krátkém odstavci v rámci svého statisticko-historického soupisu benešovského okresu. Zmínil však pouze dvě fakta a to nejstarší zmínku o obci a jeden doklad o místní šlechtě (*Vlasák 1874*, 74).

První zmínka o lokalitě je z roku 1085–1089 a pochází z listiny krále Vratislava II., ve které jsou mezi dalšími dary pro Ostrovský klášter u Davle uvedeny odkázané pozemky, konkrétně deset lánů půdy a les v Žiňanech (*Zynias*) (*CDB I*, s. 98, č. 91). K roku 1088 se váže zpráva o knížecích služebnících v Žiňanech (*Sinaz*) (*CDB I*, s. 387, č. 387).

V prvé řadě se nejspíše jednalo o vesnici, v níž se později etablovalo menší vrchnostenské sídlo lokální drobné šlechty. Další možnou zprávu máme z pokročilé 2. poloviny 12. století, kdy se uvádí „*Gauel de Cinan (Žiňan ?) cum fratre suo Budilow*“ (*CDB I*, s. 224, č. 251).

Tento údaj ale ještě nemusí nic vypovídat o místní a v Žiňanech sídlící pozemkové šlechtě. Zmínky o Fridmanovi z let 1283 až 1311, o kterém hovoří A. Masák, nelze na základě současných vědomostí brát za důvěryhodné (*Masák 1915*, 90). Naopak bezpečné doklady o lokální šlechtě máme až z 15. století, kdy také můžeme vážně předpokládat místní (drobné) vrchnostenské sídlo, byť blíže neznámého charakteru.

V roce 1415 se uvádí Jan a Přeč z Žiňan, když společně s řadou dalších představitelů české šlechty spolučetili stížný list z 2. 9. daného roku adresovaný kostnickému koncilu pro upálení Mistra Jana Husa a věznění Mistra Jeronýma z Prahy (*AC 3*, 188).⁷⁵ V roce 1417 svědčili Jindřich a Jaroslav z Žiňan, že Anna z Žiňan přežila svou sestru Margaretu (z Žiňan) a jelikož nebyla provdána, zapsala své zboží Janovi a Přečovi z Žiňan (*AC 1*, 404, č. 24).

Poslední zpráva pochází z roku 1450, kdy Daniel z Žiňan společně s dalšími vystupuje jako stoupenec Jana z Lažan a odpovídá nepřítelství Pražanům, Žateckým, Lounským, Slánským, Kouřimským, Berounským a Brodským (*SOA T*, inv. č. 1739, sign. 1314).

Snad někdy po polovině 15. století zaniká zdejší vrchnostenské sídlo a spolu s ním se odsud vytrácí i místní drobná šlechta. Před rokem 1540 již byla vesnice v majetku pánů z Dubé na Mrači. V daném roce bylo oficiálně zapsáno postoupení mračského panství Annou a Kateřinou Mrackými z Dubé, do kterého mimo jiné patřily „*Žiňany velké a Žiňanky*“ Jindřichovi Kulovi z Větrčic a Ludmile z Nové Vsi (*DZ 249*, B 8). Hned na to však manželé prodali Mrač, Žiňany a Žiňanky Jaroslavovi ze Šelmberka z Kosti a Hrádku (*DZ 3*, H 6).

Ke konci 16. století vlastnili Žiňany Trčkové z Lípy, kteří v roce 1598 tzv. Velké Žiňany, společně a Malými Žiňany, Mrači s pivovarem, dvorem a mlýnem a dílem Poříčí s mlýnem prodali novému majiteli (Komorního) Hrádku Adamovi ml. z Valdštejna (*DZ 147*, F 23).

3.5.3. Historie Žiňan ve středověku a na prahu novověku ve světle archeologických průzkumů

Kromě několika dohledů odborných pracovníků z ÚOP středních Čech či Muzea Podblanicka při stavebních akcích především v souvislosti s inženýrskými sítěmi nebyly v dané lokalitě uskutečněny žádné (ohlášené a kontrolované) zásahy do terénu.

Blíže nespecifikované středověké zlomky měly pocházet z lokality tzv. Horního Hradce východně od Mrače (místo leží severně ve vzdálenosti vzdušnou čarou cca 1,3, km od

⁷⁵ Ke stížnému listu nejnověji např. *Čornej – Knápek – Macek – Rous 2015*.

Žiňan). Podle zprávy zde mělo být (raně středověké ?) hradiště, které bylo v dané době již zničeno (dodnes exitující) lomem a zbytky valu nad lomem byly již tehdy zplanýrovány buldozerem (*Bouzek – Buchvaldek 1963*). Je otázkou, zda se zde skutečně nacházelo raně středověké hradiště. Mapy I. a II. vojenského mapování nepřinášejí žádné indicie, stejně tak mapy stabilního katastru, z nichž se pouze dočteme, že se tato oblast (návrší severně nad Benešovským potokem) nazývalo Na Hradech či Hrádek. Když v roce 1968 J. Čížek dokumentoval dochované a zaniklé středověké objekty v Podmračí, zakreslil pouze (dodnes čitelné) pozůstatky staršího tvrziště, objekt (dodnes stojící) středověké tvrze a zříceniny barokního zámku (*Čížek 1968*). Lokalitu jako Mrač, respektive „Horní Hradec“ nacházíme i v Encyklopedii hradišť v Čechách (*Kolektiv 2003, 206–207*), a to i přesto, že danou lokalitu jako raně středověké hradiště uvádí pouze jeden zdroj (*Bouzek – Buchvaldek 1963*).

Jako možná a pravděpodobnější alternativa se tak nabízí, že zmíněné valy souvisely s čelní (jižní) fortifikací původní tvrze pocházející ze 13. století (*Tywniak – Dragoun – Jásek 1988, 111, 121*), nikoliv s domnělým (nijak nepotvrzeným) raně středověkým hradištěm.

Z Žiňan dosud pochází pouze drobný soubor kachlů získaných povrchovým sběrem, který provedli pracovníci Muzea Podblanicka v květnu 2000 na dvoře u domu čp. 1 (obr. 38).

3.5.4. Zhodnocení pramenné základny

Žiňany i po základní archivní rešerši představují blíže nepoznanou lokalitu, kterou lze (doposud pouze) na základě písemných pramenů označit za raně středověkou. Její vznik souvisí zřejmě s jednou z kolonizačních vln nejpozději z průběhu 11. století. Ta pravděpodobně vzešla z podnětu panovníka prostřednictvím nedalekého raně středověkého hradu Lštění.

Písemné, ani hmotné prameny nepřinášejí jednoznačné odpovědi ohledně podoby a majetkoprávních poměrů v Žiňanech během vrcholného středověku. Až v 1. polovině 15. století máme jasné písemné doklady o místní nižší šlechtě. V dané době by zde bylo logické očekávat také přítomnost vrchnostenského sídla blíže neznámého charakteru (snad dvora či dvorce?). K jeho přítomnosti a lokalizaci neexistují přímé písemné či archeologické doklady. Nalezené pozdně gotické kachle však lze považovat za indicie o přítomnosti vyšší společenské vrstvy (šlechty) a jejich místo nálezů pak může do jisté míry lokalizovat původní vrchnostenské sídlo do prostoru dnešního pozemku u domu čp. 1.

Doklady o přítomnosti šlechty se vytrácí v polovině 15. století. Někdy po této době zde zřejmě došlo k zániku původního sídla, případně ke ztrátě jeho rezidenční funkce. Nejpozději během 1. poloviny 16. století byly již Žiňany součástí mračského panství, jehož majitelé sídlili na nedaleké mračské tvrzi. Zdejší sídelní objekt, pokud zcela nezanikl, mohla dál využívat například místní správa (rychta).

Žiňany by si jistě do budoucna zasloužily archeologický i historický zájem. Pro archeologické poznání lokality by mohly být přínosné budoucí stavební či inženýrské práce v intravilánu vesnice, neboť se tu dodnes dle zběžného vizuálního posouzení nachází de facto pouze zástavba původních (historických) usedlostí s dvory (19.–1. pol. 20. století), nikoliv moderní novostavby.

3.5.5. Nálezový soubor kachlů z Žiňan

Popis souboru a nálezové okolnosti

Ze zmíněného sběru pochází pouze dva kusy komorových kachlů s dochovanou reliéfní výzdobou ČVS. Jejich nález může do jisté míry pravděpodobnosti souviset s předpokládaným vrchnostenským sídlem, byť nemůžeme vyloučit ani vazbu na vesnickou usedlost (dvůr) na přelomu 15. a v průběhu 16. století.

Bohužel přesné informace o nálezových okolnostech chybí. Nevíme tak, jak přesně k nálezům došlo či zda byla součástí i jiná, například kuchyňská, keramika. V evidenci nálezů jsou dodnes pouze předmětné dva fragmenty ČVS komorových kachlů s označením místa nálezů na dvoře čp. 1.

Ikonografie

V případě kat. č. Z.01, na jehož ČVS je dochován fragment výzdoby v podobě korunované mužské hlavy s vousy, nad níž se nachází zřejmě květy blíže neznámého stromu/keře, představuje s určitou mírou pravděpodobnosti motiv zasnub v zahradě lásky. Obecně lze tento motiv, spadající jinak do světské kategorie, pojmenovat jako zasnuby muže a ženy pod rozkvetlým keřem v zahradě lásky. Jako možné vodítko pro toto určení je ze scény dochován pouze muž a nad ním květy stromu/keře. Právě provedení květů je velmi podobné jiným ukázkám z lokalit hradu Rabí (?), Lipnice nad Sázavou a především hradu Český Krumlov. Všechny zmíněné analogie jsou datovány do konce 15. století až do doby kolem roku 1500 (*Pavlík – Vitanovský 2004*, s. 250, 377, č. 646, 647, 649). Regionálně blízkou analogií by mohl být nález z Načeradce (kat. č. N.03).

Druhý kachel kat. č. Z.02 s dochovanou dolní částí rybí ploutve představuje pro určení původního motivu problém. Ryba, respektive zobrazení rybího těla/ploutve, se vyskytuje ve více odlišných motivech, např. mořská panna (*Hazlbauer 1989, 409–436; Nejedlý 2002, 457–494*) či prorok Jonáš (*Pavlik – Vitanovský 2004, 193; Frolik 2003, s. 34, č. 41, 42*). Vyloučit nelze ani jinou, výše nezmiňovanou eventualitu. Zdá se však pravděpodobné, že původní motiv byl buďto náboženský (Jonáš) nebo fantaskní (mořská panna). Pro katalogovou část této práce je však nutné motiv zařadit do blíže neurčitelných motivů. K jeho datování nelze využít žádnou konkrétní analogii. V závěru je tak možné pouze konstatovat, že blíže neurčený motiv byl pravděpodobně umístěn v kruhovém medailonu, který je typický pro pozdně gotické kachle (*Kypta – Žegklitz 2017, 32*).

Technologické údaje a doklady užívání

Z technologického hlediska se dají oba dva exempláře popsat shodně. Jedná se o kvalitní keramickou hlínu s jemným a středně hrubým ostřivem, oxidačně vypálenou do sytě cihlově-oranžové barvy. Oba dva exempláře mají ČVS s režnou povrchovou úpravou se slídným potěrem, což odpovídá běžné kamnářské produkci, srovnatelné jak v rámci regionu, tak mimo něj.

Datace a zařazení do sociálního kontextu

Na základě výše zmíněných skutečností se zdá jako pravděpodobné určení datace zmíněných kachlů a s nimi spojeného otopného zařízení, jehož byly součástí, obecně do pokročilého 15. století až přelomu 15. a 16. století. Jejich spojení s některou v historické části zmíněných osob není možné.

Vzhledem k počtu a fragmentárnosti nálezů nelze získat bližší informace, které kamnářská keramika obecně nabízí. Pokud bychom brali v potaz písemné prameny, dokládající zde ještě v 15. století přítomnost nižší šlechty, mohly by dané kachle lokalizovat původní vrchnostenské sídlo do prostoru dnešního stavení čp. 1, jehož majitelé měli dostatečné ekonomické možnosti a společensko-reprezentativní předpoklady, aby si mohli dovolit kachlová kamna s dobově obvyklou tematikou. S jejich provozně-funkční podobou si však opět nemůžeme být jisti. Navíc je nutné připustit eventualitu, že kachlová kamna mohla vytápět obytný prostor „pouze“ vesnického stavení, přičemž využívání ikonograficky pozdně gotických kachlů v tomto prostředí přetrvávalo ještě v 16. století (k tématu viz např. *Kypta 2011, 44–48*).

4. Nástin podoby a funkce kamnářské keramiky na Benešovsku v zájmovém období 15. a 16. století

Analyzované, výše popsané, soubory kamnářské keramiky umožnily sondu do odlišných sociálních prostředí, zahrnující nižší a vyšší šlechtu, měšťany z menších i větších měst (ovšem ve všech případech významných). Možnost jejich přesné interpretace byla mimo jiné odvislá také na způsobu získání souborů kamnářské keramiky a příslušné dokumentaci. Jinou úroveň tak představuje například Komorní Hrádek či Domašín oproti Benešovu.

Výsledky však souhrnně ukázaly poměrně kvalitní produkci nádobkových a komorových kachlů, včetně různých, doposud známých, hojně i vzácně se vyskytujících výzdobných motivů ČVS. To umožnilo pohled nejen na samotnou úroveň kultury bydlení, ale také do smýšlení a společenské reprezentace daných majitelů.

Otázka datace nálezových souborů byla často omezena na rozbor ikonografie ČVS a celkový sociální kontext. Obecně platí, že zdejší kamnářská produkce byla na patřičné úrovni a odrážela společenské i ekonomické možnosti místních obyvatel.

4.1. Luxusní zboží na objednávku, nebo „sériová výroba“?

Při otázce, zda se v případě kamnářské keramiky ve vybraných lokalitách na Benešovsku jednalo o luxusní zboží vyráběné zakázkově na míru, nebo o sériovou výrobu, nejdříve uveďme, že středověká kamnářská produkce ze své podstaty nemohla být standardizovaná v dnešním smyslu „sériové produkce“ (*Drnovský – Kypta – Thér 2019, 674*). Mluvit můžeme o „běžné“, spíše kvantitativní výrobě, která sice mohla dosahovat určité umělecké hodnoty, na rozdíl od luxusního zboží nebyla originální, nenese znaky zakázkové výroby „na míru“ atd.

Dle zpráv o cenách za postavení kamen z doby kolem roku 1500 můžeme určit, že za jeden groš byly „sázeny“ (zřejmě myšlena výroba kachle a jeho osazení v plášti kamen) čtyři „prosté“ (nádobkové ?) kachle nebo tři „bední spodní“ (komorové ?) kachle anebo jeden „řezaný“ (výklenkový s prořezávanou čelní stěnou ?) kachel. Cena běžných kamen se tak na přelomu 15. a 16. století pohybovala zhruba kolem tří kop grošů. Luxusní kamna pak stála pochopitelně mnohonásobně více (*Havlice – Kypta 2017, 92–93*). Konkrétně v Kutné Hoře se dle publikovaných údajů počet kachlů, ze kterých se stavěla kamna, pohyboval nejčastěji kolem 60, 140 a 250 kusů. Jeden kachel měl stát přibližně jeden groš a celá kamna pak zhruba jeden až čtyři kopy grošů, což ukazuje, že kamna obecně představovala významnou položku v ceně daného domu (*Bartoš 2000, 18*).

O výrobě kachlů (respektive kamen) jsme informováni i z řady písemných pramenů. K roku 1530 máme zprávu o výrobě kamen pro tábořský hrad, kterou měl zajistit hrnčíř Perman, k roku 1532 je doložen zájem o práci soběslavského kamnáře pro bechyňský zámek (*Krajíc 2005*, 194), či pro období mezi lety 1553 a 1554 existuje ve stavebních regestech doklad o práci hrnčíře Nikodéma pro hrad Zvíkov. Že se v tomto případě jednalo o výjimečnou zakázku luxusních kamen, dokládá jednak to, že Nikodém byl usazený v Ledči nad Sázavou (který je poměrně vzdálený od Zvíkova, přibližně 83 km vzdušnou čarou), a jednak cena, kdy za svá „*zelená, polívaná kamna u veliké břevňové světnice, dvojité se dvěma makovicemi*“ obdržel 16 kop grošů, přičemž obvykle si za postavení kamen účtoval pouze sedm kop (*Havlice – Kypta 2017*, 93). Obdobný doklad, zaznamenaný tentokrát v dobových pamětech ze 17. století, máme z kutnohorské radnice, kde tamější kamna byla „...*v létu 1519, měsíce listopadu postavená, jejichž kachlíky dobrým zlatem bejvaly pozlacený.*“ (*Tymonová 2014*, 156).

Doklady luxusních kamen známe z prostoru Čech, Moravy i ze zahraničí především z 15. a 16. století. Zmínit můžeme například luxusní kamna vyrobená pro vysokého církevního hodnostáře Václava Králíka z Buřenic († 1416), majitele hradu Melice u Vyškova, kamna na hradech Lipnice nad Sázavou a Lichnice (*Smetánka 1961*, 592–598; *Kypta – Žegklitz 2017*, 24–25) nebo kamna z biskupského hradu Oberhaus v Pasově (*Havlice – Kypta 2017*, 55–56).

Příklady nákladných kamen však nacházíme i v nižším sociálním prostředí, například v tábořském domě movitého měšťana Mikuláše Vlaského ze Sionu (*Havlice – Kypta 2017*, 55–56), nebo v sídle charakteru dvora ve vsi Okrouhlá na Milevsku (*Kypta – Břicháček – Jiřík – Merta 2013*, 32). A jak můžeme tyto soubory kamnářské keramiky charakterizovat jako luxusní? Při našem posuzování je důležité jak řemeslné a technologické provedení daných kachlů, dobový (módní) standard, tak sociální kontext. Jak bylo uvedeno v úvodních kapitolách, kachlová kamna byla ve 2. polovině 15. století (možná již dříve) poměrně běžná napříč sociálními vrstvami, minimálně od nejvyšších (panovník, vyšší šlechta – hrady), přes nižší šlechtu (menší hrady, tvrže, dvory) a duchovenstvo (fary) po měšťanstvo (měšťanské domy), což ostatně ukazuje i analyzovaný soubor v této práci, zatímco do vesnického prostoru se dostávají zřejmě až v závěru 15. století, případně na samém počátku 16. století (*Kypta 2011*, 45). Při posuzování, zda se jedná o luxusní kachle (kachlová kamna) rozhoduje, jestli v zájmovém souboru kamnářské keramiky nacházíme exempláře, jež se vymykají (dle dosavadního stavu bádání) ostatním známým analogiím

z daného časového období a sociálního prostředí (na mysli máme společenskou a ekonomickou úroveň). Mezi indikátory můžeme zařadit například ČVS zdobenou glazurou nebo výjimečně dobře řemeslně zpracované prořezávané kachle. Každá sociální (společenská) kategorie bude mít logicky jiné parametry pro naše posuzování.

Původ sériové výroby (nejen) kamnářské keramiky v blízkém okolí Benešovska můžeme lokalizovat v Sezimově Ústí, kde máme jedinečné doklady hrnčířské, respektive kamnářské výroby z konce 14. a počátku 15. století (před rokem 1420) (viz např. *Krajíc 2005*). Hrnčířské dílny na Tábořsku, či přímo v Táboře, jistě ovlivňovaly sortiment běžné kamnářské keramiky i na Benešovsku, jak je vidět na analogiích z města Benešov. Dělo se tak zřejmě ve vztahu k pulzující a důležité zemské stezce z jižních Čech, vedoucí skrze Benešov do Prahy.

Na Benešovsko však s velkou pravděpodobností pronikaly i další výrobní (či distribuční) okruhy, ze severu až severovýchodu, odkud máme jednoznačné doklady o hrnčířských dílnách a produkci kamnářské keramiky, např. z Prahy, Kutné Hory či Čáslavy (souhrnně viz *Tymonová 2014*, 155–175). Dodejme, že k šíření kachlů s totožnými výtvarně zpracovanými motivy mohlo docházet nejen distribucí a prodejem hotových kachlů určených k osazení, ale taktéž například transportem a následným kopírováním hotových kachlů, nebo převozem hliněné či dřevěné matrice. Nejjednodušší způsob bylo pořízení tzv. pirátské kopie. Při zhotovování výsledného kachle docházelo k jeho smrštění oproti originálu i v řádech 10 až 25 procent (*Tymonová 2018*, 121).

Přesto se lze domnívat, že minimálně pro Načeradec a částečně také Domašín mohla být důležitým distributorem dílna, či dílny, v Louňovicích pod Blaníkem, které dle všeho fungovaly i po zániku kláštera v rámci majetkového příslušenství k městu Tábor. Určité, byť nepřímé, indicie přináší jak písemné prameny, kde je v rámci tábořského urbáře uveden významný zdroj z prodeje hlíny pro louňovické hrnčíře (*Procházková 2006*, 40; *Zemanová 2012*, 17, 22), tak i místní archeologické nálezy a přítomnost vhodné půdy pro výrobu kvalitní keramiky (*Radoměřský 1966*, 19). Chybí ovšem jakékoliv jednoznačné důkazy o výrobě kachlů, například střepiště s nálezy středověkých zmetků, nedokončených kachlů, kadlubů apod. Přímá analogie louňovického kachle s prořezávanou ČVS s exemplářem v Sezimově Ústí (viz kapitola 2.5.) navíc ukazuje do roku 1420 přítomnost kamnářské produkce právě ze sezimovských hrnčířských dílen.

Jiné analogie z Domašína a Načeradce pocházející z hradu Lipnice nad Sázavou, mohou vypovídat například o (obchodních) kontaktech a o distribuci běžné kamnářské keramiky, která mohla mít svůj původ v Ledči nad Sázavou, Kutné Hoře či přímo na hradě Lipnici.⁷⁶ Dle dosavadní literatury se uvažuje o hrnčířské dílně v Ledči nad Sázavou, kde máme doložený hrnčířský cech od roku 1466 (*Nekuda – Reichertová 1968*, 23), nebo o samotném hradě Lipnice nad Sázavou, kde byly nalezeny renesanční kadluby (souhrnně viz *Suchnová 2012*, 49). V. Brych píše o zásobování trčkovského hradu Lipnice kutnohorským zbožím, které nachází také na tvrzi v Křešicích u Divišova (*Brych 2001*, 686).

Zdůrazněme ovšem, že ve všech případech naší snahy o určení původu se jedná pouze o domněnky, vycházející zejména z ikonografických analogií ČVS. Jednoznačné závěry by umožnil pouze důkladný průzkum produkce daných dílen, případně petrografický rozbor analyzované kamnářské keramiky.⁷⁷ Při určování původu (výrobního okruhu) u nálezů z Žiňan a Komorního Hrádku vzhledem k jejich početnosti prozatím zcela tápeme.

Ve 2. polovině 15. století až 1. polovině 16. století nelze na základě analyzovaného vzorku z Benešovska sledovat žádné výrazné indikátory, které by dokazovaly ikonografický či kvalitativní rozdíl mezi kachli (kachlovými kamny) v domácnostech bohatých měšťanů a nižší a vyšší šlechty. Znemožňují to obecně i náleзовé okolnosti, které ne vždy dovolují přesnou lokalizaci a vazbu nálezů ke konkrétnímu objektu či historické osobě. Určité kvalitativní rozdíly můžeme sledovat pouze u početného souboru z Domašína, kde kachle s velkou mírou pravděpodobnosti pochází z více objektů. Provedení výzdoby ČVS vypovídá o minimálně dvou kvalitativních úrovních, které zřejmě odráží nejen zkušenost výrobce kachlů, ale také ekonomické možnosti zadavatele. Konstatovat, že se v případě kvalitnějších kusů běžné produkce jednalo o pozůstatky kamen na zdejším vrchnostenském sídle/rychtě (náležející nižší šlechtě) a v případě méně kvalitních exemplářů o doklad kamen místních měšťanů, ale jednoznačně nelze.

Shrneme-li výše uvedené skutečnosti, docházíme k závěru, že ani u „umělecky hodnotných“ kusů z Domašína, mezi něž lze řadit kachel kat. č. D.08 s motivem znaku města Slaný či kat. č. D.02 s motivem kněze (?) a kalichem – modlitba v Getsemanské

⁷⁶ Dodejme, že Domašín ležel hned v sousedství Vlašimi, Načeradec byl od 40. let 15. století dílem, následně zcela v majetku Trčků z Lípy.

⁷⁷ Jak se to podařilo například u nálezů kachlů z tábořského měšťanského domu čp. 28, které byly na základě mineralogických a petrografických analýz určeny jako místní produkt z okolí Tábora (viz *Krajíc 1997*, 173–175).

zahradě (?), nemůžeme hovořit o ukázce luxusního zboží, jako spíše o díle řemeslně zkušenějšího hrnčíře pro movitého zadavatele, tedy o dokladu kvalitní běžné produkce.

Na ČVS analyzovaných komorových kachlů ze všech zmíněných lokalit pozorujeme typické tematické motivy (a okruhy motivů), zapadající do společensko-náboženského kontextu od poloviny 15. století až do konce 16. století (souhrn viz Graf 3). Na podobu výzdoby ČVS měly vliv především politické, náboženské a osobní aspekty jejich objednavatele.

Jinou situaci představují nálezy pozdně gotických kachlů z Benešova, které jsou však s velkou pravděpodobností mladší než nálezy z ostatních měst (Domašína, Načeradce), pocházející z období kolem roku 1500 a později. Tento fakt se podepisuje jednak na jejich řemeslné úrovni, metrice i ikonografickém rejstříku. I když je tak můžeme ve srovnání s exempláři z dalších měšťanských domácností hodnotit jako umělecky zdařilejší, jedná se opět pouze o doklad běžné kamnářské keramiky s četnými analogiemi obzvláště na Tábořsku nebo v Sedlčanech. To zřejmě vypovídá i o místě jejich původu, byť nelze s ohledem na přítomnost hrnčířských dílen v Benešově vyloučit ani místní produkci. Nelze tedy hovořit o luxusních kamnech, ale do jisté míry o kvalitnější běžné produkci. Označení „běžná kamnářská keramika“ platí i pro mladší goticko-renesanční a renesanční exempláře.

Výjimku při otázce určování luxusního zboží a sériové výroby nepředstavuje ani kachel z Komorního Hrádku s kat. č. KH.04 s motivem renesančního muže s kloboukem a štítem (erbem) s dvouhlavým korunovaným orlem s roztaženými křídly. Svým konkrétním provedením odkazuje na vysoké řemeslné zpracování, která do jisté míry svědčí o zakázkové výrobě. Ta tkví nejen v touze po módních a krásných kamnech, ale také ve snaze o symbolickou demonstraci společenského postavení a názorů konkrétního jedince (viz kapitola 3.3.5). Společenské (a ekonomické) prostředí, ve kterém se daná kachlová kamna nacházela, však představovalo vzhledem k postavení a funkcím Valdštejnů jedno z nejvyšších. Zdejší kamna z barevně glazovaných kachlů tak lze s ohledem na sociální kontext a časové období považovat za jistě výstavná a svým způsobem luxusní, avšak v daném společenském prostředí standartní. Naopak podobný rohový kachel se štítonošem z Křešic u Divišova, datovaný do stejného období 2. poloviny 16. století (*Brych 1990*, 146) dovoluje vzhledem ke společenskému postavení (a ekonomickým možnostem) tehdejších majitelů zdejší tvrze uvažovat o dokladu luxusních kamen, která se snažila vyrovnat těm

nejvýstavnějším na sídlech „velkých pánů“, jakými byli Valdštejnové a jejich Komorní Hrádek.

Z celkového počtu komorových kachlů s určitelným motivem ČVS nacházíme analogie u cca 85 %, ať už v rámci regionu i mimo něj. Tento fakt opět potvrzuje hodnocení analyzovaného vzorku kamnářské produkce z vybraných lokalit na Benešovsku za sériovou výrobu, respektive běžnou kamnářskou keramikou s reliéfní výzdobou ČVS zahrnující obecně běžnou ikonografii. Ukázky dalších souborů kamnářské keramiky z jiných doposud publikovaných lokalit, například z Křešic u Divišova, však dovolují v regionu uvažovat i o uplatňování luxusního zboží.

4.2. Nástin technologického a ikonografického charakteru analyzovaného vzorku kamnářské keramiky na Benešovsku v sociálním kontextu

U analyzovaných měst a městeček Benešova, Domašína a Načeradce lze hovořit o jejich významu a taktéž profitování, které plynulo ze strategického situování na významných dálkových cestách. S tím je spojen i majetkoprávní vývoj uvedených městských lokalit, neboť o ně byl v historii vždy zájem ze strany vyšší či nižší šlechty, případně byly i dělené mezi více majiteli.

Zájem o majetky na Benešovsku měla početná řada nižší i vyšší šlechty (např. Šternberkové, Kostkové z Postupic, páni z Vlašimi, páni z Dubé) jejichž původ nemusel být regionální (např. Vítkovci, Valdštejnové). Do počátku 15. století zde měla silné postavení také církve, především v rámci zboží náležejícího k Louňovickému a Sázavskému klášteru.

Podobnost některých nálezů z lokalit mimo Benešovsko, jako je např. hrad Lipnice nad Sázavou (okr. Havlíčkův Brod) souvisí s výše uvedenými majetkoprávními poměry, kdy ve 2. polovině 15. století až 2. polovině 16. století některé zdejší statky a panství (kam spadal například Načeradec) patřili Trčkům z Lípy, majitelům zmiňovaného hradu. To platí i na příkladu rovnice města Tábor a Domašín. Ovšem důvod výskytu analogií z Tábora či Táborska lze spatřovat i v propojení regionů pomocí významných a frekventovaných dálkových cest, po kterých neproudili jen lidé, ale i zboží a výrobní *know-how*. Obecně pak nacházíme datačně obdobné příklady z řady vrchnostenských sídel či měst v okolí dnešního regionu Benešovska, který pochopitelně historicky takovéto hranice neměl. Na mysl máme například Kostelec nad Černými lesy, Lipnice nad Sázavou, Orlík u Humpolce či Sedlčany.

Z jiných, doposud zkoumaných, lokalit v rámci regionu nacházíme četné ikonografické analogie především z vrchnostenských sídel v Martinicích a Pyšelích. Tato skutečnost vyplývá obecně ze současného stavu poznání kamnářské keramiky v regionu. Přímé analogie z Martinic se váží k Benešovu (např. pětিলistá růže ve štítu) a Žiňanům (zásnuby v zahradě lásky), avšak tematicky nacházíme v Martinicích a Pyšelích stejné motivy, jako v Domašíně či Načeradci (např. Adam a Eva u stromu poznání, korunovaný český lev, orlice nebo osmicípá hvězda ve štítu). Hojný počet výzdobných motivů ČVS komorových kachlů z Martinic a Načeradce (stejně jako např. z Malého Blaníku) spojuje kruhový medailon a rohový výzdobný prvek, tzv. šípatkový motiv.

Tematickou shodu mezi nálezy z Domašína a Pyšel nacházíme v podobě husitských (válečných) motivů. To platí i pro nálezy z Jankova, Psářů a (Červených) Otradovic. Zřejmou analogii mají i nálezy z Benešova a Pyšel na základě přítomnosti proroků s nápisovými páskami.

V rámci zkoumané oblasti nacházíme přímou analogii mezi Domašínem a Načeradcem (znak královského města Slaný), přičemž další obdobné exempláře nacházíme v nevelké vzdálenosti od Benešovska na hradě Orlík u Humpolce.

Řada nálezů z Domašína, Benešova a Komorního Hrádku jasně odráží společenskou i náboženskou sebe prezentaci či sebeurčení. V případě Domašína je to zřejmě odkaz na husitskou tematiku, která jistě souvisí s reformním smýšlením zdejších obyvatel (případně vrchnostenské správy) v době, kdy zdejší majetek po rozvrácení Louňovického kláštera připadl městu Tábor. Na Komorním Hrádku spatřujeme demonstraci společenského postavení příslušníků rodu Valdštejnů, kteří zastávali vysoké funkce na dvoře Habsburků. V Benešově sledujeme prezentaci společenské příslušnosti i symbolické odkazy vůči svému chlebodárci, rodu Šternberků. Právě neverbální komunikace byla důležitou funkcí reliéfně zdobených komorových kachlů a je platná po celé sledované období 15. a 16. století.

Až na jednu výjimku nemohl žádný z nálezů (vzhledem ke stavu svého dochování i způsobu získání) posloužit pro otázky přímé datace (např. na základě metriky). Ta mohla vzejít pouze na základě analogií ikonografie ČVS, případně nálezových okolností. Byť tedy lze podstatnou část analyzovaného vzorku kamnářské keramiky z Benešovska považovat pro otázky datace jako omezeně přínosné, nelze tak hovořit plošně. Nálezy kachlů přinesly

obrázek, i když ne zcela ucelený, o úrovni kultury bydlení na vybraných lokalitách a taktéž o ekonomických možnostech či smýšlení zdejších obyvatel.

V rámci analyzovaného vzorku kamnářské keramiky z pěti lokalit, zahrnující různé sociální prostředí v období 15. až 16. století, nenacházíme ani jeden doklad kachlů s prořezávanou ČVS či kachlů baňkovitých. Tento fakt na jednu stranu může odpovídat převažujícímu zastoupení nižších společenských tříd, obzvláště však rozsahu daných souborů a způsobu jejich získání.

Z technologického hlediska převládají kachle vypálené oxidačně (v odstínech od nejtmaší po nejsvětlejší se jedná o hnědé, hnědo-oranžové až cihlově oranžové, potažmo okrové) a redukčně (v odstínech šedé). V naprosté většině se jedná o kvalitní, sprašovou hlínu, doplněnou primárně o jemné až středně hrubé ostrivo (písek, miniaturní kamínky slídy), v menší míře o hrubší ostrivo (větší kamínky slídy), které je patrné především v lomu střepů. Pozdně gotické, goticko-renesanční a část raně renesančních komorových kachlů byla režná nebo zdobená slídným potěrem, dodávající slabý lesk, méně často pak hladkým, šedo-bílým potěrem (hlinkou). Shodně s dosavadní literaturou nacházíme u některých exemplářů, které můžeme datovat do období kolem roku 1500, na zadní straně otisk hrubé textilie (Komorní Hrádek). Nejedná se však o plošné pravidlo, jak ukazují obdobně datované kusy z Benešova, což ukazuje na rozdílný technologický postup.

Nástup oblíbenosti glazurovaných kachlů lze sledovat až od 2. poloviny 16. století, zatímco kachle s režnou povrchovou úpravou převládaly v bohatém měšťanském prostředí i na sídlech vyšší šlechty ještě po celou 1. polovinu 16. století.

Doklady nádobkových kachlů v Načeradci, Domašíně a Komorním Hrádku souvisí se způsobem jejich získání. V těchto třech případech lze hovořit o archeologickém výzkumu, který v rámci nálezové situace vytěžil značnou míru informací. To znamená, že doklady nádobkových kachlů by bylo možné očekávat i v Žiňanech, kde však došlo pouze k povrchovému sběru, a v Benešově, kde zřejmě nádobkové kachle nebyly z kunsthistorického pohledu předmětem zájmu.

Mezi nádobkovými kachli se nedochoval ani jeden ucelený exemplář, který by umožnil dataci na základě metriky.⁷⁸ S ohledem na běžný výskyt nádobkových kachlů ve středověku

⁷⁸ Není tak možné uplatnit v literatuře již známé metodické postupy a principy, např. posouzení celkového průměru kruhového dna v poměru k celkové délce kachle a stranám ústí apod. (viz *Hazlbauer – Richter 1990*, 416–434, 469–472).

i raném novověku jsou naše možnosti jejich časového ukotvení velmi omezené. Nedávno sice poukázali G. Blažková a J. Žegklitz (2016, 171) na možnost, že v průběhu 16. století dochází ke snížení hloubky nádobkového kachle na 50–60 mm, ale v našem případě citelně schází aspoň jeden celý rozměr.

Všechna těla a pravoúhlá ústí jsou tenkostěnná. To platí i u exempláře z Domašína (inv. č. 113099), který se s určitou mírou pravděpodobnosti rozevívá do kruhového ústí (tzv. kachel pohárovitý či hrncový). Na vnějších stranách těl a ústí nádobkových kachlů nacházíme (místy výraznou) záchytnou šroubovici, v některých případech se zbytky zatvrdlé mazanice, coby původního pojiva v rámci pláště kamen. Ojediněle se na vnitřní straně dna objevují stopy průsvitné glazury (např. Domašín inv. č. 112623). Převládají režné kusy, v menší míře s vnitřní slídným potěrem, případně s hlinkou.

Výše popsané údaje korespondují se současným stavem poznání nádobkových kachlů a umožňují analyzovaný vzorek s ohledem na nálezové okolnosti, datovat obecně do 15. až raného 16. století.

V rámci technologického a funkčního hlediska výše popsaných souborů kachlů můžeme ještě navázat na problematiku uvedenou v úvodních kapitolách této práce. Vzhledem k absenci propojení archeologických nálezů s konkrétní stavbou, respektive prostorou, a se stavebně-historickými poznatky, je nutné k určování původu některých souborů kamnářské keramiky přistupovat obezřetně a s rezervou. Máme tím na mysli otázku, zda skutečně všechny analyzované kachle musely být součástí kachlových kamen s nepřímým příkládáním, nebo zda se v některých případech mohlo jednat i o pozůstatky otopných zařízení sestavených z kachlů s přímým příkládáním. V této věci nebyly vzhledem k charakteru analyzovaných souborů či nálezové dokumentaci jednoznačné závěry možné.

5. Závěr

Jak bylo avizováno v úvodu, cílem této práce nemohl být komplexní náhled do středověké či raně novověké domácnosti, ani úplná rekonstrukce konkrétních kachlových kamen. Znemožňoval to obecně rozsah získaného vzorku kamnářské keramiky ve sbírkách Muzea Podblanicka, v některých případech i nedostatečná nálezová dokumentace.

První část práce se věnovala nejen dosavadnímu poznání kamnářské keramiky na Benešovsku, ale snažila se také nastínit současný stav našich poznatků k danému tématu v rámci celé České republiky.

V hlavní části si práce kladla za cíl analýzu vybraného reprezentativního vzorku kamnářské keramiky z Benešovska spadající datačně do 15. a 16. století. Za její přínos lze vedle zpracování nádobkových kachlů označit také zhodnocení poměrně pestrého a z větší části ikonograficky určitelného konvolutu komorových kachlů s reliéfně zdobenou ČVS, poskytující v katalogové části analogie pro další lokality. Opětovně zde byla uvedena skutečnost, že otopná zařízení sestavená z komorových kachlů s reliéfně zdobenými ČVS sloužila také jako důležitý prostředek v rámci společenské reprezentace i v sociálním sebeurčení. Práce také poukázala na problematiku našich závěrů při zpracování souborů kamnářské keramiky, kdy chybí především nálezové okolnosti, lokalizační a stavebně-historické informace. To platí především při úvahách o provozně-funkční podobě otopného zařízení, z něhož kachle pochází.

Obecně je možné konstatovat, že doložení kachlů na vybraných lokalitách Benešovska poodhalilo úroveň bydlení a dovoluje alespoň v základu uvažovat o podobě a charakteru interiérů vrchnostenských sídel a měšťanských domů (případně také far a vesnických usedlostí) ve sledovaném období.

Práci tak lze zařadit mezi obdobná díla, zabývající se tematikou pozdně středověkých a raně novověkých kachlů. Hlavní příspěvní získaných informací spočívá nejen v katalogovém zpracování kachlů, ale i v jejich zařazení do historických a sociálních souvislostí na daných lokalitách. Analyzované soubory v této práci je do budoucna žádoucí doplňovat o další poznatky, získané při studiu dosud nezpracovaných souborů (např. z Neustupova) či získaných při budoucích archeologických výzkumech. Tento proces by tak umožnil mnohem přesnější rekonstrukci podoby a funkce kachlových kamen v interiérech měšťanských domů, vesnických usedlostí či vrchnostenských sídel na Benešovsku v období pozdního středověku a raného novověku.

6. Zdroje

Prameny a edice

AČ 1: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, z archivů domácích i cizích. Díl I. (Ed. F. Palacký). Praha 1840.

AČ 3: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, z archivů domácích i cizích. Díl III. (Ed. F. Palacký). Praha 1844.

AČ 4: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské z archivů domácích i cizích. Díl čtvrtý (Ed. F. Palacký), Praha 1846.

AČ 8: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl VIII. (Ed. J. Kalousek). Praha 1888.

AČ 11: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XI. (Ed. J. Kalousek). Praha 1892.

AČ 19: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XIX. (Ed. J. Kalousek), Praha 1901.

AČ 20: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XX. (Ed. J. Kalousek), Praha 1902.

AČ 21: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXI. (Ed. J. Kalousek). Praha 1903.

AČ 26: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXVI. (Ed. J. Teige). Praha 1909.

AČ 28: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXVIII. (Ed. J. Teige). Praha 1912.

APK: Archiv pražské metropolitní kapituly. Díl. 2., Katalog listin a listů z let 1420–1561 (Zpr. J. Eršil, J. Pražák), Praha 1986.

Březan, Václav: O rodu starožitným a heroitským pánů ze Šternberka. Stemmata familiae Sternbergensis. Anno 1638, die 17 Februarii fol. 21–22 n. Rkp. sign. H 49, Archiv Národního muzea.

CDB I: Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae I. (Ed. G. Friedrich), Pragae 1904–07.

DD: DD 13, f 184; DD 16, 132; DD 19, 467. Desky dvorské, Národní archiv.

DZ: DZ 3, H 6; DZ 11, F 16-17; DZ 15, N 14; DZ 17, F 25; DZ 25, G 11; DZ 147, F 23; DZ 175, N 14; DZ 249, B 8. Desky zemské, Národní archiv.

DZm: DZm 160, G 4. Desky zemské menší, Národní archiv.

DZV: DZV 6, F 25, Desky zemské větší, Národní archiv.

FRB II: Fontes rerum bohemicarum II, Prameny dějin českých. Kosmův letopis český s pokračovateli (Ed. J. Emler – V. V. Tomek). Praha 1874.

FRB V: Fontes rerum bohemicarum V, Prameny dějin českých (Ed. J. Emler – J. Gebauer – J. Goll), Praha 1893.

HT: Historica Třeboň, 1216–1659 (1696), sign. 3942a), Státní oblastní archiv v Třeboni.

LC I/1: Liber primus confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim nunc prima vice typis editus (Ed. F. A. Tingl), inchoans ab anno 1354 usque 1362, Pragae 1867.

LC I/2: Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim (Ed. J. Emler), Libri primi pars altera ab anno 1363 usque ad annum 1369, Pragae 1874.

LC III–IV: Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim, Liber tertius et quartus ab anno 1373 usque ad annum 1390 (Ed. J. Emler), Pragae 1879.

LC VI: Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim (Ed. J. Emler), Liber sextus ab anno 1399 usque ad annum 1410, Pragae 1883.

LC VII: Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim (Ed. J. Emler), Liber septimus ab anno 1410 usque ad annum 1419, Pragae 1886.

LE I: Libri erectionum archidioecesis pragensis I (1358–1376) (Ed. C. Borový), Saeculo XIV. et XV, Pragae 1873.

RBM I: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae I (600–1253) (Ed. K. J. Erben), Pragae 1855.

RBM II: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II (1253–1310) (Ed. J. Emler), Praeae 1882.

RTT II – Reliquiae tabularum terrae II, Pozůstatky desk zemských království Českého r. 1541 pohořelých (Ed. J. Emler), Praha 1872

RTV: Reliquiae tabularum terrae citationum vetustissimae. Nejstarší zbytky desk zemských půhonných (Ed. F. Dvorský – J. Emler), Praha 1868.

SOA T: Listy a listiny, inv. č. 1739, sign. 1314, Státní oblastní archiv v Třeboni.

Nálezové zprávy, hlášení a nepublikované rukopisy

Bouzek, J. – Buchvaldek, M. 1963: Výpis z č. j. 2952/63. Mrač, Horní Hradec, okr. Benešov. Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 5266/76.

Čížek, J. 1968: Mrač – 3 tvrze, kat. ú. Mrač, okr. Benešov, spec. 4053/32/I,II, III.

Davidová, T. 2019: Nálezová zpráva – záchranný archeologický výzkum. Benešov u Prahy – rekonstrukce kanalizace a vodovodu „Na Karlově“, č. j. 121/2019. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Davidová, T. – Hendrychová, S. – Kovačiková, L. – Slabý, L. 2018: Nálezová zpráva – záchranný archeologický průzkum, Komorní Hrádek – oddělení kanalizace, II. etapa, č. j. 136/2018. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Durdík, T. 1997: Investorská zpráva o záchranném archeologickém výzkumu na Komorním Hrádku v zimních měsících 1996 – 1997, č. j. 3788/97. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Durdík, T. – Rykl, M. 2001: Komorní Hrádek, zámek, okr. Benešov. Východní a jižní hradba – stavebně-historický průzkum. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Durdík, T. – Rykl, M. 2002: Nálezová zpráva o komplexním povrchovém průzkumu východní a jižní hradby na Komorním Hrádku v roce 2001. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Fábik, E. – Hendrychová, S. 2018: Dílčí záchranný výzkum v obci Bělčice, okr. Benešov. Nepublikovaný rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Fleková, K. 2021: Románské dlaždice v Čechách. Rkp. disertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Ústav pro archeologii, Praha.

Hušták, P. 2013: Nálezová zpráva – Záchranný archeologický výzkum – Domašín. Pueblo, archeologická společnost, o. p. s. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Chotěbor, P. 1992: Komorní Hrádek. Průzkum severního průčelí Starého zámku. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Jansová, L. 1960: Domašín (okr. Benešov). Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 1700/60.

Jiroušek, K. 1956: Okres Vlašim – eneolitické nálezy, Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 2961/56.

Jíra, A. J. 1924: Nález lidských kostí na zahradě p. Nerada v Domašíně. Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 282/24.

Kašička, F. – Novosadová, O. 1975: Zámek Konopiště, stavebně-historický průzkum. SÚRPMO. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Kypta, J. 2011: Příspěvky ke stavební podobě a vybavení obytných domů raně novověkých vsí a poddanských měst v Čechách. Rkp. disertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Ústav pro archeologii, Praha.

Líbal, D. – Heroutová, M. – Lišková, A. – Novosadová, O. 1975: Komorní Hrádek, zámek – stavebně historický průzkum. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Loskotová, I. 2011: Brněnské kamnové kachle období gotiky. Rkp. disertační práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, Ústav archeologie a muzeologie, Brno.

Pchálková, V. 2018: Gotické a renesanční kachle z pardubického zámku. Vybrané soubory ze sbírek VČM Pardubice. Rkp. bakalářské práce na Filozofické fakultě Univerzity v Pardubicích, Ústav historických věd, Pardubice.

Pokorný, J. 1941: Hradiště (okr. Benešov). Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 5361/41.

Rykl, M. 1999a: Komorní Hrádek, Starý zámek – východní křídlo – SHP 1. a 2. podlaží. Spolupráce M. Semerád a T. Russe. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Rykl, M. 1999b: Komorní Hrádek, Starý zámek – východní křídlo – SHP východní fasády. Spolupráce M. Semerád a T. Russe. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Slabý, L. 2017: Archeologické nálezy jako pramen k dataci a rekonstrukci života na středověkých hradech (Předhradní věžovitá brána na hradě Zlenice u Senohrab). Rkp. bakalářské práce na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Archeologický ústav, České Budějovice.

Slabý, L. 2019: Podoba a funkce větších panských sídel 14. století v dolním Posázaví na příkladu hradu Kožlí. Rkp. diplomové práce na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, Katedra historie, Olomouc.

Suchnová, J. 2012: Lipnický kachlový poklad - akcese, tezaurace, prezentace. Rkp. bakalářské práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, Ústav archeologie a muzeologie, Brno.

Šolle, M. 1939: Domašín (okr. Benešov). Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 1777/39.

Švácha, H. 2019: Nálezový zpráva – záchranný archeologický výzkum. Novostavba polyfunkčního domu VENTO, ul. Tyršova, parc. č. 353, Benešov. Pueblo, archeologická společnost, o. p. s. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Váňová, L. 1998: Načeradec: polohopisný plán, půdorys a fotodokumentace. Rkp. uložený v Muzeu Podblanicka.

Váňová, L. 2011: Církevní dějiny Benešova ve světle archeologických výzkumů. Rkp. diplomové práce na Teologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Ústav dějin křesťanského umění, Praha.

Vencl, S. 1966: Načeradec (okr. Benešov), zahrada č.p. 186? Archiv NZ a hlášení ARÚ AV ČR v Praze, č. j. 10060/66.

Veselý, J. – Rykl, M. 2004: Komorní Hrádek – Starý zámek, okr. Benešov. Severní křídlo. Podrobná stavebně-historická dokumentace 2. patra a stropů nad ním. Poznatky získané během stavebních prací na statickém zajištění budovy. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Vilímková, M. – Mácha, O. – Kašička, F. – Pinová, R. – Doušová, N. 1978: Bývalá tvrz a dvůr Domašín, stavebně-historický průzkum. SÚRPMO. Rkp. uložený na ÚOP středních Čech v Praze.

Vnoučková, D. 2015: Středověké kostely na Benešovsku v sídelních souvislostech. Rkp. bakalářské práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Ústav pro archeologii, Praha.

Vnoučková, D. 2021: Hmotná kultura tvrze v Martinicích u Votic. Rkp. diplomové práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Ústav pro archeologii, Praha.

Zemanová, J. 2012: Historie Louňovic pod Bláníkem. Rkp. bakalářské práce na Filozofické fakultě Západočeské univerzity v Plzni, Katedra historických věd, Plzeň.

Literatura

Baletka, T. 2003: Páni z Kravař. Z Moravy až na konec světa. Praha.

Bartoš, M. 2000: Nové nálezy starých kutnohorských kachlů. Kutnohorsko: vlastivědný sborník 3, s. 18–20.

Bláhová-Sklenářová, Z. 2010: Na periferii periferie. Zaniklá ves Otětičky, k. ú. Velké Heřmanice, okr. Benešov. *Archaeologia historica* 35, č. 1–2, s. 405–426.

Blažková, G. – Žegklitz, J. 2016: Současný stav poznání raně novověké keramiky v Praze. In: Praha archeologická. *Archaeologia Pragensia – Supplementum* 3 (Ed. I. Boháčová – M. Šmolíková), Praha, s. 147–178.

Brodský, P. 2009: Výzdoba Misálu z Načeradce. *Studie o rukopisech* 37–38 (2007–2008), s. 45–50.

Brožovský, M. 1988: Komorní Hrádek. Praha.

Brych, V. 2001: Kachle z tvrze Křešic u Divišova. K poznání kamnářské produkce pozdní gotiky a renesance ve středních Čechách. *Archeologie ve středních Čechách* 5, č. 2, s. 665–688.

Brych, V. 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze. Praha.

Brych, V. – Stehlíková, D. – Žegklitz, J. 1990: Pražské kachle doby gotické a renesanční a raně barokní. Praha.

Brych, V. – Radoměský, P. 2002: Gotický kachel s motivem slepé kružby ze zaniklé kanonie premonstrátek v Louňovicích pod Blaníkem. *Archeologie ve středních Čechách* 6, č. 2, s. 607–610.

Brych, V. – Fiedlerová, L. – Fleková, K. 2022: Vrchotovy Janovice. Hmotná kultura šlechtického sídla od středověku do současnosti. Elektronická verze.

Cejpová, M. 2005: Pozůstatky teplovzdušného vytápěcího systému na hradě Brandýs, okr. Ústí nad Orlicí. *Archaeologia historica* 30, s. 191–198.

Culek, M. 1996: Biogeografické členění České republiky. Praha.

Čermák, K. 1895–1897: Hrnčíři v Čáslavi a jejich památky. *Památky archeologické a místopisné* 17, s. 213–224.

ČK 1915: Český svět. Ilustrovaný čtrnáctidenník (Red. F. Neuber), roč. 11, č. 30. Praha.

Čornej, P. – Macek, L. – Rous, P. – Knápek, A. 2015: Stížný list české a moravské šlechty proti upálení Jana Husa 1415–2015. Okrouhlice.

Davidová, T. – Fleková, K. 2018: Dlaždice z Benešova a Martinic: turnajová scéna na gotické dlažbě. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 52, č. 1–2, s. 123–144.

Doležal, D. – Korený, R. – Kypta, J. 2004: Archeologické nálezy z hornických pracovišť v okolí Nového Knína. *Archeologie ve středních Čechách* 8, č. 2, s. 674–675.

Dragoun, Z. 2009: Kachle z Karlova mostu. *Archeologia historica* 34, s. 255–268.

Dragoun, Z. – Jásek, J. – Tywoniak, J. 1985: Středověké podzemí v Benešově. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 26, s. 209–247.

Drnovský, P. – Hejhal, P. – Průchová, E. 2021: Novověký vojenský tábor jako archeologická lokalita. Výzkum polního ležení v Semonicích u Jaroměře (okr. Náchod). *Archeologické rozhledy* 73, s. 102–141.

Drnovský, P. – Kypta, J. – Thér, R. 2019: Destrukce gotických kamen na zámku v Pardubicích. K sortimentu kamnářské keramiky na přelomu 15. a 16. století. *Archeologické rozhledy* 71, s. 641–681.

- Drnovský, P. – Unger, J. 2022: Nádobkové kachle ze 14. století z hradu Kost v severovýchodních Čechách. Příspěvek k počátkům užívání kachlů na šlechtických sídlech. *Archaeologia historica* 47, č. 2, s. 731–744.
- Durdík, T. 1979: Povrchový průzkum a zajišťovací výzkum hradu Čejchanova. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 20, s. 251–272.
- Durdík, T. 1980: Povrchový výzkum zaniklého středověkého sídlištního komplexu Stará Dubá. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 21, s. 141–168.
- Durdík, T. 1992: Archeologický výzkum hradu Konopiště v roce 1991. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 32, s. 65–78.
- Durdík, T. 1998: Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě. Praha.
- Durdík, T. 1999: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.
- Durdík, T. 2003: Kachlová kamna z manského domu na Křivoklátě. *Svorník* 1, s. 187–194.
- Durdík, T. 2007: Hrady přechodného typu v Čechách. Praha.
- Durdík, T. – Hazlbauer, Z. 1993: Gotické a renesanční kachle z východního křídla předzámčí v Kostelci nad Černými lesy. *Castellologica bohemia* 3, s. 289–314.
- Durdík, T. – Holeček, J. 1976: Signovaný kachel z hradu Rabí. *Archeologické rozhledy* 28, s. 433–435.
- Durdík, T. – Chotěbor, P. 1973: Povrchový průzkum hradu Kožlí. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 14, s. 97–111.
- Ernée, M. 2008: Gotické kamnové kachle z hradu a zámku v Českém Krumlově. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách, supplementum* 5. České Budějovice.
- Ernée, M. – Hazlbauer, Z. 1996: Nález nádobkového kachle ze 13. století v Českém Krumlově. *Archeologické rozhledy* 48, s. 143–145.
- Ernée, M. – Vitanovský, M. 2003: Řezaná negativní dřevěná forma – první krok při výrobě čelní vyhřívací stěny kamnového kachle? *Archeologické rozhledy* 55, s. 548–560.
- Fleková, K. – Kypka, J. 2022: Gotické kachle ze zámku ve Vrchotových Janovicích. *Archeologie ve středních Čechách* 26, č. 2, s. 473–479.
- Frič, D. 1990: Podblanicko. Praha.

- Frolík, J. 2003: Kachle z Chrudimska. Chrudim.
- Frolík, J. – Hazlbauer, Z. – Růckerová, A. 1995: Chrudimský hrnčířský rod Medků a jeho kamnářské výrobky. *Archaeologia historica* 20, s. 523–538.
- Frolík, J. – Sigl, J. 1998: Chrudim v pravěku a středověku. *Obrázky každodenního života. Chrudim.*
- Fröhlich, J. 2010: Dva kadluby ve sbírce vodňanského muzea. *Vodňany a Vodňansko* 8, s. 17–22.
- Fröhlich, J. 2017: Archeologické nálezy z jihočeských obilních mlýnů. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 30, s. 399–410.
- Fröhlich, J. – Kurz, J. 1980: Středověké zlaté doly Havírky u Písku. *Studie z dějin hornictví* 10, s. 17–25.
- Fröhlich, J. – Pavlík, Č. 2009: Kachle z hradu a zámku Orlík nad Vltavou ve sbírkách píseckého muzea. *Archeologie ve středních Čechách* 13, č. 2, s. 909–921.
- Fröhlich, J. – Pavlík, Č. 2014: Gotické a renesanční reliéfní kachle ze sbírky Městského muzea v Týně nad Vltavou. *Jihočeský sborník historický* 83, s. 362–388.
- Glosová, M. 2000: Zámek ve Vlašimi z pohledu nových nálezů při opravách. *Archaeologia historica* 25, s. 147–158.
- Glosová, M. 2005: Načeradec - nové poznatky o středověké zvonici. *Archaeologia historica* 30, s. 107–120.
- Glosová, M. 2007: Benešov – horní zvonice u kostela sv. Mikuláše. *Archaeologia historica* 32, s. 431–449.
- Glosová, M. – Hazlbauer, Z. – Volf, P. 1998: Stavební rekonstrukce pozdně gotických kachlových kamen z hradu Lichnice. *Archaeologia historica* 23, s. 457–470.
- Graus, F. 1957: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II.* Praha.
- Habart, Č. 1925: *Sedlčansko, Sedlecko a Voticko. Popis a dějiny krajiny mezi stříbropěnnou Vltavou a památným Blaníkem a vyličení života jejího lidu. Díl I.* Praha.
- Havlice, J. – Kypta, J. 2017: *Gotické kachle z Jindřichova Hradce.* České Budějovice.

Hazlbauer, Z. 1986: Příspěvek k technologii výroby pozdně středověkých kachlů. *Archaeologia historica* 11, s. 489–504.

Hazlbauer, Z. 1989: Motiv mořské víly – Meluziny – v ikonografii českých gotických kachlů. *Archaeologia historica* 14, s. 409–436.

Hazlbauer, Z. 1992: Sbíрка historických kachlů v Muzeu Šumavy v Sušici. Sborník Společnosti přátel starožitností 3, Praha, s. 135–149.

Hazlbauer, Z. 1993: Gotický kachel z hradu Lichnice s erbovním znamením města Chrudimě. *Zpravodaj muzea v Hradci Králové* 19, s. 111–115.

Hazlbauer, Z. 1996: Náboženské motivy na českých gotických reliéfních kachlích. *Archaeologia historica* 21, s. 465–482.

Hazlbauer, Z. 1997: Náhodný nález raně novověkých kachlů v areálu hradu v Týnci nad Sázavou. *Památky středních Čech* 11, č. 1, s. 23–30.

Hazlbauer, Z. 1998: *Krása středověkých kamen*. Praha.

Hazlbauer, Z. 2000: Hromadné nálezy pozůstatků historických kamnových kachlů v okolí zámku v Pyšelicích, okr. Benešov. *Castellologica bohemica* 7, s. 279–292.

Hazlbauer, Z. 2001: Poznámky k metodice stavebních rekonstrukcí replik gotických a renesančních kachlových kamen pro účely historických expozic v ČR. *Památky středních Čech* 15, č. 2, s. 19–24.

Hazlbauer, Z. 2003a: Vývoj stavební podoby a funkce kachlových kamen ve středověku a raném novověku. *Svorník* 1, s. 153–168.

Hazlbauer, Z. 2003b: Dobová znázornění rozličných kachlových kamen s přihlédnutím k jejich zřízení v různých místnostech stavebních objektů. *Svorník* 1, s. 169–186.

Hazlbauer, Z. – Chotěbor, P. 1990: Stavební rekonstrukce dvou vrcholně gotických kamen ze Sezimova Ústí. *Archaeologia historica* 15, s. 361–383.

Hazlbauer, Z. – Pavlík, Č. 1996: Renesanční kachle z hradu Děvína, o. Česká Lípa. *Castellologica bohemica* 5, s. 231–246.

Hazlbauer, Z. – Richter, M. 1990: Dva hromadné nálezy gotických nádobkových kachlů v Sezimově Ústí. *Archeologické rozhledy* 42, s. 416–434, 469–472.

- Hazlbauer, Z. – Richter, M. 1997: Kadluby pro výrobu gotických kamnových článků. Sborník Společnosti přátel starožitností, s. 85–88.
- Hejna, A. 1965: Chvojen, okres Benešov. Bulletin záchranného oddělení 3, s. 62–63.
- Hejna, A. 1968: Archeologický výzkum na Chvojně u Benešova. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 9, s. 82–93.
- Hejna, A. 1977: Výsledky archeologického výzkumu v areálu v Týnci nad Sázavou. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 18, s. 129–140.
- Hejna, A. 1982: Vývoj osídlení v dolním Posázaví a na Benešovsku v době přemyslovské. *Archaeologia historica* 7, s. 185–195.
- Hejna, A. 1983: Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách. *Památky archeologické* 74, s. 366–436.
- Hložek, J. 2010: Hrad Čejchanov, okr. Benešov a jeho nové geodetické zaměření. *Acta Facultae filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 4, s. 183–199.
- Hložek, J. 2018: Kolekce nádobkových kachlů ze starého paláce tvrze v Tiché, okres Český Krumlov. Sborník příspěvků z mezinárodní konference k výstavě Svět kachlových kamen, Oblastní muzeum v Mostě, 19.–20. dubna 2018 (Ed. J. Šrejberová). Ústí nad Labem, s. 58–70.
- Hložek, M. – Loskotová, I. 2017: Kachle s otisky textilu. *Archaeologia historica* 42, č. 2, s. 849–861.
- Hlubek, L. 2020: Nové nálezy kadlubů a přechodného pozitivu určeného k výrobě kachlů z Loštic (okres Šumperk). *Archaeologia historica* 45, č. 1, s. 431–443.
- Hlubek, L. 2021: Komorový kachel s motivem tzv. Meluzíny ve sbírce Vlastivědného muzea v Olomouci. *Vlastivědný věstník moravský* 73, č. 3–4, s. 362–364.
- Hlubek, L. – Faltýnek, K. – Šlězár, P. 2016: Nález fragmentu kachle z kolekce tzv. rytířských kamen v Litovli. *Archaeologia historica* 41, č. 2, s. 437–447.
- Hobl, L. 2016: Kachle z hradu Gutštejna. *Archaeologia historica* 41, č. 2, s. 461–473.
- Charvátová, E. 1962: Konopiště. Státní zámek a památky v okolí. Praha.

Charvátová, E. 1970: Stavební historie Benešova. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 11, s. 85–115.

Chvojka, O. – Menšík, P. – Prokop, V. – Šída, P. 2016: Nové doklady pravěkého a raně středověkého osídlení na středním toku Blanice na Benešovsku. Archeologie ve středních Čechách 20, č. 1, s. 91–102.

Jiřík, J. – Kypta, J. 2013: Heraldické motivy. In: Gotické kamnové kachle na Písecku. Výběrový katalog výstavy – Obrazový svět pozdního středověku (Ed. J. Jiřík – J. Kypta). Písek, s. 120–139.

Kadlec, J. 2017: Blanická brázda. Vlašim.

Kašička, F. 2003: Louňovice a Domašín: Renesanční tvrže rytířů Skuhrovských ze Skuhrova. Dějiny staveb 3, s. 38–44.

Kazda, K. 1920: Slaný po stránce historické. Slaný.

Klápště, J. – Muk, J. 1988: Studie o středověkém domě z Mostu (čp. 226). Památky archeologické 79, č. 1, s. 199–240.

Kocman, F. – Hazlbauer, Z. 2002: Stavební rekonstrukce gotických kachlových kamen na hradě Lipnici n. Sázavou, okr. Havlíčkův Brod. Archaeologia historica 27, s. 499–519.

Kolektiv 1987: Zeměpisný lexikon ČSR – Hory a nížiny. Praha.

Kolektiv 1998: Encyklopedie českých tvrzí. Praha.

Kolektiv 2003: Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha.

Konečný, L. – Merta, J. 1980: Pokračování průzkumu středověkých opevnění kolem Nového hradu u Adamova. Archaeologia historica 5, č. 1, s. 305–319.

Konečný, L. 1983: Odkryv teplovzdušného zařízení na hradě Vranově nad Dyjí a jeho postavení v evropském vývoji. Archaeologia historica 8, s. 449–468.

Korený, R. – Kypta, J. – Šulc, J. 2003: Pozdně gotické a renesanční kachle ze Svatého Pole. Příspěvek k poznání hmotné kultury venkovské fary, Archeologie ve středních Čechách 7, č. 2, s. 711–733.

Kouba, J. 1966: Středověké kachle s husitskými bojovníky. Časopis Národního musea 135, s. 25–34.

- Koucká, T. 2007: Středověké kachle z Nového Knína. Příbram.
- Kovář, J. 1921–22: Starožitné město Načeradec a jeho okolí. Pod Blaníkem I., č. 4, s. 8–9, č. VII, s. 6–9, č. IX, s. 9–11.
- Krajíc, R. 1997: Středověká kachlová kamna v Táboře (Archeologický výzkum v Křížkově ulici čp. 28). Tábor.
- Krajíc, R. 2005: Středověké kamnářství. Výzdobné motivy na gotických kachlích z Táborska. Ústí nad Labem.
- Kuča, K. 1996: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 1. díl A – G. Praha.
- Kuča, K. 2000: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 4. díl Ml – Pan. Praha.
- Kypta, J. 2008: Tereza Koucká: Středověké kachle z Nového Knína. *Archaeologia historica* 60, č. 2, s. 362–363.
- Kypta, J. – Břicháček, P. – Jiřík, J. – Merta, D. 2013: Sociální souvislosti nálezů kachlů na Písecku. In: *Gotické kachlová kamna na Písecku. Výběrový katalog výstavy – Obrazový svět pozdního středověku* (Ed. J. Jiřík – J. Kypta). Písek, s. 29–36.
- Kypta, J. – Břicháček, P. – Pták, M. – Fröhlich, J. 2013: Žánrové motivy. In: *Gotické kamnové kachle na Písecku. Výběrový katalog výstavy – Obrazový svět pozdního středověku* (Ed. J. Jiřík – J. Kypta). Písek, s. 78–91.
- Kypta, J. – Břicháček, P. 2013: Fantaskní a exotická zvířata a bájně bytosti. In: *Gotické kachlová kamna na Písecku. Výběrový katalog výstavy – Obrazový svět pozdního středověku* (Ed. J. Jiřík – J. Kypta). Písek, s. 92–98.
- Kypta, J. – Laval, F. – Marounek, J. – Neustupný, Z. 2016: Raně středověké hradiště u Dojetřic v Posázaví. *Památky středních Čech* 30, č. 1, s. 61–67.
- Kypta, J. – Laval, F. – Marounek, J. – Neustupný, Z. 2017: Středověká sídla v prostoru Velkého a Malého Blaníku. *Památky středních Čech* 31, č. 1, s. 1–11.
- Kypta, J. – Marounek, J. 2020: K podobě vojenských táborů pozdního středověku. Nové poznatky o obléhání Konopiště (1467–1468). *Památky středních Čech* 34, č. 2, s. 11–19.
- Kypta, J. – Marounek, J. 2022: Terénní stopy obléhání hradů v husitském století. Praha.

- Kypta, J. – Richterová, J. 2003: Tábor obléhatelů u hradu Velkého Vřešťova. Hláska: zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka Plzeň 14, č. 3, s. 37–40.
- Kypta, J. – Šimůnek, R. – Veselý, J. – Neustupný, Z. 2012: Farní kostel sv. Petra a Pavla v Načeradci ve 12.–14. století: architektura jako odraz sociálních proměn. Průzkumy památek 19, č. 2, s. 53–94.
- Kypta, J. – Žegklitz, J. 2017: Gotické a renesanční kamnářství v českých zemích. Svět kachlových kamen, Kachle a kachlová kamna severozápadních Čech (Katalog k výstavě Svět kachlových kamen) (Ed. J. Šrejberová). Most.
- Loskotová, I. – Dragoun, B. – Kocman, F. 2013: Kachlové nálezy na Orlíku. Humpolec v zrcadle času V. Archeologie na Humpolecku (Ed. J. Boulík). Humpolec.
- Mareš, V. 2019: Poříčí nad Sázavou. Historie obce. Praha.
- Masák, A. 1915: Popis a ocenění pečetí při stízném listě ze dne 2. září 1415. In: Hus v Kostnici a česká šlechta, poznámky a dokumenty (Ed. V. Novotný). Praha.
- Matějka, B. 1898–1899: Kamna z pol. 15. stol. s vyobrazením husitských bojovníků a jejich vozů. Památky archeologické a místopisné 18, s. 259–264.
- Menčík, F. 1879: Zápisy kněze Václava Rosy. Vídeň.
- Menoušková, D. – Měřínský, Z. (Ed.) 2008: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska. Brno.
- Měřínský, Z. – Zumpfe, E. 1996: Kachle malého formátu z Jihlavy a hradu Rokštejna a jejich ikonografie. *Archaeologia historica* 21, s. 499–503.
- Michna, P. 1981: Gotická kachlová kamna z hradu Melic na Vyškovsku. Pokus o rekonstrukci. *Archaeologia historica* 6, s. 333–360.
- Nechvátal, B. 1982: Středověké dlaždice ze Sázavy (Ke vztahu Vyšehradu a Sázavy v 11. století). *Umění* 30, s. 244–256.
- Nejedlý, M. 2002: Od krásné dívky až k hadům a drakům: proměny víly Meluzíny a jejich odraz v ikonografii středověkých pramenů. *Archeologické rozhledy* 54, č. 2, s. 457–494.
- Nekuda, V. – Reichertová, K. 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- Neuhäuslová, Z. a kol. 1998: Mapa potenciální přirozené vegetace České republiky. Praha.

- Novobilský, M. 2008: Obléhání hradu Lopaty. Rekonstrukce obléhání hradu z roku 1432–1433. Plzeň.
- Orna, J. 2005: Gotické a renesanční kachle ve sbírkách Západočeského muzea v Plzni. Plzeň.
- Orna, J. – Uherský, M. 2005: Nádobkový kachel ze zaniklé středověké vesnice Roudná. Časopis Společnosti přátel starožitností 43/113, č. 1, s. 37–41.
- Pánek, J. 1984: Benešov – tranzitní město posledních Rožmberků. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 25, s. 187–209.
- Pařík, V. – Hazlbauer, Z. 1991: Technologie výroby gotických kachlů s prořezávanou čelní stěnou. Archaeologia historica 16, s. 293–304.
- Pavlík, Č. 1992: Gotické a goticko-renesanční kachle z hradu Rožnova. Soukromý tisk.
- Pavlík, Č. 2005: Velbloud z Posázaví. Časopis Společnosti přátel starožitností 43, č. 4, s. 232–236.
- Pavlík, Č. 2010: Draci na kachlích gotiky a renesance aneb kouzelný svět fantazie. Archaeologia historica 35, č. 1–2, s. 273–301.
- Pavlík, Č. 2012: Objev destruovaných gotických kachlových kamen na hradě Valečov. Archeologie ve středních Čechách 16, č. 1, s. 232–236.
- Pavlík, Č. 2017: Velký obrazový atlas gotických kachlových reliéfů. Praha.
- Pavlík, Č. – Vitanovský, M. 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance. Praha.
- Pešák, V. 1953: Berní rejstříky z let 1544 a 1620. Praha.
- Petr, S. 2009: Středověký plenář z Načeradce. Studie o rukopisech 37–38 (2007–2008), s. 25–43.
- Petráň, J. a kol. 1985: Benešovsko – Podblanicko. Praha.
- Podlaha, A. 1911: Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Benešovském. Praha.
- Profous, A. 1947: Místní jména v Čechách: jejich vznik, původ, význam a změny, 1. díl A–H. Praha.

Profous, A. 1951: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny, 3. díl M–Ř. Praha.

Procházková, E. 2005: Benešov. Praha.

Procházková, E. 2006: Načeradec. Dějiny městečka a okolních obcí. Načeradec.

Procházková, E. 2007: Marginální poznámky v načeradeckém misálu ze 16. a 17. století. In: *Per saecula ad tempora nostra: sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*. Sv. 2, s. 565–571.

Quitt, E. 1971. Klimatické oblasti Československa. *Studie Geographica* 16. Geografický ústav ČSAV. Brno.

Radoměský, P. 1962: Historicko-archeologický příspěvek k dějinnému významu dvou Blaníků. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 4, s. 64–76.

Radoměský, P. 1964: Nejstarší dějiny Louňovic pod Blaníkem I. *Časopis Národního muzea* CXXXIII, s. 67–90.

Radoměský, P. 1966: Blaník a Louňovice pod Blaníkem. *Historicko-archeologický přehled*. Benešov.

Radová-Štiková, M. 1981: Vytápění teplým vzduchem v období gotickém. *Dějiny věd a techniky* 14, s. 67–75.

Reichertová, K. 1967: Archeologický výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 8, s. 39–73.

Richterová, J. 1982: Středověké kachle. Praha

Richterová, J. 1983: Orlice jako chronologický motiv kachlového reliéfu. *Archaeologia historica* 8, s. 155–165.

Richterová, J. 1991: Pozdně gotický kachlový materiál ze zámku ve Velkých Losinách. *Vlastivědný věstník moravský* 43, s. 3–9.

Roth Heege, E. 2012: *Ofenkeramik und Kachelofen – Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*. Basel.

Sedláček, A. 1891: Paměti kláštera v Louňovicích. Tábor.

- Sedláček, A. 1908: Místopisný slovník historický království českého. Praha.
- Sedláček, A. 1927: Hrady, zámky a tvrze království českého 15. – Kouřimsko. Praha.
- Schaller, J. 1788: Topographie des Königreiches Böhmen, Th. Berauner Kreis. Wien.
- Schneiderwinklová, P. – Malina, O. – Augustýnová, M. 2018: Archeologické nálezy z důlních areálů 16. století v Jáchymově. *Archaeologia historica* 43, č. 2, s. 537–557.
- Stelzle-Hüglin, S. 2004: Von Kacheln und Öfen im Mittelalter. Eine quellenkritische Betrachtung zum Forschungsstand. *Historische Ausstattung. Jahrbuch Hausforschung* 50, 2004, s. 319–339.
- Skrůžný, L. – Špaček, J. 2002: Vývoj kachlových kamen ve svědectví ikonografického materiálu a národopisných paralel. *Archaeologia historica* 27, s. 535–553.
- Slabý, L. 2021a: Příspěvek k diskusi o původu a povaze tzv. Hradu u Čtyřkol (okr. Benešov). *Archeologie ve středních Čechách* 25, č. 2, s. 651–662.
- Slabý, L. 2021b: Několik poznámek k počátkům hradu Konopiště. *Pod Bláníkem 2021/I.–IV.*, s. 13–14, 14–15, 13–14, 29–31.
- Slabý, L. 2022a: Příspěvek k poznání historie lokality Chvojen (okr. Benešov) ve 14. a 15. století na základě písemných pramenů. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 2022, s. 209–220.
- Slabý, L. 2022b: Goticko-renesanční a renesanční kachle z raně novověkého vesnického prostředí: Nálezy z Bořeňovic (okr. Benešov). *Archeologie ve středních Čechách* 26, č. 2, s. 481–491.
- Slabý, L. 2022c: Dolní Posázaví jako krajina válek. *Pod Bláníkem 2022/II.–III.*, s. 17–18, 18–21.
- Slavík, F. A. 1882: Dějiny Domašína, jeho farní osady a bývalého statku v Tábořsku. Vlašim.
- Smetana, J. – Gabriel, F. 1988: Středověké kachle z hradu Helfenburku. *Archaeologia historica* 13, s. 545–560.
- Smetánka, Z. 1959: K problému nejstarších plasticky zdobených kachlů v Čechách. *Práce Krajského muzea v Hradci Králové, Ser. B*, 2, s. 107–114.

- Smetánka, Z. 1961: Základy uhersko-česko-polské skupiny pozdně gotických kachlů. Památky archeologické 52, č. 2, s. 592–598,
- Smetánka, Z. 1968: Technologie výroby českých kachlů od počátku 14. století do počátku 16. století. Památky archeologické 59, s. 543–578.
- Smetánka, Z. 1969: K morfologii českých středověkých kachlů. Památky archeologické 60, s. 228–265.
- Smetánka Z. 1983: K počátkům výroby komorových kachlů v Čechách. Archaeologia historica 8, s. 145–154.
- Sommer, J. G. 1849: Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt 16, Berauner Kreis. Prag.
- Sommer, P. 2020: Století archeologického výzkumu ostrovského kláštera (k. ú. Davle). Archaeologia historica 45, č. 2, s. 713–731.
- Soukupová, M. 2020: MUDr. Zdeněk Hazlbauer (1928–2005) a studium historického kamnářství. Archaeologia historica 45, č. 2, s. 968–979.
- Svoboda, L. 1995: O plášťových hradech. Archaeologia historica 20, s. 355–388.
- Šimek, F. – Kaňák, M. 1959: Staré letopisy české z rukopisu Křížovnického. Praha.
- Šimůnek, R. – Jiřík, J. – Kypka, J. – Simota, V. 2010: Pozdně gotická kamna z domu čp. 1 v Milevsku – Výraz společenského postavení? Průzkumy památek 17, č. 2, s. 75–92.
- Šrejberová, J. (Ed.) 2017: Svět kachlových kamen: kachle a kachlová kamna severozápadních Čech, katalog výstavy. Most.
- Šreinová, B. – Šrein, V. – Dolníček, Z. 2018: Neolitická těžba na Bílém kameni u Sázavy nad Sázavou, Bull Mineral Petrolog 26, č. 2 s. 223–246
- Tomášek, M. 1995: Atlas půd České republiky. Praha.
- Tymonová, M. 2005: Kachle se znaky saských kurfiřtů z rodu Wettinů z hradu Cvilína, Archaeologia historica 30, s. 457–469.
- Tymonová, M. 2014: Výroba kamnářské keramiky v českých zemích a dílna v Opavě, Archaeologia historica 39, č. 1, s. 155–175.

Tymonová, M. 2016: Kachlové soubory z Frýdku. *Archaeologia historica* 41, č. 2, s. 415–435.

Tymonová, M. 2018: Šíření kachlových motivů ve světle surovinových analýz. Sborník příspěvků z mezinárodní konference k výstavě Svět kachlových kamen, Oblastní muzeum v Mostě, 19.–20. dubna 2018 (Ed. J. Šrejberová). Ústí nad Labem, s. 120–134.

Tywoniak, J. 1962: Pokusy o těžení rud na konopištsku v 16.–20. stol. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 4, s. 77–88.

Tywoniak, J. 1992: Benešov a Konopiště v minulosti. Benešov.

Tywoniak, J. – Dragoun, Z. – Jásek, J. 1988: Tvrze a zámek v Mrači, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 29, s. 111–130.

Úlovec, J. 1987: Zaniklý hrad Olešná, k. ú. Loučovice pod Blaníkem, okr. Benešov. *Zprávy památkové péče* 47, s. 93–94.

Úlovec, J. 1996, *Rejstřík dlužníků berně z roku 1579*. Tábořský archiv: sborník Státního okresního archivu v Táboře, 7, 1995/6.

Úlovec, J. 2007: Hrad a zámek Líšno. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 44–47, s. 131–235.

Unger, J. 1994: Kovalov. Šlechtické sídlo z 13. století na Jižní Moravě. Brno.

Váňová, L. 1983: Středověké kachle z Benešova. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 24, s. 317–324.

Váňová, L. 1988: Archeologický výzkum v Benešově. Sborník vlastivědných prací Podblanicka 29, s. 285–290.

Váňová, L. 1990: Zaniklá středověká tvrz Pecínov. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 30, s. 209–211.

Váňová, L. 1993: Archeologický výzkum v Benešově 1989–1990. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 33, s. 193–202.

Vařeka, P. 1994: Záchranný archeologický výzkum na Konopišti (okr. Benešov) v roce 1992. *Castellologica bohemia* 4, s. 327–330.

Vávra, J. 1899: Paměti královského města Berouna. Beroun.

- Vitanovský, M. 2001: Dřevo a hlína v procesu vzniku středověkého kachle. *Archaeologia historica* 26, s. 403–409.
- Vitanovský, M. – Hazlbauer, Z. 1995: Příspěvek k výrobě pozdně gotických kachlových matric – otázky výtvarné formy a technologie. *Archaeologia historica* 20, s. 539–550.
- Vítek, V. 2000: Dějiny zámku Komorní Hrádek. Pod Bláníkem 2000/I.–IV., s. 11–13, s. 13–17, s. 15–19, s. 14–21.
- Vlasák, N. A. 1858–1859: Hrádek nad Sázavou (nyní Komorní Hrádek) a celé jeho okolí. *Památky archeologické a místopisné* 3, s. 258–267
- Vlasák, N. A. 1874: Okres Benešovský: nástin statisticko-historický. Praha.
- Vlčková, J. 2001: Středověké kamnové kachle s náboženskými motivy: (pokus o aplikaci uměleckohistorických přístupů). *Archaeologia historica* 26, s. 365–385.
- Vodák, V. 1895: Nálezy archeologické na Benešovsku, *Česky lid* 4, s. 182–185.
- Zemek, V. 2019: Zlatodůl Roudný. Vlašim.
- Žegklitz, J. 1987: Pozdně gotické kachle se jmény hrnčírů. *Archeologické rozhledy* 39, s. 655–671.
- Žegklitz, J. 2019: Kachle z dílny hrnčíře Adama Špačka na Novém Městě pražském. Praha.
- Žegklitz, J. – Vitanovský, M. – Zavřel, J. 2009: Soubor kachlových forem z pražské hrnčířské dílny Adama Špačka a její kachlová produkce v letech 1531–1572. *Archeologické rozhledy* 61, č. 3, s. 427–466.
- Žižka, J. – Volfová, E. 1997: Průzkum průčelí Velvarské brány ve Slaném. In: Slaný. České město ve středověku. Sborník příspěvků z kolokvia k 700. výročí královského města Slaného. Kladno, s. 35–38.

7. Seznam příloh

Příloha 1 – Obrazové přílohy, tabulky a grafy

Obr. 1 – Lokalizace zájmové oblasti – okres Benešov – Benešovsko (dle www.wikipedia.org).

Obr. 2 – Kachle nalezené T. Durdíkem a P. Chotěborem na hradě Kožlí, datované do 15. století (ze sbírek Muzea Podblanicka, foto *T. Davidová*).

Obr. 3 – Kachel nalezený během nelegálních výkopů na hradě Kožlí, darovaný do pokročilé 2. poloviny 15. století (ze sbírek Muzea Podblanicka, foto *autor*).

Obr. 4 – Výběr z kachlů nalezených v Pyšelích, datovaných od pozdního středověku do raného novověku (převzato z *Hazlbauer 2000*, 282, 284).

Obr. 5 – Jeden ze známých kachlů s motivem „husitských bojovníků“ pocházející z Benešovska (převzato z *Brych 2004*, 124).

Obr. 6 – Renesanční kachel z tvrze v Křešicích u Divišova, datovaný do poloviny až 2. poloviny 16. století (převzato z *Brych 2004*, 146).

Obr. 7 – Výběr z kachlů nalezených v Benešově, v ulici Rudé armády (dnes Vlašimská ulice) v 80. letech 20. století. Datačně spadají do 2. poloviny 15. století až 1. poloviny 16. století (převzato z *Váňová 1983*, 319–320).

Obr. 8 – Kachel s motivem slepé kružby nalezený v Louňovicích pod Bláníkem s přímou analogií v Sezimově Ústí, datačně spadá do roku 1420 či nedlouho předtím (převzato z *Brych – Radoměský 2002*, 608).

Obr. 9 – Lokalizace zájmových lokalit v rámci Benešovska: A) Benešov, B) Domašín, C) Komorní Hrádek, D) Načeradec, E) Žiňany (dle www.googlemaps.com vytvořil *autor*).

Obr. 10 – Lokalizace města Benešov. A) Karlov, B) Masarykovo náměstí, C) zámek Konopiště (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil *autor*).

Obr. 11 – Fotografie z historického jádra města Benešov zvané „Karlov“ zachycuje jednu z hlavních pamětihodností města – zbytky minoritského kláštera (převzato z *Podlaha 1911*, 33).

Obr. 12 – Fotografie výběru z původně rozsáhlejšího souboru kamnářské keramiky z centra Benešova (převzato z *Podlaha 1911*, 45).

Obr. 13 – Detailní popis orientačních a nálezových bodů v Benešově. 1) Masarykovo náměstí představující mladší středověké centrum města, 2) zbytky minoritského kláštera, 3) vidlicovitě rozšířená ulice lokalizuje původní centrum osídlení na vrchu Karlov, které bylo založeno u dálkové cesty, 4) kostel sv. Mikuláše z konce 13. století. Zeleně vyznačena Zámecká ulice, dnes Tyršova, červeně vyznačeno původní vedení Táborské ulice (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil autor).

Obr. 14 – Lokalizace obce Domašín, dnes součásti města Vlašim. 1) Domašín, 2) tzv. Starý Domašín (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil autor).

Obr. 15 – Retušovaná fotografie zobrazuje renesanční tvrz rodu Skuhrovských ze Skuhrova z 2. poloviny 16. století, která dominuje západní frontě náměstí Domašína (foto autor).

Obr. 16 – Plánová dokumentace archeologické výzkumu z roku 2011, který v rámci několika sond zkoumal především západní polovinu domašínského náměstí a část pokračující komunikace 112 v jižním sousedství domašínské tvrze (převzato z *Hušták 2013*, přílohy).

Obr. 17 – Detailní popis orientačních a nálezových bodů v Domašíně. 1) tvrz Skuhrovských ze Skuhrova, 2) kostel sv. Jakuba, 3) náměstí, A) místo nálezů kachlů v prostoru náměstí, B) místo nálezů kachlů v bývalém příkopu, dnes ústí dálkové silnice č. 112 (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil autor).

Obr. 18 – Plánová dokumentace archeologického výzkumu z roku 2011 – řez, sonda 4, výkop 3 – příkop u tvrze (převzato z *Hušták 2013*, přílohy).

Obr. 19 – Plánová dokumentace archeologického výzkumu z roku 2011 – řez, sonda 7, náměstí (převzato z *Hušták 2013*, přílohy).

Obr. 20 – Fotografie sondy 7 z doby probíhajícího archeologického výzkumu v roce 2011 (převzato z *Hušták 2013*, přílohy).

Obr. 21 – Lokalizace Komorního Hrádku (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil autor).

Obr. 22 – Fotografie zachycující současnou podobu zámku Komorní Hrádek od severovýchodu z prostoru obce Chocerady (foto autor).

Obr. 23 – Detailní popis orientačních a nálezových bodů v Komorním Hrádku a okolí. 1) původně středověký kostel Nanebevzetí Panny Marie v Choceradech, 2) hrad Hrádek, později zvaný Čejchanov, 3) hradní jádro Komorního Hrádku, 4) původní předhradí Komorního Hrádku, A) naleziště kachlů na 3. nádvoří tzv. Dvorečku, B) naleziště kachlů a doložení druhého vnějšího příkopu v jižní zahradě v jižním předpolí zámku (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil *autor*).

Obr. 24 – Plánová dokumentace archeologického výzkumu z roku 2018, který sledoval průběh výkopových prací při zakládání inženýrských sítí. K pozitivním nálezům došlo zejména na tzv. Dvorečku a jižní zahradě. A) objev středověkého okna datovaného do 15. století, B) zachycení vnějšího příkopu do něho vloženého barokního sklepa (převzato z *Davidová – Hendrychová – Kovačiková – Slabý 2018*, nečíslováno).

Obr. 25 – Plánová dokumentace archeologického výzkumu z roku 2018 – řez, 3. nádvoří (převzato z *Davidová – Hendrychová – Kovačiková – Slabý 2018*, nečíslováno).

Obr. 26 – Plánová dokumentace archeologického výzkumu z roku 2018 – řez, 3. nádvoří, recentní vkopy (převzato z *Davidová – Hendrychová – Kovačiková – Slabý 2018*, nečíslováno).

Obr. 27 – Plánová dokumentace archeologického výzkumu z roku 2018 – Komorní Hrádek – řez, jižní předpolí, příkop (převzato z *Davidová – Hendrychová – Kovačiková – Slabý 2018*, nečíslováno).

Obr. 28 – Výběr ze zdokumentovaných otisků textilie na zadní straně komorových kachlů z Komorního Hrádku. A) kat. č. KH.06, B) kat. č. KH.02, C) kat. č. KH.03, D) kat. č. KH.01 (foto *autor*).

Obr. 29 – Lokalizace městyse Načeradec (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil *autor*).

Obr. 30 – Fotografie severní části náměstí v Načeradci, jehož dominantou je kostela sv. Petra a Pavla z 12. století (převzato z *Podlaha 1911*, 173).

Obr. 31 – Detailní popis orientačních a nálezových bodů v Načeradci. 1) středověký kostel sv. Petra a Pavla, 2) náměstí, 3) novověký zámek, 4) radnice se zvonicí, A) naleziště kachlů na parcele u domu čp. 294, B) v minulosti uváděné rozsáhlé sklepy (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil *autor*).

Obr. 32 – Plánová dokumentace z výzkumu v Načeradci v roce 1998 – výkres situace, měřítko 1:200 (převzato z *archivu Muzea Podblanicka*).

Obr. 33 – Plánová dokumentace z výzkumu v Načeradci v roce 1998 – řez objektem č. 1, měřítko 1:50 (převzato z *archivu Muzea Podblanicka*).

Obr. 34 – Fotografie sondy z doby probíhajícího archeologického výzkumu v Načeradci (převzato z *archivu Muzea Podblanicka*).

Obr. 35 – Fotografie předpokládaných kamnových obkládacích desek z Načeradce (foto *autor*).

Obr. 36 – Lokalizace obce Žiňany (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil *autor*).

Obr. 37 – Letecký snímek zachycující současnou podobu vesnice (převzato z www.mapy.cz, aktuální k 1. 8. 2022).

Obr. 38 – Detailní lokalizace nálezových okolností v Žiňanech. A) – místo nalezu kachlů (na základě mapových podkladů www.geoportal.cuzk.cz vytvořil *autor*).

Tab. 1 – Souhrnná tabulka analyzovaných souborů kamnářské keramiky z Benešovska.

Graf 1 – Početnost souborů kamnářské keramiky z jednotlivých lokalit.

Graf 2 – Zastoupení komorových a nádobových kachlů ve vybraných lokalitách.

Graf 3 – Celkové zastoupení určitelných motivů ČVS.

Příloha 2 – Katalog komorových kachlů

Příloha 3 – Výběrový obrazový katalog komorových kachlů

Příloha 4 – Výběrový obrazový katalog nádobkových kachlů